

ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ

ІСТОРІЯ

К.В. Агібалова
Г.М. Донской

СЕРЕДНІХ ВІКІВ

6

ПРОСВЕЩЕНИЕ
ИЗДАТЕЛЬСТВО

Міністерство освіти ПМР
Державний освітній заклад додаткової професійної освіти
«Інститут розвитку освіти і підвищення кваліфікації»

Агібалова К.В.
Донской Г.М.

ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ

ІСТОРІЯ

СЕРЕДНІХ ВІКІВ

6 клас

Підручник

для загальноосвітніх організацій

За редакцією

доктора історичних наук **А.А. Сванідзе**

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки

Російської Федерації

4-те видання

Тирасполь
2024

УДК 373.167.1:94(100)«05/...»

ББК 63.3(0)4я72

A24

Автори:

К.В. Агібалова: § 18–22, 24–25, 31–32, стаття «Спадщина Середніх віків в історії людства»; **Г.М. Донской:** стаття «Живе Середньовіччя», § 1–17, 23, 26–30.

Автори методичного апарату **К.В. Агібалова, Г.М. Донской, І.Є. Уколова** («Як працювати з підручником»; «Підведемо підсумки»; «Радимо прочитати»; «Інтернет-ресурси і CD з історії Середніх віків». Словник основних понять; документи до § 8, 11, 12, 16, 17, 19, 22, 23, 25, 28, 31; додаткові тексти до § 3, 7, 18).

Переклад з російської на українську мову **І.О. Бронич**

Агібалова К.В.

A24 Загальна історія. Історія Середніх віків. 6 клас: підручн. для загальноосвіт. організацій / К.В. Агібалова, Г.М. Донской; за ред. А.А. Сванідзе; пер. з рос. на укр. мову І.О. Бронич. — 4-те вид. — Тирасполь: ІРОіПК, 2024. — 288 с.: іл., карт. — ISBN 978-5-09-034610-8.

Підручник перероблено відповідно до Федерального державного освітнього стандарту основної загальної освіти.

З урахуванням сучасних наукових досліджень описані основні події середньовічної історії; значну увагу приділено культурі, побуту і нормам середньовічного суспільства. Результатом вивчення курсу є формування системи знань про історію людства, розуміння школярами історичних орієнтирів для самоідентифікації у світі.

Методичний апарат містить різномірні питання та завдання, а також творчі та проектні роботи до кожного розділу.

УДК 373.167.1:94(100)«05/...»

ББК 63.3(0)4я72

ISBN 978-5-09-034610-8

© Видавництво «Просвещение», 2015

© Художнє оформлення.

Видавництво «Просвещение», 2015

Всі права захищені

© ІРОіПК, переклад, 2024

ЗМІСТ

Як працювати з підручником	5
Живе Середньовіччя	7
Розділ I. Становлення середньовічної Європи (VI–XI століття) . . .	12
§ 1. Утворення варварських королівств. Держава франків у VI–VIII століттях	—
§ 2. Християнська церква в раннє Середньовіччя	21
§ 3. Виникнення і розпад імперії Карла Великого	27
§ 4. Феодальна роздробленість Західної Європи в IX–XI століттях . . .	33
§ 5. Англія в раннє Середньовіччя	40
Розділ II. Візантійська імперія і слов'яни у VI–XI століттях . . .	47
§ 6. Візантія за Юстиніана. Боротьба імперії із зовнішніми ворогами	—
§ 7. Культура Візантії	53
§ 8. Утворення слов'янських держав	60
Розділ III. Араби в VI–XI століттях	68
§ 9. Виникнення ісламу. Арабський халіфат та його розпад	—
§ 10. Культура країн халіфату	77
Розділ IV. Феодали і селяни	86
§ 11. Середньовічне село і його мешканці	87
§ 12. У лицарському замку	94
Розділ V. Середньовічне місто у Західній і Центральній Європі . . .	102
§ 13. Формування середньовічних міст. Міське ремесло	—
§ 14. Торгівля в Середні віки	111
§ 15. Городяни і їх спосіб життя	117
Розділ VI. Католицька церква в XI–XIII століттях. Хрестові походи	127
§ 16. Могутність папської влади. Католицька церква та еретики	—
§ 17. Хрестові походи	135
Розділ VII. Утворення централізованих держав у Західній Європі (XI–XV століття)	151
§ 18. Як відбувалося об'єднання Франції	—
§ 19. Що англійці вважають початком своїх свобод	158

§ 20. Столітня війна	167
§ 21. Посилення королівської влади наприкінці XV століття у Франції і в Англії	178
§ 22. Реконкіста й утворення централізованих держав на Піренейському півострові	184
§ 23. Держави, що залишилися роздробленими: Німеччина й Італія в XII–XV століттях	191
Розділ VIII. Слов'янські держави і Візантія в XIV–XV століттях	200
§ 24. Гуситський рух у Чехії	—
§ 25. Завоювання турками-османами Балканського півострова	208
Розділ IX. Культура Західної Європи в Середні віки	214
§ 26. Освіта і філософія	—
§ 27. Середньовічна література	224
§ 28. Середньовічне мистецтво	229
§ 29. Культура раннього Відродження в Італії	236
§ 30. Наукові відкриття та винаходи	243
Розділ X. Народи Азії, Америки та Африки в Середні віки	252
§ 31. Середньовічна Азія: Китай, Індія, Японія	—
§ 32. Держави та народи Африки і доколумбової Америки	265
Спадщина Середніх віків в історії людства	277
Словник основних понять	280
Радимо прочитати	286
Інтернет-ресурси та CD з історії Середніх віків	288

Як працювати з підручником

Дорогі діти!

У підручнику 10 розділів, поділених на параграфи. Перед кожним розділом є питання, відповідь на яке ви знайдете, вивчаючи матеріал розділу. Основні відомості містяться в тексті параграфів. Звертаємо вашу увагу, що при згадці імен видатних діячів у дужках вказані дати їхнього життя, а у правителів держав роки їх перебування при владі. Історичні терміни, поняття, імена, назви виділені *курсивом*, найважливіші дати – **жирним шрифтом**. Цікаві додаткові факти поміщені внизу сторінки і виділені зеленим кольором.

Багато параграфів містять уривки зі справжніх документів Середньовіччя. Вони позначені блакитним кольором. Відповідаючи на запитання та завдання до документа, ви краще усвідомите його суть.

Розглядаючи малюнки, ви зможете уявити життя людей Середньовіччя: вони працювали іншими знаряддями, їхні будинки та одяг відрізнялися від сучасних. На історичних картах ви знайдете регіони та міста, де відбувалися події. Питання та завдання до карт і ілюстрацій акцентують вашу увагу на розгляді деталей, зіставленні зображень, дозволять зробити власні висновки.

Вивчаючи нове, важливо постійно повторювати пройдене. Питання перед параграфом допоможуть згадати вивчений матеріал, пов'язаний з новим. Запитання і завдання після параграфа розділені на два рівні. Рубрика «Перевірте себе»

позначена позначкою ? та орієнтує на роботу з одержаною інформацією: її впорядкування, переказ, складання планів, схем, таблиць.

У рубриці «Подумайте», що виділена значком , на вас чекають власні дослідження, роздуми над проблемами, твори від імені історичного персонажа, робота в парах і групах. Виконання багатьох завдань цієї рубрики вимагатиме звернення до додаткових джерел інформації. Список літератури й інтернет-ресурсів ви знайдете у кінці підручника.

Виконання всіх завдань рубрики «Подумайте» не є обов'язковим. Виберіть питання і завдання, що найбільше зацікавили вас.

Завершуючи вивчення розділу, ми коротко підводимо підсумки. Тут же ви знайдете узагальнюючі питання та завдання, а також рубрику «Творчі завдання і проекти». Радимо вам спільно з дорослими і з учителем заздалегідь переглянути їх список і вибрати для себе тему, над якою ви працюватимете. На підготовку проектів потрібен час для знайомства з додатковими джерелами інформації, а також допомога дорослих і однокласників.

Наприкінці підручника є словник основних понять.

Історія – цікава наука. А минуле людства зберігає ще багато таємниць. Хто знає, можливо, саме вам належить відкрити їх.

Живе Середньовіччя

1. Що вивчає історія Середніх віків. Учені виділяють в історії великі періоди (епохи), що змінюють один одного: первісний період, Стародавній (античний) світ, Середні віки, Новий час, Новітній час.

Минулого року ви вивчали історію первісності і Стародавнього світу. Наша книга розповість вам про наступну велику епоху в історії людства — про епоху Середніх віків, або про Середньовіччя.

Які часові межі Середньовіччя? Про це то-чаться суперечки, але більшість сучасних учених вважають, що епоха Середніх віків починається з кінця V століття, з дати загибелі Західної Римської імперії та утворення перших варварських королівств, і триває тисячу років.

Поняття «Середні віки» з'явилося в тих учених, які вивчали історію Західної та Центральної Європи. Чи відноситься це поняття до історії Азії, Африки, Америки? Вчені сперечаються і про це. Історія народів Азії, Африки, Америки багато в чому відрізняється від історії народів Європи.

Давній світ					Середні віки										Новий час				Новітній час				
3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
До нашої ери		Наша ера																					

Стрічка часу

 Як ви думаєте, чому кожен новий період історії коротший за попередній?

Середньовіччя було й у народів Сходу. Кожен народ переживав його у свій час. У підручнику розказано про епоху Середньовіччя в історії народів кількох континентів. Але основну увагу ми приділимо Європі, адже це наш спільний дім.

У давнину Європи як єдиного історичного цілого не було. Величезна Римська імперія, що склалася навколо Середземного моря, була могутньою державою. До її складу входило багато народів Південної Європи, а також Близького Сходу і Північної Африки. У Римській імперії було досягнуто великих успіхів в освіті, науках, мистецтві та будівництві, торгівлі. При цьому існувала сильна нерівність між людьми — патриціями і плебеями, вільними і величезною кількістю рабів. Але безперервні загарбницькі, грабіжницькі війни зрештою її занестили.

Північні і східні сусіди Римської імперії жили інакше. У германців, слов'ян, скандинавів, жителів Британії та Прибалтики був родоплемінний лад. Кожне плем'я вірило у своїх богів. Більшість цих народів не мало своєї писемності. Римська імперія та варварські племена були ніби двома різними світами, хоча їхні жителі немало знали один про одного.

Тільки в Середні віки Європа стала єдиним «історичним континентом», єдиним християнським світом із загальною релігією та подібним способом життя. Саме в Середні віки з'явилися ті мови, народи і держави, які і сьогодні існують у Європі.

Кожна європейська країна зробила свій внесок у побудову середньовічного світу. Ми зосередимо увагу на деяких найбільших народах і

**Середньовічна
дорогоцінна
чаша**

державих Західної Європи, особливо на тих, де ця епоха мала характерні особливості.

Епоха Середньовіччя у своєму розвитку пройшла через три основні етапи. Перший, з кінця V до середини XI століття, називають *раннім Середньовіччям*. Тоді в процесі змішування народів і звичаїв склалися основні риси епохи. Наступний період, що завершився XIII століттям, — *розвинене Середньовіччя*, коли склалися феодальні держави-монархії, а традиції й особливості епохи проявили себе у всій повноті. Період XIV–XV століть вважається *пізнім Середньовіччям*. Воно характеризується новими обставинами і перетвореннями всередині суспільства; наприкінці XV століття відбулися події, які дозволили європейцям перейти до раннього Нового часу. Різні країни проходили ці етапи одночасно і по-різному.

2. За якими джерелами вчені вивчають історію Середніх віків. У багатьох музеях світу зберігаються речові пам'ятки: інструменти, якими в Середньовіччі користувалися селяни та ремісники, зброя, монети, меблі, посуд, одяг. Збереглися залишки кораблів, портрети та картини.

У багатьох старовинних містах і зараз можна бачити цілі квартали, забудовані середньовічними будинками, мури і башти, величні храми, замки.

Але речові історичні джерела не можуть все розповісти про життя людей. Неоціненну допомогу вченим надають численні рукописи, які знаходяться у сховищах документів — архівах. Коли люди дарували, заповідали, купували землю чи цінні речі, вони оформлювали документи.

Оклад
Євангелії.
Близько 870 р.

Середньовічний замок в Іспанії

Подумайте, навіщо у замку споруджувалися такі потужні стіни.

**Вітраж
середньовічного
собору**

До ділових документів належать і описи воєн, звіти управителів маєтків, договори. Особливу групу документів становлять записи законів і указів правителів, рішення судів, міжнародні угоди, церковні записи.

Від Середніх віків збереглося багато історичних творів, хронік (літописів), листів, описів подорожей і автобіографій, де події фіксувалися в тій послідовності, в якій вони відбувалися. Нерідко автори не тільки описували події, але і намагалися пояснити і оцінити їх. Від Середніх віків до нас дійшло також чимало творів художньої літератури і творів учених. До винаходу друкарства в середині XV століття (і довго після цього)

документи були рукописними. Багато чого можуть розповісти про життя людей твори мистецтва: малюнки в книгах і на килимах, картини, ікони, фрески і статуї у храмах. Всі ці джерела відкривають уважному досліднику думки та почуття середньовічної людини.

Середньовічний хроніст

?! Які матеріали й інструменти для письма зображені на малюнку? Припустіть, навіщо до хроніста прийшли люди.

Розділ I

Становлення середньовічної Європи (VI–XI століття)

Як утворювалися нові держави в різних частинах Європи?

§ 1. Утворення варварських королівств. Держава франків у VI–VIII століттях

Що ви пам'ятаєте про спосіб життя германців, їх релігію з курсу історії Стародавнього світу? Які варварські народи напали на Римську імперію в V столітті?

Які з них захоплювали Рим?

Як поводитися германці в захоплених землях Імперії?

1. Франки захоплюють Галлію. У IV–VI століттях *германці* переселялися зі своєї історичної батьківщини — із земель на північ від Альп — на територію Римської імперії і створювали тут свої держави. З часів цього Великого переселення народів і почалася в Європі історія Середніх віків.

У 476 році один із вождів варварів скинув останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула і відправив знаки його влади імператору Східної Римської імперії. Західна Римська імперія припинила своє існування. 476 рік вважається датою закінчення історії Стародавнього світу і початком історії Середніх віків.

До початку VI століття германці розселилися на всій території Західної Римської імперії: *вандали* — в Північній Африці, *вестготи* (західні

готи) — в Іспанії, *остготи* (східні готи) — в Італії, *франки* — в Галлії, *англи і сакси* — в Британії. Германці створили тут свої держави. Одним із них була держава франків.

Ці германські племена до переселення жили на землях по нижній течії Рейну. Наприкінці

Римська імперія і Велике переселення народів

Яка з двох імперій — Західна чи Східна — пережила більше нашесть під час Великого переселення народів? Назвіть і покажіть варварські королівства. Які сучасні географічні назви на карті Європи виникли в епоху Великого переселення народів?

Військовий вождь.
Сучасне
зображення

V століття серед франкських вождів висунувся хитрий, обачний і жорстокий *Хлодвіг*. Правителів із цього роду (династії¹) називали *Меровінгами*.

У бою біля міста Суассона війська Хлодвіга розгромили римлян і підпорядкували собі родючі рівнини Галлії, а потім підкорили деякі племена на схід від Рейну. Близько ста тисяч вільних франків розселилися невеликими селами-громадами по сусідству з місцевим населенням, яке складало приблизно 6–8 мільйонів осіб.

Франки розчистили і розорали пустуючі землі. Кожна сім'я зайняла таку ділянку, яку могла обробити своїми силами. Хлодвіг же з дружиною привласнив величезні володіння, що належали раніше римському імператору. Багато місцевих багатіїв з римлянами і галлами поспішили

Франкський історик VI століття про випадок із дорогоцінною чашею

Здобувши перемогу при Суассоні, франки серед іншої здобичі захопили дивовижної краси і величини чашу. Але Хлодвіг попросив віддати цю чашу йому понад його частку. Воїни відповіли: «Роби все, що тобі завгодно, бо ніхто не може чинити опір твоїй владі». Але один воїн підняв бойову сокиру і розрубав чашу, промовивши: «Нічого з цього не отримаєш, крім того, що належить тобі за жеребом». Всі були вражені цим, але король придушив образ.

За рік він наказав своєму війську зібратися на військовий огляд. І ось, обходячи ряди, підійшов до цього воїна і сказав йому: «Ніхто не утримує у такому непорядку зброю, як ти» — і, вирвавши в нього сокиру, кинув її на землю. А коли той нахилився, щоб підняти сокиру, король розрубав йому голову. «Так, — сказав він, — ти вчинив із чашею в Суассоні». Коли воїн помер, Хлодвіг велів іншим розходитися по домівках, навівши ще більше страху до себе.

- ?** 1. Чому Хлодвіг не взяв чашу сам, а звернувся із проханням до війська? 2. Чому він одразу не помстився, а «придушив образ»? 3. Що змінилося через рік у поведінці короля та війська? Чим можна пояснити таку зміну?

¹Династія — ряд правителів з одного роду, що змінювали один одного на престолі.

визнати владу Хлодвіга і почали ріднитися з германською знаттю. Живучи століттями по сусідству, германці та місцеве населення переймали мову та звичаї одне одного, між ними виникали сусідські та родинні зв'язки.

2. Як Хлодвіг керував державою. Наприкінці V століття виникла держава франків. Хлодвіг знищив інших військових вождів та багатьох своїх родичів, з якими разом завойовував Галлію, і став головним правителем Франкської держави. Йому підпорядковувалося тепер населення всієї країни, причому не тільки у воєнний час, а й у мирний.

Після розселення франків по всій Галлії народні збори вже неможливо було скликати. Важливі рішення Хлодвіг приймав сам, радячись тільки із знатними людьми. Про його рішення рядовим франкам повідомляли на військових оглядах, що проводилися щороку навесні.

Постійною військовою силою стала дружина. Вона утримувалася за рахунок податків, що збереглися з римських часів, та військового виводу.

Садиба правителя франків.
VII–VIII ст.

Церква в Пуатьє. VII ст.

Сторінка збірника законів франків.
Рукопис VIII ст.

У кожній області великої держави Хлодвіг призначав *графів* — правителів із близьких йому людей. Вони збирали податки, командували загонами воїнів, керували місцевим судом.

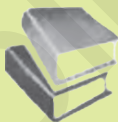
За Хлодвіга були записані старовинні судові звичаї франків і нові укази правителя. З них було укладено першу збірку законів франків. Ці закони загрожували високими штрафами за викрадення рабів і худоби, за підпал комор і тваринних дворів. Життя дружинника цінувалося втричі дорожче, ніж пересічного вільного.

Введення писаних законів сприяло зміцненню єдиного порядку на всій території держави. З цього часу і до кінця Середньовіччя дотримання права і законотворчість стали у Західній Європі важливою частиною життя.

3. Як росли володіння знаті. Через кілька століть після завоювання Галлії більшість місцевих жителів, а також багато вільних раніше франків стали залежними людьми. Чому і як це сталося?

Хлодвіг і особливо його наступники, щоб зміцнити свою владу, щедро роздавали землі своїм наблизеним і дружинникам в нагороду за службу. Вони ставали не тільки знатними людьми, а й *великими землевласниками*. За ними

Суд франків

Провину в суді франків встановлювали за свідченнями свідків або вдавалися до так званого Божого суду: наприклад, випробування окропом або розпеченим залізом. Обвинувачений мав дістати з казана з киплячою водою кільце чи іншу річ, а потім судді за загосненням опіку визначали, винний він чи ні. Франки вважали, що Бог захистить руку невинного від тяжких опіків. Інше випробування полягало в тому, що обвинувачений і родичі, яких він привів до суду, повинні були виразно вимовити клятву, жодного разу не збившись. Франки вірили, що той, хто дав хибну клятву, тут же впаде мертвим.

закріплювався титул¹ графа чи герцога, право на родовий герб. За прикладом правителя знатні люди теж набирали собі загони воїнів і за службу нагороджували їх ділянками землі.

Правителі давали знаті велику владу над населенням, яке жило на цих землях. Вільні франки зберегли голос лише на зборах своєї громади. Їх рідше залучали до військової служби.

Хлодвіг перед смертю розділив Франкське королівство між чотирма своїми синами як спадкоємцями влади. Через владу його нащадки постійно воювали між собою. Це мало важкі наслідки для народів. Нерідко землероба призивали до війська, а повернувшись із походу, він знаходив своє господарство в запустінні.

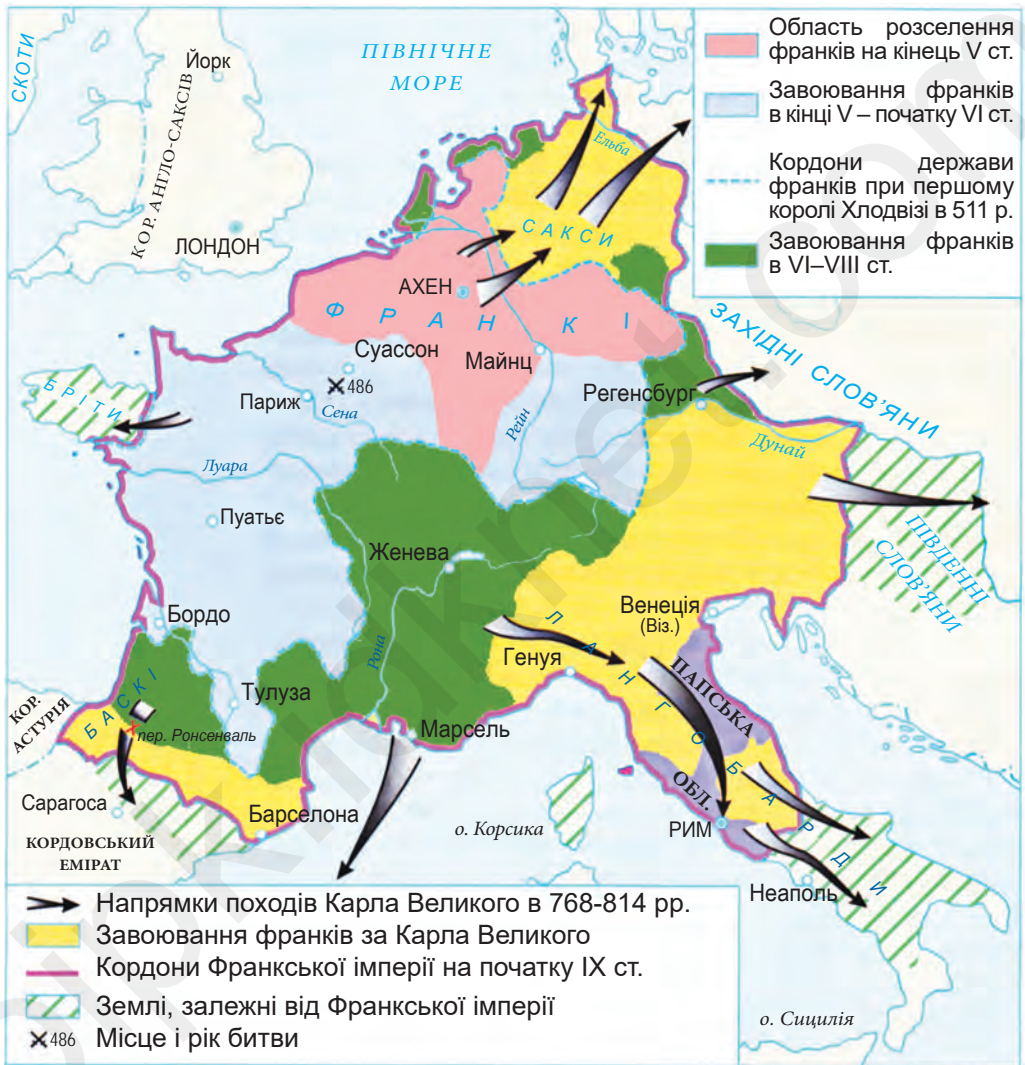
Страждаючи від утисків знатних сусідів, землероб звертався до одного з них із проханням про захист. Платою за такий захист була втрата його свободи та власності: він був змушений вступати в залежність і передавати свій земельний наділ у власність покровителю. Залежний землероб продовжував вести господарство на колишньому наділі, але тепер він і працював на полі пана, і віддавав йому частину свого врожаю.

Раби і колони зближались з вільними франками, що потрапили в залежність, і поступово зливались з ними в найширший прошарок населення середньовічної Європи — *залежних селян*.

4. Битва при Пуатьє і військова реформа Карла Мартелла. Усобиці нащадків Хлодвіга розоряли Франкське королівство. Королівська влада послабшала.

¹Титул — почесне чи високе звання.

Становище ускладнювало те, що останні Меровінги були людьми безвольними, зніженими, неспроможними до вирішення державних

Утворення Франкського королівства. Завоювання Карла Великого

Наскільки виросла територія Франкської держави за час правління Карла Великого? Які землі Західної Римської імперії не входили в імперію Карла Великого (див. карту на с.13)? На території яких сучасних європейських держав розташовувалася Франкська імперія?

справ. Сучасники прозвали їх «лінивими королями». Поступово влада в королівстві перейшла до управляючих королівським домом — *майордомів*. Вони з власної волі зводили на престол і зміщували королів з династії Меровінгів.

У першій половині VIII століття в Галлію почали вторгатися араби, що завоювали Піренейський півострів. У 732 році майордом *Карл Мартелл* (що означає «Молот») у битві біля міста Пуатьє завдав поразки арабам. Їхнє просування в Європі було зупинене.

Перемозі над арабами сприяла військова реформа Карла Мартелла. Він створив кінне військо і жалував кінним воїнам ділянки землі разом із залежними селянами, які там жили. Пізніше такі земельні володіння, за які треба було нести кінну військову службу, почали передаватися у спадок. Латинською мовою вони називалися *феодами*, їх власників історики називають *феодалами*. Великому феодалу міг належати цілий район із десятками і навіть сотнями сіл навколо панських маєтків, дрібному — найчастіше одне село чи навіть кілька селянських дворів.

5. Хто повинен бути королем франків?

У 751 році син Карла Мартелла *Піпін*, якого за свій малий зріст прозвали *Коротким*, попросив *папу римського*, главу церкви в Західній Європі, роз'яснити, хто має бути королем франків: той, хто має владу, чи той, хто лише носить звання короля. Папа виніс рішення на користь першого, тобто Піпіна. На зборах франкської знаті в Суассоні Піпін Короткий був проголошений королем франків. Так до влади прийшла династія *Каролінгів*. Повалені Меровінги були відправлені до монастиря.

Корона лангобардів

В той час папі римському загрожували *лангобарди* (у перекладі з німецької — довгобороді) — германський народ, який у другій половині VI століття захопив Італію. Їхнє ім'я збереглося в назві області Північної Італії — *Ломбардії*. Лангобарди стояли біля воріт Риму. На заклик папи король Піпін двічі здійснив походи в Італію проти лангобардів. Під владу папи римського було передано міста Рим і *Равенна* з прилеглою до них областю. Так у Середній Італії утворилася особлива держава римських пап — *Папська область*, яка проіснувала більше тисячі років (до 1870 року).

1. Складіть схему правління Франкським королівством за Хлодвіга. **2.** Які зміни відбулися у франків у їхньому суспільстві та управлінні після завоювання Галлії? **3.** Якими шляхами пересічна вільна людина могла потрапити у залежність від знаті? Чому це відбувалося? **4.** Поясніть сенс воєнної реформи Карла Мартелла. До яких змін у франкському суспільстві вона призвела? **5.** Чому у Франкській державі до влади прийшла нова династія? **6.** Як виникла Папська область?

1. Историк назвав епоху Великого переселення народів часом, коли «римляни, що ставали варварами, і варвари, які ставали римлянами, у якийсь період застигли, дивлячись один на одного». Як ви розумієте ці слова? Від імені германця коротко опишіть типового римлянина, від імені римлянина — типового варвара. **2.** Уявіть, що франка звинувачують у крадіжці коня. Він ні в чому не винний. Прочитайте додатковий текст на с. 16 і розкажіть, як поводитиметься франк на суді, чим відрізнятиметься його поведінка від поведінки на судовому процесі в наші дні? **3.** Якими способами та засобами Хлодвіг домагався своїх цілей? Які риси його характеру виявились у його діяльності? Чи схвалюєте ви їх? Чому? **4.** У документі сказано, що бідняк Арнальд віддав себе і трьох своїх синів із їхнім потомством у залежність монастиря. Припустіть, що могло їх змусити відмовитися від землі та свободи. **5.** За Каролінгів посаду майордомів у Франкській державі було скасовано. Як ви вважаєте, чому?

§ 2. Християнська церква в раннє Середньовіччя

Коли і ким у Римській імперії було видано указ про свободу християнського віросповідання? Яке походження і значення слів «єпископ», «папа римський»?

1. Хлодвіг і християнська церква. Хлодвіг і знатні франки схилилися до прийняття християнської релігії. Християнська церква швидко збагачувалась, але головна її сила полягала в духовному впливі. Віра в єдиного Бога згуртовувала людей. Священик міг направити їх на боротьбу з ворогами, примирити з новими податками; церква зміцнювала авторитет правителів серед населення. І Хлодвіг постарався заручитися такою підтримкою: король і дружина прийняли християнство, а за ними — і всі інші франки.

Королі охороняли багатства і привілеї церкви, щедро дарували їй землі та цінні речі. Церква, у свою чергу, зміцнювала їхню владу, стверджуючи, що їхні перемоги і діяння угодні Богу. Керівники церкви були найближчими радниками Меровінгів; як грамотні люди, вони допомагали королям складати укази і послання.

З прийняттям християнства в Європі поширилася латинська писемність; латинською мовою велося богослужіння. Наприкінці раннього Середньовіччя християнська церква стала могутньою, розгалуженою організацією (див. схему).

Організація християнської церкви

2. Духовенство і миряни. Папа римський вважався наступником апостола Петра, якому, за переказами, було вручено ключі від раю. Папа був главою всієї церкви. Церковними справами в областях керували єпископи та архієпископи (головні єпископи). Священики в храмах вели богослужіння і промовляли *проповіді*: опираючись на Біблію, вони наставляли віруючих, як жити за Божими законами. Парафіяни місцевих невеликих церков складали церковні *парафії*.

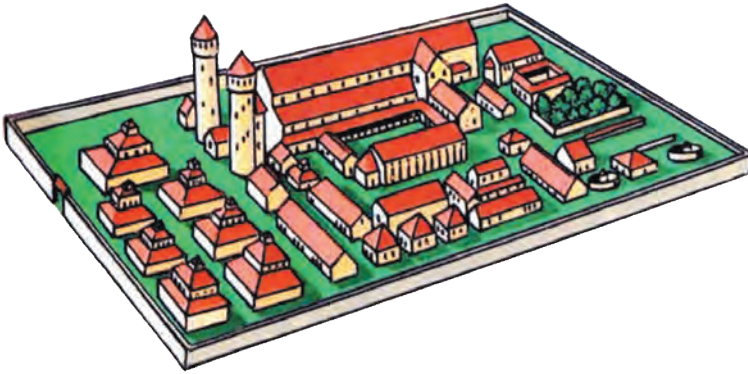
Служителі церкви були особливим прошарком населення — *духовенство*: воно керувало духовним життям людей. Інші люди називалися *миряними*: вони жили у світі, тобто не поривали із життєвими справами.

3. Монастирі. Деякі християни хотіли присвятити життя лише служінню Богу. Вони усамітнювалися в безлюдних місцях — у лісах, на островах, де створювали свої маленькі *обителі*. Таких людей називають *монахами*¹. Незабаром монахи по всій Європі почали створювати релігійні громади — *монастирі*. На відміну від білого духовенства монахи називалися чорним духовенством (за темним кольором їхнього одягу).

Монах давав обітницю (обіцянку) відмовитися від особистого майна та сім'ї, жити у праці, бідності та молитвах, беззаперечно підкорятися керівнику монастиря *абату* (у перекладі з арамейської — отець). Вони разом молилися, а решту часу їм належало працювати. Усі монахи вважалися братами у Христі.

Монастир зазвичай був відокремлений від зовнішнього світу стіною. Центром монастиря служив дворик, з нього вели входи до церкви,

¹Монах у перекладі з грецької — одинокий.

Макет монастиря Сен-Галлен. IX ст.

?! Де, на вашу думку, на цьому плані знаходяться приміщення монастиря, названі в тексті параграфа?

трапезної (їдальні) і *келії* (окремі житлові кімнати монахів). До внутрішньої огорожі примикав господарський двір з майстернями, коморами, стайнями, пташником; далі розташовувалися сад, городи, грядки з лікарськими травами. На території монастиря влаштовували приміщення для прийому дарів, для роздачі милостині та притулок для мандрівників. При великих монастирях поступово з'являлися лікарні, якими відали монахи-лікарі, а також школи, бібліотеки. Цвинтарі зазвичай розміщувалися біля церков чи навіть біля їх огорож.

У Франкській державі було засновано близько 250 монастирів — чоловічі та жіночі. Переконані в силі церкви як посередника між Богом і людьми, християни сподівалися, що її служителі своїми молитвами позбавлять їх хвороб, воєн, неврожаїв та інших лих, які Бог посилає за гріхи¹ людей. Нерідко віруючі заповідали церкві чи

¹ Гріх — порушення Божих заповідей. Нерозкаяний гріх прирікає, на думку християн, душу померлого на вічні пекельні муки.

Монах пише
хроніку подій.
Мініатюра XI ст.

монастирю своє майно, а там читали молитви за упокій душі того, хто заповідав.

У єпископів та монастирів з'явилося багато земель. Вони намагалися поселити у своїх володіннях більше людей. Поступово у залежність від церкви потрапляли цілі села, населення яких містило монастир та його жителів. У монастирі були й слуги. Все вище духовенство складалося головним чином з представників знатних сімей.

4. Мистецтво рукописної книги. Довгий час у Західній Європі писемністю володіли лише служителі церкви, і то не всі: вони повинні були читати релігійні книги, знати молитви, виступати з проповідями.

У монастирях створювалися *скрипторії* — майстерні для переписування рукописів. Переписування книг вважалося справою, угодною Богу. Монахи переписували не лише релігійні книги, а й рукописи римських поетів і філософів, якщо ці книги не суперечили християнському віровченню. Так до нас дійшло багато творів Античності. Але негідні твори знищувалися: старий текст змивали або зшкрябували і писали християнські тексти.

За своїм виглядом і матеріалом середньовічна книга відрізнялася від античної. У давнину книга найчастіше була папірусним сувоєм, у пізній Римській імперії — сувоєм з пергамену¹. У Середні віки вона набула сучасного вигляду складених і переплетених аркушів пергамену. Він був міцнішим, ніж папірус, його можна було згинати і писати на ньому з обох сторін. Але

¹Пергамен — спеціально оброблена шкіра молодих телят та ягнят.

пергамен був дуже дорогий: на виготовлення Біблії великого формату були потрібні шкури з 300 телят.

Над однією рукописною книгою протягом довгого часу працювало багато людей: одні писали текст каліграфічним (красивим) почерком; інші вигадливо прикрашали великі літери на початку червоного рядка — *ініціали*, вписуючи в них цілі мальовничі сцени — *мініатюри*; треті робили заставки та орнамент. До того часу був вироблений однаковий точний шрифт. Відродилося вміння малювати людські постаті. На пергамені писали пташиним пір'ям.

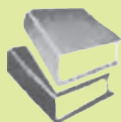
Книг було мало, і коштували вони дуже дорого. Королі та знатні феодали дарували один одному книги в найурочистіших випадках: під час укладання договорів, народженні дитини, на весілля.

На Біблії приносили клятви, присягали на вірність королю чи сеньйору. Примірники

Ініціал з авто-портретом монаха

Освіта в епоху раннього Середньовіччя

Для епохи раннього Середньовіччя дуже важливими були поняття «зразок», якому потрібно було наслідувати, і «авторитет», який не можна було оскаржити. Припускали, що в кожній галузі знань є авторитети — мудреці, в чиїх книгах міститься істина: наприклад, в діалектиці — Аристотель, в поезії — Вергілій та Горацій, у прозі — Цицерон. Але найголовнішим «підручником», який потрібно знати напам'ять і вміти тлумачити, була Біблія: Старий і Новий Завіт. Належало суворо дотримуватися повчань Отців церкви, мислителів і святих перших століть християнства: святого Августина, святого Ієроніма та інших. Освіченою людиною вважалася та, яка знала думку авторитетів з будь-якого приводу. Освіта полягала у заучуванні цитат з авторитетів і передбачала передусім хорошу пам'ять і посидючість.

Науки квадрівіуму були слабо розвинені. Рахунок довго вівся римськими цифрами і був важкий, зазвичай засвоювали лише додавання і віднімання. З геометрії вирішували найпростіші практичні завдання, перш за все необхідні для будівництва. Астрономію використовували, щоб вираховувати дати церковних свят та терміни польових робіт.

У монастирській школі. Мініатюра XIV ст.

гарних, величезного розміру Біблій у дорогих палітурках робили для соборів, їх прикріплювали ланцюгами — щоб не вкрали.

5. «Сім вільних мистецтв». При монастирях, а згодом при храмах і соборах у містах почали відкриватися *соборні школи*. У них поділу на класи за віком не було. Навчання йшло латинською мовою. Жоден народ цією мовою вже не говорив. Це була міжнародна мова освічених людей Західної Європи: нею читали молитви, писали книги, записували закони, складали важливі послання.

До повної шкільної освіти входило з античних часів вивчення «семи вільних мистецтв»: наук тривіуму та квадрівіуму. Тривіум — перший ступінь — містив *граматику* (уміння читати і писати латиною), *риторику* (красномовство) і *діалектику* (мистецтво розмірковувати). До другого ступеня освіти, квадрівіум, входили арифметика, геометрія, астрономія та музика. Тільки освоївши ці науки, можна було вивчати «царицю наук» — *богослів'я*.

1. Доведіть, що союз короля та християнської церкви був взаємно вигідним.
2. Чим відрізнялися за становищем і способом життя служителі церкви, які стосувалися чорного і білого духовенства?
3. На підставі тексту та ілюстрацій складіть план розповіді про середньовічні рукописні книги і запропонуйте своєму однокласнику зробити за цим планом повідомлення.
4. Яку роль у збереженні античної культурної спадщини відігравали монастирі?
5. Чому навчали в соборних школах? Як відбувалося навчання?

1. Зберігся переказ про те, що під час обряду прийняття християнства Хлодвігом священик сказав: «Твоє хрещення — наша перемога». Поясніть зміст цих слів. Як ви вважаєте, чи мав рацію служителі церкви?
2. Чому релігія, церква в раннє Середньовіччя мали величезну владу над умами людей?
3. Які зміни сталися у християнській церкві раннього Середньовіччя у порівнянні з Античністю?

4. Чим відрізняється середньовічна школа від тієї, де ви навчаєтеся? Виділіть самостійно лінії для порівняння. У якій школі вам хотілося б вчитися? Чому? 5. Церква, як правило, засуджувала стягнення плати за навчання. Як ви думаєте, чому? Чи згодні ви з такою позицією щодо нашого часу? Аргументуйте свою відповідь. 6. У всіх країнах Західної Європи, які прийняли християнство, богослужіння велось латинською мовою. Подумайте, які наслідки могли бути в цього явища.

§ 3. Виникнення і розпад імперії Карла Великого

Якими способами перші правителі германських королівств зміцнювали свою владу? Що означає слово «імперія»? Які імперії Стародавнього світу ви знаєте?

1. Карл Великий. Цілих 46 років (з 768 по 814) Франкським королівством правив син Піпіна Короткого *Карл*, прозваний *Великим*.

Карл був людиною високою, сильною і витривалою. Він помер у віці 70 років, тобто прожив надзвичайно довге на той час життя. Сучасники бачили в цьому свідчення того, що він вибраний Богом. У Середні віки про Карла Великого було складено багато легенд та пісень. Письменники і хроністи прославляли його бойові подвиги, справедливість і мудрість. За латинською формою його імені (Каролус) правителі європейських країн почали називати себе *королями*.

2. Війни в Італії та Іспанії. Підкорення саксів. Майже щороку Карл на чолі великого війська виступав у далекі походи. Знову допомагаючи папі проти лангобардів, франки двічі переходили високі Альпи і вторгалися до Італії. Розгромивши і полонивши короля лангобардів, Карл приєднав до своїх володінь більшу частину Італії.

Карл Великий на коні. Бронзова статуетка IX ст.

Монета Карла
Великого

Кілька разів Карл водив військо до Іспанії. Війни з арабами йшли зі змінним успіхом. Карлу все ж таки вдалося завоювати невелику область на південь від Піренейських гір до річки Ебро.

Найдовшою і найважчою була війна з племенами саксів, що проживали між Рейном та Ельбою. Карл здійснив 8 походів проти саксів. Сакси, не захищені обладунками, йшли в бій безладними натовпами. Маючи сильну кінноту і гарне озброєння, франки перемагали в битвах. Але щойно франкське військо йшло, сакси повставали, палили і руйнували побудовані у країні фортеці і монастирі, спустошували прикордонні місцевості.

Карл змушував саксів приймати християнську віру. Він ввів у їхній країні жорстокі закони: за найменшу непокору королю, за відмову від хрещення чи зречення християнської віри загрожувала смертна кара. У відповідь на чергове повстання Карл наказав стратити 4500 полонених. Він почав масами переселяти саксів у внутрішні сфери свого королівства. Але й ці жорсткі заходи не допомагали. Понад 30 років сакси мужньо відстоювали свою свободу. Тільки потім Карл залучив на свою сторону подарунками та нагородами багатьох знатних саксів, які почали підтримувати завойовників.

Саксонія була поділена на графства. Знать, єпископи і монастирі отримали у завойованій країні великі землі.

3. Імперія Карла Великого. До кінця правління Карла під його владу потрапило багато племен і народів. За розмірами території Франкське королівство наближалося до колишньої Західної Римської імперії.

У **800 році** Карл прибув до Риму і був проголошений імператором; папа у храмі поклав на його голову імператорську корону. Обряд коронування за участю вищих священнослужителів з того часу почав поширюватися в Європі.

Як ви знаєте, після загибелі Риму центр Великої Римської імперії перемістився на Схід, до Константинополя — столиці Східної Римської імперії. Новий титул Карла робив його рівним імператору Східної Римської імперії. Тепер Карл став королем майже всього західного християнського світу з центром в Ахені. Саме розширенням християнського світу виправдовувалися завойовницькі походи імператора.

Карл, керуючи підданими, роз'їжджав зі своїми приближеними (*королівським двором*) по всій державі. Двічі на рік імператор збирав раду вищої знаті — світської та духовної — і за їх згодою видавав укази. На місцях, як і раніше, правили графи. Для контролю над ними Карл розсилав по всій імперії «государевих посланців» із близьких йому людей.

Головну частину війська імперії складала кіннота. Озброєння кінного воїна коштувало набагато дорожче, ніж ополченця. Тому, хоча піше ополчення (з селян) ще зберігалось, регулярне військо складалося тепер із вершників.

Коронація імператора. Середньовічне зображення XI ст.

Знайдіть на малюнку імператора. Хто ще зображений? Поясніть свої припущення. Яку думку передає художник глядачам?

4. Каролінгське відродження. Для управління великою країною Карлу Великому потрібні були грамотні чиновники та судді. Він розумів: щоб відродити Римську імперію, потрібно відродити культуру, і перш за все античні знання. При ньому почався підйом культури, який історики назвали *Каролінгським відродженням*.

Карл Великий запрошував до свого двору освічених людей з Італії, Іспанії, Англії, Ірландії, наказав відкрити школи при великих монастирях. Керувати школами він доручив англосаксонському вченому монаху *Алкуїну*. Алкуїн не тільки організував навчання, а й написав перші підручники.

Палацова капела в Ахені

Які елементи пізніх римських споруд можна впізнати в цьому інтер'єрі?

При дворі Карла, в Ахені, виникло суспільство для наукових занять — «Палацова академія» (так називалася школа давньогрецького філософа Платона). Тут Карл і його сім'я, придворні, вчителі та учні школи обговорювали твори церковних та античних авторів, а також створені членами самої «Палацової академії» хроніки та біографії. Імператор знав мови підкорених народів, латинську мову; він тримав під подушкою навощені таблички, щоб у вільний час привчити руку виводити літери, але писати так і не навчився.

Карл будував багато кам'яних палаців і церков, але збе-

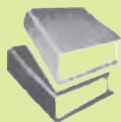
реглася тільки Ахенська капела¹; зразком для неї послужили пізні римські споруди.

Каролінгське відродження швидко згасло після смерті Карла Великого.

5. Як і чому розпалася імперія Карла Великого. Франкська імперія існувала недовго, тому що була неміцною. Численні народи, завойовані франками, підкорялися лише силі зброї. Вони продовжували жити за своїми звичаями і говорили різними мовами. Карл Великий це розумів.

Побоюючись, що його рід втратить ці величезні володіння, він наприкінці життя поділив імперію між синами. Спадкоємці Карла безперервно воювали один з одним. У **843 році** три онуки Карла Великого уклали в місті *Вердені* договір про поділ імперії на три частини. Імператором став старший онук — Лотар (його ім'я збереглося у назві провінції *Лотарингія*). Пізніше на кожній з частин колишньої імперії

Подарунок халіфа

За часів Карла Великого в Європі з'явилося живе диво — білий слон. Ці тварини з часів військових походів Ганнібала й Олександра Македонського забулися європейцями і здавалися їм чимось на зразок міфічного єдинорога. Документи стверджують, що єдиного слона імператору подарував багдадський халіф Харун ар-Рашид — герой казок «Тисячі та однієї ночі» — на знак їхнього союзу проти спільних ворогів. Про слона писали всі літописи імперії, кожен день його життя обговорювався як подія державної ваги, а придворні вчені зробили собі масу відкриттів: наприклад, встановили, що слони вміють лежати. Проте прожила жива іграшка недовго. У Карла Великого була звичка у всі поїздки брати своїх коханих — і сім'ю, і друзів, і слона. В одній із подорожей у 810 році слон і помер — чи то від застуди, чи то від епідемії, які лютували в державі.

¹ Капела — католицька каплиця, домашня церква у замках і палацах для приватних богослужінь або окрема молитовня, приміщення у бічному нефі храму для молитов однієї сім'ї.

Поділ Франкської імперії

Припустіть, чому імперія була поділена саме так. Чи рівні за розмірами були три нові королівства? Як ви вважаєте, чому старший онук Лотар узяв собі саме цю частину імперії?

утворилися великі самостійні королівства: *Франція, Німеччина та Італія*. Однак і ці держави незабаром розпалися на великі володіння, а ті, своєю чергою, подрібнилися на безліч дрібних. Настав час *феодальної роздробленості* (IX–XI століття).

Франкська знать спочатку підтримувала королів: вони допомагали їй захоплювати землі та селян. Але тепер вона не потребувала влади імператора. Великий феодал був не бідніший за короля, та й із селянами міг упоратися без його допомоги. Аристократи тепер вважали королів лише «першими серед рівних».

1. Які військові походи здійснив Карл Великий? Який був їхній загальний результат? **2.** Що нового з'явилося в улаштуванні суспільства у Франкській державі у VIII столітті? **3.** Де відбувалася коронація Карла Великого? Хто здійснював обряд? Чому ці обставини були важливими для сучасників Карла? **4.** Порахуйте: а) як довго правила у Франції династія Меровінгів; б) скільки років минуло від падіння Римської імперії до проголошення імператором Карла Великого; в) скільки років проіснувала Франкська імперія. **5.** Чому Карлу Великому знадобилося оголошувати франкську державу імперією? Що йому це давало? **6.** На які держави розпалася імперія Карла Великого? Чому це сталося?

1. Охарактеризуйте Карла Великого (які цілі він перед собою ставив; якими способами він діяв, щоб досягти цілей; яких результатів він досяг; які були наслідки його дій; які особисті якості він мав, як вони проявилися в його діях) **2.** Висловіть свою думку: чи заслужено франкський король Карл отримав прізвисько Великий? Аргументуйте свою відповідь. **3.** Члени «Палацової академії» Карла Великого під час зустрічей називали один одного особливими іменами. Сам імператор носив ім'я Давид. Алкуїн звався Горацієм, поет Ангільберт — Гомером.

Про що це говорить? **4.** Багато вчених вважають, що розпад імперії Карла Великого стався б неминуче, навіть якби у нього був один онук. Чи згодні ви з такою точкою зору? **5.** Імператор у Константинополі був обурений, коли дізнався про коронацію Карла. Поясніть, що викликало таку реакцію. Як ви вважаєте, чи могло змінити ситуацію те, що Карл у листах називав його своїм братом?

§ 4. **Феодална роздробленість Західної Європи в IX–XI століттях**

Що змінила у франкському суспільстві військова реформа Карла Мартелла?
Чому розпалася імперія Карла Великого? Що таке феодална роздробленість?

1. «Немає війни без пожеж і крові». У часи феодалної роздробленості (IX–XI століття) володіння будь-якого великого феодала стало ніби державою в державі. Феодал збирав податки з підвладного населення, судив його, міг

Селяни збирають урожай.
Середньовічна мініатюра

Бенкет у знатного сеньйора.
Середньовічна мініатюра

Битва франків на чолі з Роландом із місцевими жителями у Піренейських горах. Мініатюра XIV ст.

оголошувати війну іншим феодалам і укласти з ними мир. Феодали майже постійно воювали між собою: такі війни називалися *міжусобними*.

Під час усобиць спалювалися села, викрадалася худоба, витопувалися посіви. Найбільше від цього страждали селяни.

2. Сеньйори та васали. Кожен великий феодал роздавав частину земель з селянами дрібним феодалам в нагороду за службу, вони ж давали йому присягу вірності. Він вважався стосовно цих феодалів *сеньйором* (старшим), а феодали, які хіба що «тримали» від нього землі, ставали його *васалами* (підлеглими).

Васали були зобов'язані за наказом сеньйора виступати в похід і приводити із собою загін воїнів, брати участь у суді

Загибель Роланда. Вітраж собору. XIII ст.

Справа — смертельно поранений Роланд трубить у ріг, закликаючи на допомогу. Зліва — він безуспішно намагається розбити меч об скелю

сеньйора, допомагати йому порадою, викупати сеньйора з полону. Сеньйор захищав своїх васалів від нападів інших феодалів і повсталих селян, нагороджував їх за службу, мав піклуватися про їх осиротілих дітей.

Траплялося, що васали виступали проти своїх сеньйорів, не виконували їх наказів або переходили до іншого сеньйора. І тоді тільки силою можна було змусити їх підкоритись.

3. Феодална драбина. Главою всіх феодалів і першим сеньйором країни вважався король: він був найвищим суддею у суперечках з-поміж них і під час війни очолював військо. Король був сеньйором для вищої знаті (*аристократії*) — герцогів і графів. У їх володіннях зазвичай

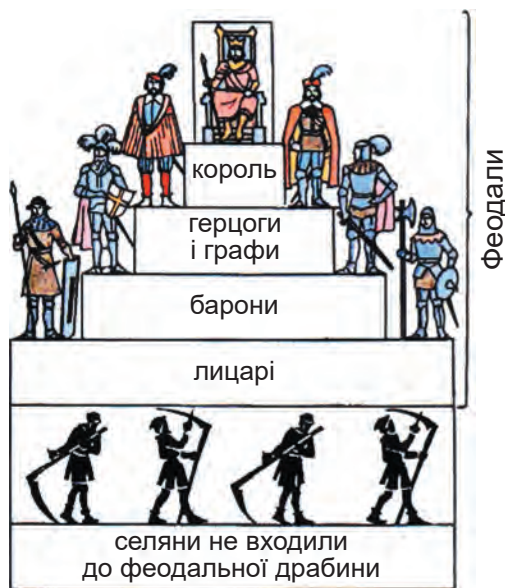
Уривок з «Пісні про Роланда»

В XI столітті був записаний французький епос «Пісня про Роланда». У ньому розповідається про героїчну загибель загону графа Роланда під час відступу Карла Великого з Іспанії і про помсту короля франків за загибель свого племінника:

Почував граф, що смерть його догнала,
Холодний піт котиться по чолу.
Граф мовить: «Богоматір, поможи мені.
Пора нам, Дюрандаль¹ з тобою попрощатись.
Мені ти більше вже не знадобишся.
З тобою багатьох ми недругів побили,
З тобою великі землі підкорили.
Там Карл сивобородий править нині».
До Іспанії обличчя він повернув.
Щоб видно було Карлу королю,
Коли він з військом знову буде тут,
Що граф загинув, але переміг в бою.

? Які якості васала цінувалися в епоху раннього Середньовіччя?

¹ Дюрандаль — меч Роланда. У Середні віки мечу часто давали власне ім'я: ця зброя дуже цінувалася воїнами і передавалася у спадок.

Феодална драбина

нараховувалися сотні сіл, вони розпоряджалися великими загонами воїнів. Нижче стояли *барони* і *віконті* — васали герцогів і графів. Зазвичай вони володіли двома-трьома десятками сіл і могли виставити загін воїнів. Барони були сеньйорами лицарів, які часом вже не мали своїх васалів, а були лише залежні селяни. Таким чином, той самий феодал був сеньйором більш дрібного феодала і васалом більшого. У Німеччині та Франції діяло правило: «Васал мого васала — не мій васал».

Таку організацію феодалів історики називають *феодалною драбиною*. Незважаючи на часті конфлікти між феодалами, з якими навіть самі королі не завжди могли впоратися, васальні відносини об'єднували панів у єдиний за значенням, за місцем у суспільстві клас (хоча і складався він з різних верств та груп). Це був клас *благородних* (з хорошого роду) людей, які панували над *простолюдинами*.

Коли починалася війна з іншою державою, король закликав у похід герцогів і графів, а ті зверталися до баронів, які приводили із собою загони лицарів. Так створювалося феодалне військо, яке зазвичай називають *лицарським* (від німецького «рітер» — вершник, кінний воїн).

4. Слабкість королівської влади у Франції. Влада останніх королів з династії Каролінгів у Франції суттєво послабшала. Сучасники давали

королям принизливі прізвиська: Карл Товстий, Карл Простий, Людовік Заїка, Людовік Лінивий. Наприкінці X століття великі феодали Франції обрали королем багатого і впливового графа Паризького — Гуго Капета (прізвисько дано за назвою улюбленого ним головного убору — капюшона). З того часу і до кінця XVIII століття королівський трон залишався в руках династії Капетингів або її бічних гілок — Валуа, Бурбонів.

Французьке королівство складалося тоді із 14 великих феодальних володінь. Багато феодалів мали більш великі землі, ніж сам король. Герцоги і графи вважали короля лише першим серед рівних та не завжди підкорялися його наказам. Королю належало володіння (*домен*) на північному сході країни з містами Париж на річці Сени та Орлеан на річці Луарі. В інших землях височіли замки непокірних васалів. За словами сучасника, мешканці цих «осиних гнізд» «пожирали країну своїм розбоєм».

Не маючи влади над усією країною, король не видавав загальних законів, не міг збирати податки з її населення. Тому у короля не було ні постійного сильного війська, ні оплачуваних чиновників. Його військові сили склалися з загонів васалів, які отримували феоди у його володінні, а керував він за допомогою своїх *придворних*¹.

Замок Кусі у Франції. Реконструкція

¹ Придворні — знатні люди, що перебували при дворі короля та його світі.

Оттон I. Зображення з хроніки XII ст.

5. Утворення Священної Римської імперії. У Німеччині влада короля спочатку була сильнішою, ніж у Франції. Єдина держава була необхідна для захисту від зовнішніх ворогів.

Дуже часті були напади *угорців (мадьяр)*. Ці племена кочівників-скотарів вирушили наприкінці IX століття від передгір'їв Південного Уралу до Європи і зайняли рівнину між річками Дунай і Тиса. Звідти легка кіннота угорців здійснювала набіги на країни Західної Європи. Вона проривалася за Рейн, сягала Парижа. Але особливо страждала Німеччина: угорці присвоювали майно і забирали в полон багатьох її мешканців.

У 955 році німецькі та чеські війська на чолі з німецьким королем *Оттоном I* вщент розгромили угорців у битві на півдні Німеччини. Незабаром вторгнення угорців припинилися. На початку XI століття утворилося королівство Угорщина, де король Іштван запровадив християнство.

У **962 році**, користуючись роздробленістю Італії, Оттон I здійснив похід на Рим, і папа проголосив його імператором. Окрім Німеччини, під владу Оттона I потрапила частина Італії. Так Римська імперія була відновлена ще раз. Пізніше це політичне утворення почали називати *Священною Римською імперією німецької нації*.

Таке стало можливим тому, що Німеччина та Італія на той час також не були єдиними державами. Подібно до Франції, вони склалися з безлічі окремих самостійних герцогств, графств, баронств, князівств та ін., кожне з яких мало своє головне місто, свого государя, свій прапор

і герб. Феодальна роздробленість у цих країнах існувала протягом усього Середньовіччя.

Імператор хотів, щоб його вважали головою всіх правителів Європи. Але реальна влада була обмеженою. Навіть німецькі герцоги поступово домоглися незалежності від нього. Населення Італії не припиняло боротьби із загарбниками. Кожному новому німецькому королю, щоб коронуватися імператорською короною, доводилося здійснювати похід за Альпи і знову підкорювати Італію.

Корона і держава імператорів Священної Римської імперії

1. Доведіть, що кожен великий феодал мав у своїх володіннях таку саму владу, як і правитель держави. Чому це було можливо? **2.** У чому виявлялася слабкість королівської влади у Франції в IX–XI століттях? **3.** Як утворилася Священна Римська імперія? **4.** Поясніть, чому німецькі імператори прагнули коронуватися саме у Римі. **5.** Підрахуйте, скільки років у Європі не було жодної імперії (скільки часу пройшло між розпадом імперії Карла Великого та проголошенням імператором Оттона I).

1. Якщо король за феодальної роздробленості вважався лише «першим серед рівних», то чому взагалі зберігалася королівська влада? **2.** Чи міг один лицар бути васалом кількох сеньйорів? Обґрунтуйте свою відповідь. **3.** У законах Німеччини XI століття сказано, що сеньйор не може відібрати у васала феод без вини, а тільки якщо васал порушив свої обов'язки: залишив сеньйора в бою, напав на сеньйора або вбив його брата. Яку роль відіграв цей закон в організації середньовічного суспільства? **4.** Чи були включені селяни до феодальної драбини? Чому? **5.** Складіть у парі з однокласником діалог сеньйора та його васала, які розбирають спірну ситуацію про порушення васальної клятви. Які аргументи наведуть обидві сторони на підтвердження своєї правоти? Чим закінчиться суперечка?

§ 5. Англія в раннє Середньовіччя

Яким народом Стародавнього світу було засноване місто Лондон?
Які германські племена заселили Британські острови?
Коли це відбулося?

1. Легенда і бувальщина в історії Англії.
У Середні віки були широко відомі розповіді про хороброго і могутнього короля англійського Артура і його сподвижників — *лицарів Круглого столу*. Лицарі здійснювали багато подвигів у боротьбі з чарівниками, велетнями і різними чудовиськами. Ці сказання лягли в основу багатьох середньовічних поем і романів. Зі сказань про короля Артура прийшла ідея круглого столу. Круглий стіл під час переговорів і нарад означав (і означає до цього дня) рівноправність і гідність кожного учасника зустрічі.

Мабуть, Артур справді існував у VI столітті, але був не королем, а вождем *бриттів* — давніх жителів острова. Бритти були кельтами, які давно, ще до Римської імперії, прийшли на острів з Галлії і дали ім'я Британським островам. Артур керував опором бриттів проти вторгнення до Британії з континенту германців — англів і саксів.

Близько двох століть боролися бритти за свою свободу, але зрештою були або знищені, або відтіснені в західні райони острова, частково перетворені на залежних людей. Частина бриттів повернулася на північ Галлії і дали ім'я півострова *Бретань*. А на території Британії племена англів і саксів утворили сім королівств англосаксів. Вони постійно ворогували між собою.

Брошка вікінгів у вигляді трьох чоловічих голів

Ще з IV століття до Британії почали прибувати *місіонери* — посланці папи римського для поширення християнства. На острові було засновано безліч монастирів. Але перехід населення до християнства тривав не одну сотню років.

2. Хто такі нормани. Одного з червневих днів 793 року жителі монастиря на острові біля Північно-Східної Англії побачили у морі вітрила незнайомих кораблів. Суворі воїни з бойовими сокирами в руках напали на монастир, пограбували його і спалили; одних монахів убили, інших забрали в неволю.

З цього часу на Британію та інші країни Європи чинили напади *нормани* («люди півночі») — північні германці: норвежці, шведи, датчани.

Вони населяли Скандинавський і Ютландський півострови, острови Північного моря та західної Балтики. Гірські хребти, густі ліси, кам'яністі та бідні ґрунти — все робило Скандинавію малопридатною для землеробства. Ним займалися лише у долинах річок. На гірських пасовищах розводили худобу. Жителі прибережної смуги ловили рибу, полювали на китів і моржів.

Багато скандинавів залишали батьківщину. Вони вирушали у морські походи заради захоплення видобутку чи родючих земель. Учасники походів називали себе вікінгами.

Англія в раннє Середньовіччя

Які народи проживали в Англії до вторгнення германців (див. карту на с. 13)? Скільки англосаксонських королівств утворилося в Англії? Яке з них було найбільшим? Чому нормани зайняли саме східну частину острова?

Вікінги виступали то як грабіжники, то як торговці здобиччю, то як наймані воїни, завойовники і переселенці.

3. «Боже, позбав нас від люті норманів!»
Напади норманів застали населення Західної Європи зненацька. Побачивши здалеку їх довгі безпалубні кораблі, що вмщали до сотні людей кожен, під чотирикутним вовняним червоним або смугастим вітрилом, з жахливими різьбленими головами драконів або змій на носах, жителі узбережжя поспішали сховатися в лісах. Ті, що не встигли сховатися, гинули під ударами бойових сокир або їх брали в полон і відвозили з рідних місць. Все, що нападники не могли забрати із собою, вони спалювали. Люди в той час часто молилися так: «Боже, позбав нас від люті норманів!»

Від окремих нападів на узбережжя нормани перейшли до великих походів. Їхні вожді влаштували стоянки в гирлах великих річок, тут збирали сили, а потім, рухаючись вгору проти течії, проникали в глиб країни. Кілька разів нормани брали в облогу Париж, нападали і на інші міста Франції. Королям доводилося відкупатися від них сріблом.

Нормани зі сходу Скандинавії, відомі на Русі як *варяги*, здійснювали походи до Східної Європи. Вони добиралися до верхів'їв Волги і спускалися її течією в Каспійське море, де торгували з арабами та іншими народами Сходу. По Дніпру варяги рухалися до Чорного моря і добиралися до Константинополя. Це був *шлях з варягів у греки*. Варяги, особливо шведи і норвежці, нерідко служили на Русі як дружинники і змішувалися зі слов'янами. Від одного з їх ватажків — Рюрика, вели свій рід князі Стародавньої Русі (Рюриковичі).

Нормани були чудовими мореплавцями і воїнами. Але, звичайно, їх успіхи були викликані голов-

Вікінги будують корабель.
З мініатюри
XII ст.

ним чином слабкістю країн Європи, що роздираються міжусобними війнами та взаємною боротьбою.

4. Боротьба англосаксів з норманами.

Вихідці зі Скандинавії масами переселялися до Ірландії та Східної Англії. Датчанам вдалося захопити значну частину Англії разом із містом Лондоном та закріпитися там. Становище країни стало розпачливим.

Очолив боротьбу англосаксів проти датчан король однієї з держав *Альфред*, якого пізніше назвали *Великий* (871–899). Він був освіченою людиною і запрошував до Англії вчених монахів з інших країн Європи; за його вказівкою був укладений перший загальноанглійський збірник законів.

Спочатку Альфред зазнав від датчан поразки. Йому довелося зі своїми загонами ховатися в лісах і потай збирати військові сили. Поруч із ополченням із селян, Альфред створив кінне військо. Для оборони від датчан він споруджував фортеці, будував морський флот, щоб захистити від ворогів узбережжя.

Північний корабель з кермовим веслом. Корабель вікінгів.
Зображення на печатках XII ст.

Вікінги в морському поході. Сучасний малюнок

Опишіть кораблі вікінгів. Що давало їм можливість раптово нападати на поселення європейців?

Облога міста норманами.
Середньовічний вітраж

Альфреду вдалося відкинути датчан за річку Темзу, звільнивши Лондон. При наступниках Альфреда англосакси підпорядкували собі місцевих датчан, і Англія об'єдналась в єдину державу. Але англійці були змушені ще довгі роки платити норманам данину золотом і сріблом — так звані *датські гроші*.

5. Держави норманів. У IX–XI століттях у Скандинавських країнах утворилися королівства Данія, Швеція, Норвегія. Але ще довго королям довелося приборкувати бунтівну знать.

На початку X століття одному з загонів норманів вдалося закріпитися на півночі Франції. Зайнята ними територія почала називатися *герцогством Нормандія*.

Тепер уже вихідці з Нормандії почали здійснювати плавання в Середземному морі. Їхні ватажки, завоювавши південну частину Італії та Сицилію, об'єднали їх у єдине *Сицилійське королівство*.

Хто з європейців першим потрапив до Америки

Вивчаючи усні стародавні оповіді скандинавів — саги, записані в XIII столітті, вчені дізналися, що жителі Норвегії прославилися в епоху норманів відкриттям та заселенням ряду островів Північно-Східної Атлантики. Так, наприкінці IX століття почалося заселення острова Ісландія (що означає «Країна льодів»). Пізніше ісландський норвежець Ерік Рижий дістався невідомої землі. Йому сподобалися долини, що поросли густою травою, безліч риби в морі. Щоб залучити переселенців, Ерік назвав острів Гренландія (тобто «Зелена земля»).

Близько 1000 року син Еріка Лейф Щасливий доплив до невідомих земель на захід від Гренландії. Це був новий для європейців континент, названий пізніше Америкою. Але скандинави не змогли надовго тут закріпитися: надто далекі від батьківщини були ці землі, а можливо, перешкодив і опір місцевих жителів — індіанців. Про відкриття тоді не дізналися в інших країнах Європи. Воно забулося і скандинавами, а пам'ять про нього збереглася лише у сагах.

Як і багато завойовників, нормани з часом, осідаючи на нових землях, припиняли грабежі та розбої, перетворювалися на мирних людей, починали займатися торгівлею і користуватися благами європейської культури. Воїни-нормани прийняли християнську віру і змішалися з місцевими жителями.

З XI століття походи норманів до інших країн припинилися: європейські держави вже могли дати їм відсіч.

Англосаксонський воїн. Сучасне зображення

1. Перерахуйте, які народи та держави змінювали один одного в історії Британських островів. **2.** Як співвідносяться між собою назви: нормани, нормандці, вікінги і варяги? **3.** Навіщо вікінги залишали рідні місця і здійснювали далекі походи в чужі землі? **4.** Чому протягом тривалого часу нормани могли тримати в страху населення Європи? **5.** Які держави в Європі були створені норманами? **6.** Які географічні відкриття були здійснені скандинавськими моряками?

1. Як ви вважаєте, чи справедливо відкривачем Америки вважається Христофор Колумб, а не Лейф Щасливий? **2.** Свої кораблі вікінги поетично називали «коні моря». Який зміст вони вкладали у ці слова? За допомогою ілюстрацій підручника та додаткових відомостей з Інтернету зробіть схематичний малюнок корабля вікінгів, підпишіть призначення його різних частин, оснащення і матеріал, з якого вони були виготовлені. **3.** У чому була схожість військових реформ Карла Мартелла та Альфреда Великого? Чим можна пояснити цю схожість? **4.** За допомогою додаткової літератури та інтернет-ресурсів зробіть презентацію «Легенди про короля Артура: правда і вимисел» (6–7 слайдів).

Підведемо підсумки

Ви дізналися, що:

- у VI столітті на території Західної Римської імперії утворилися держави германців;
- найміцнішим із германських королівств виявилось королівство франків, створене Хлодвігом;
- у VIII столітті правитель франків Карл Великий створив величезну державу і був проголошений імператором;

- у VIII–X століттях європейські країни пережили напади ворогів — арабів, норманів, угорців, які заселили деякі землі в Західній Європі;
- для боротьби з ворогами королі потребували сильного війська. Вони роздавали своїм воїнам феоди за службу у кінному війську;
- у IX–XI століттях у Західній Європі настав час феодальної роздробленості та слабкої влади королів;
- до початку IX століття у Західній Європі та Візантії сформувалися вчення та облаштування християнської церкви, виникли монастирі, які стали центрами освіти та культури.

Питання і завдання до розділу I

1. Чому королівство франків виявилось міцнішим, ніж інші варварські держави, що утворилися на землях колишньої Західної Римської імперії? **2.** Який слід залишили нормани у європейській культурі? **3.** Карл Великий називав свою державу «відновлена імперія». Який сенс він вкладав у ці слова? Чи вважаєте ви його імперію новою державою чи відновленою колишньою (якою?)? **4.** Які були причини встановлення феодальної роздробленості у Європі? Оцініть цей період в історії Європи **5.** Розташуйте у хронологічній послідовності події європейської історії VI–XI століть: а) бій армії Карла Мартелла з арабами біля міста Пуатьє; б) коронація Карла Великого в Римі; в) звільнення Лондона від норманів військом Альфреда Великого; г) хрещення Хлодвіга. **6.** Чого не було у Франції в X–XI століттях (виберіть правильні відповіді): а) воєн між феодалами; б) єдиного королівського законодавства; в) поділу держави на окремі феоди; г) «Палацової академії»?

Творчі роботи та проекти

Інформаційний проект «Середньовічний монастир». За допомогою додаткової, довідкової літератури та інтернет-ресурсів знайдіть відомості про один із найстаріших монастирів Європи. Намалюйте його план, підпишіть назви будівель. Чим прославився вибраний вами монастир? Яку роль відіграв у долі держави, на території якої перебував? Як протікало повсякденне життя в монастирі і як складалися його відносини з жителями навколишніх сіл? Зробіть висновок про роль монастирів у Середньовіччі. Розподіліть інформацію на теми, логічно розташуйте зібраний матеріал і оформіть роботу.

Історична реконструкція «Подорож вікінгів». Напишіть історію одного з плавань вікінгів будь-яким з численних маршрутів, які ви знайдете на карті. Приблизно розрахуйте, як довго мали перебувати у відкритому морі ваші герої (використовуючи масштаб карти та враховуючи особливості плавання на вітрильному та гребному судні, необхідність часу для відпочинку). Поясніть, як вони орієнтувалися на відкритому водному просторі вдень і вночі.

Розділ II

Візантійська імперія і слов'яни у VI–XI століттях

Яке місце посідала Візантійська імперія у світі раннього Середньовіччя?

Східна Римська імперія стала самостійною державою в 395 році. Її столиця *Константинополь* колись називалася *Візантій*. За давньою назвою столиці цю державу пізніше назвали *Візантійською імперією* або *Візантією*. Самі ж візантійці називали свою державу Ромейською (Римською) імперією, а себе — ромеями.

§ 6. Візантія за Юстиніана. Боротьба імперії із зовнішніми ворогами

Чому римський імператор Костянтин Великий вирішив перенести столицю імперії на береги Босфору?
Коли виникла Східна Римська імперія?

1. **Особливості розвитку Візантії.** На відміну від Західної Римської імперії Візантія не тільки встояла під натиском варварів, але й

Візантійський корабель.
Середньовічна мозаїка VI ст.

проіснувала понад тисячу років. До неї входили багаті та культурно розвинені області: Балканський півострів з прилеглими островами, частина Закавказзя, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет. Таким чином, це була *євроазійська* (євразійська) держава з дуже різноманітною за походженням, зовнішністю і звичаєм населенням. З давніх-давен тут розвивалося землеробство і скотарство.

У Візантії збереглися жваві, багатолюдні міста: Константинополь, Олександрія, Антіохія, Єрусалим. Тут було розвинене виробництво скляного посуду, шовкових тканин, ювелірних прикрас, папірису.

Константинополь, розташований на березі протоки Босфор, знаходився на перетині двох важливих торгових шляхів: сухопутного — з Європи до Азії та морського — із Середземного моря до Чорного. Візантійські купці багатіли на торгівлі з Північним Причорномор'ям (там вони мали свої міста-колонії), з Іраном, Індією, Китаєм. У Західну Європу вони привозили дорогі східні товари: фарбовану пурпуром вовну, вино, прянощі (гострі приправи), ароматні та косметичні речовини, мечі з прославленої дамаської сталі, найтоншу індійську кисею...

Чаша. Виріб візантійського ремесла

2. Влада імператора. На відміну від країн Західної Європи, у середньовічній Візантії зберігалася єдина держава з імператорською владою. Імператор був верховним суддею, призначав воєначальників та вищих чиновників, приймав іноземних послів. Імператор правив країною, спираючись на велику кількість чиновників. Справи прохачів вирішувалися за допомогою хабарів чи особистих зв'язків.

Візантія могла захищати свої кордони від варварів і навіть провадити завойовницькі війни. Розпоряджаючись багатою скарбницею, імператор утримував велику найману армію і сильний флот. Але були періоди, коли великий воєначальник скидав самого імператора і сам ставав государем.

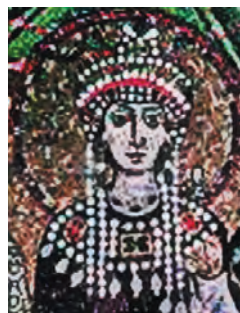
3. Юстиніан і його реформи. Імперія особливо розширила свої кордони за правління *Юстиніана* (527–565). Розумний, енергійний, добре освічений, Юстиніан уміло підбирав і направляв своїх помічників. Під зовнішньою доступністю і люб'язністю ховався нещадний і підступний тиран. За словами історика Прокопія, він міг, не виявляючи гніву, «тихим, рівним голосом віддати наказ перебити десятки тисяч ні в чому не винних людей». Юстиніан боявся замахів на своє життя, тому легко вірив доносам і був швидкий на розправу.

Основним правилом Юстиніана було: «Єдина держава, єдиний закон, єдина релігія». Бажаючи заручитися підтримкою церкви, він дарував їй землі та цінні подарунки, будував багато храмів та монастирів. Сам Юстиніан був дбайливим християнином, який писав богословські трактати. Його правління почалося з небачених гонінь на язичників, іновірців та відступників від християнського віровчення — аж до засудження до смерті. Було закрито знамениту школу в Афінах — великий центр язичницької культури.

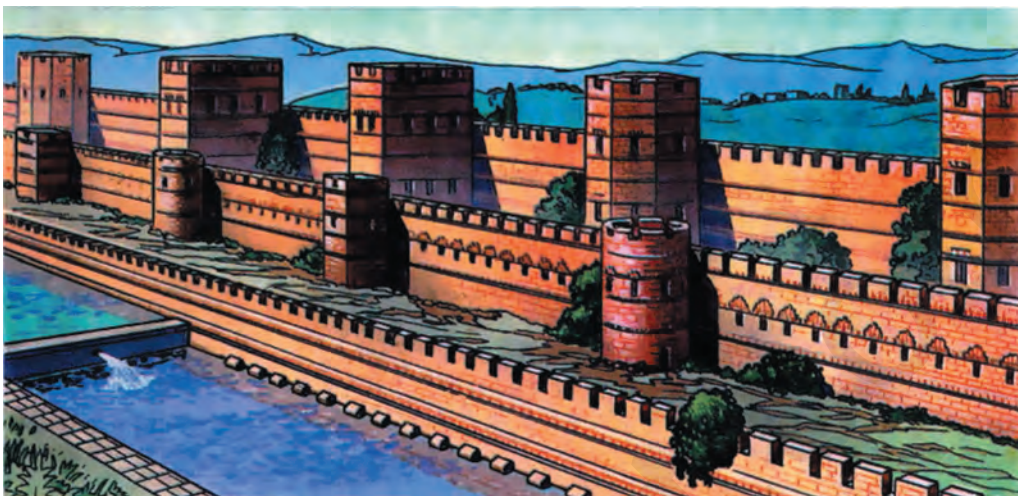
Щоб запровадити єдині для всієї імперії закони, імператор створив комісію з найкращих юристів. У короткий термін вони зібрали документи: закони імператорів з поясненням римських юристів, закони самого Юстиніана. Ці праці

Юстиніан. Мозаїка церкви в Равені. VI ст.

Феодора. Мозаїка в Равені. VI ст.

Стіни та вежі Константинополя. Реконструкція.

Що робило місто неприступним?

було видано під загальною назвою «Звід громадянського права». Завдяки цьому для наступних поколінь європейців було збережено *римське право*. Його вивчали юристи в Середні віки та Новий час, складаючи закони для своїх держав.

4. Війни Юстиніана.

Юстиніан зробив спробу відновити Римську імперію в колишніх кордонах. Імператор відправив на 500 кораблях військо і зайняв столицю королівства вандалів Карфаген.

Потім Юстиніан задумав завоювати королівство остготів в Італії. Наступаючи з моря, його військо зайняло Сицилію, південь Італії і пізніше захопило Рим. Інше військо, наступаючи з Балканського півострова, всту-

План Константинополя

У чому були переваги стратегічного розташування міста?

пило до столиці остготів Равену. Королівство остготів занепало.

Але утиски чиновників і пограбування солдатів викликали повстання місцевих жителів у Північній Африці та Італії. Потрібно було 15 років напруженої боротьби, щоб повністю підкорити Північну Африку, а в Італії на це пішло близько 20 років.

Війська Юстиніана завоювали також південно-західну частину Іспанії.

Для захисту кордонів імперії Юстиніан будував на околицях фортеці з гарнізонами, прокладав до кордонів дороги. Скрізь відновлювалися зруйновані міста, споруджувалися водопроводи, іподроми, театри.

Але населення самої Візантії було розорене податками. За словами історика, «народ великими натовпами тікав до варварів, щоб тільки втекти з рідної землі». Повсюди спалахували

Візантійський воїн. Барельєф у церкві

Прийом іноземних послів

(з записок германця, який побував у Візантії в середині X століття)

У Константинополі до імператорського палацу прилягає зал чудової пишноти і краси. Перед тронем імператора стояло мідне, але позолочене дерево, гілки якого наповнювали різного роду птахи, зроблені з бронзи. Птахи видавали кожна свою особливу мелодію, а сидіння імператора було влаштоване так майстерно, що спочатку воно здавалося низьким, майже на рівні землі, потім трохи вищим і нарешті висить у повітрі. Колосальний трон оточували, у вигляді варті, позолочені леви, які шалено били своїми хвостами землю, відкриваючи пащу, рухали язиком і видавали гучний рев. Після того, як я, за звичаєм, втретє схилився перед імператором, вітаючи його, я підняв голову і побачив імператора в зовсім іншому одязі майже біля стелі зали...

? 1. Як ви вважаєте, з якою метою був розроблений такий пишний і незвичайний церемоніал прийому послів? 2. Припустіть, який був сенс у тій чи іншій деталі, які показувалися послу.

Візантійська імперія в VI–XI ст.

Визначте, на якій карті показано територію імперії в середині VI ст., у середині IX ст., у середині XI ст.

повстання, які Юстиніан жорстоко придушував. На сході розпочалися тривалі війни з Іраном. Візантія навіть поступилася Ірану частиною території і платила йому данину. Візантія почала зазнавати поразки у війнах із сусідами і незабаром після смерті Юстиніана втратила майже всі завойовані на Заході території.

5. Вторгнення слов'ян і арабів. З початку VI ст. на Візантію нападали слов'яни. У цих війнах вони набули бойового досвіду, навчилися битися строем і брати штурмом фортеці. Від вторгнень вони перейшли до заселення території імперії: спочатку зайняли північ Балканського півострова, потім проникли до Македонії та Греції. Згодом слов'яни

ставали підданими імперії: вони почали платити в казну податки і служити в імператорському війську.

У VII столітті з півдня на володіння Візантії нападали араби. Вони захопили Палестину, Сирію і Єгипет, а до кінця століття — і всю Північну Африку. З часів Юстиніана територія імперії скоротилася майже втричі. Візантія зберегла лише Малу Азію, південну частину Балканського півострова і деякі області Італії.

1. Доведіть переваги географічного положення Константинополя. Які ще міста імперії процвітали? 2. Яку владу мав візантійський імператор? 3. Як Юстиніан зміцнював єдність держави? Що зі створеного в роки його правління збереглося на багато століть? 4. Чи вдалася спроба Юстиніана відновити Римську імперію? Чому? 5. Які народи вторгалися на територію Візантії після смерті Юстиніана?

1. Порівняйте географічне та економічне становище Східної Римської імперії та Західної Римської імперії. Зробіть висновки. Чому Східній Римській імперії вдалося встояти під натиском варварів? 2. Постарайтеся назвати кілька причин того, що задум Юстиніана відновити Римську імперію в колишніх кордонах був приречений на невдачу. 3. Напишіть роздуми на тему «Чи можна вважати Юстиніана видатним правителем?». Аргументуйте свою думку. 4. Хто був сучасником Юстиніана у Європі? У чому схожість і відмінність завдань, які вирішували імператори Візантії та королі в Європі на той час? 5. Наведіть приклади сучасних євразійських держав.

§ 7. Культура Візантії

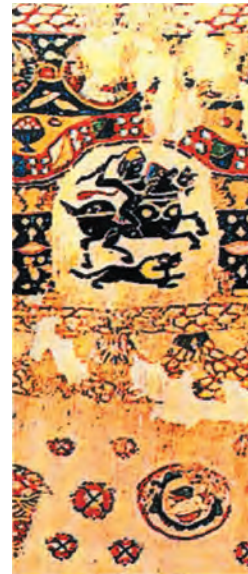
Що таке антична культура?

Яким був внесок древніх греків і римлян у скарбницю світової культури?

На початку Середніх віків Візантія не пережила таких нашествь, як Західна Європа. Не було в цій країні й занепаду культури. Тому вона стала спадкоємицею культурних досягнень античного світу та країн Сходу.

1. Розвиток освіти. У VII–VIII століттях грецька мова стала державною мовою імперії. Держава потребувала добре навчених чиновників, які вміють грамотно складати закони, укази, договори, заповіти, вести листування та судові справи, відповідати прохачам, копіювати документи. Грамотні люди зустрічалися навіть серед селян і ремісників.

Поруч із церковними у містах відкривалися державні та приватні школи. У них навчали читання, письму, рахунку та церковному співу.

Візантійський килим

Візантійська монета. VI ст.

Крім Біблії та інших релігійних книг, у школах вивчали праці древніх вчених, поеми Гомера, трагедії Есхіла та Софокла, твори візантійських вчених і письменників; вирішували досить складні арифметичні завдання.

У IX столітті при імператорському палаці в Константинополі було відкрито вищу школу. У ній викладали релігію, міфологію, історію, географію, літературу.

2. Наукові знання. Візантійці зберегли античні знання з *математики* і застосовували їх для обчислення розмірів податку, в астрономії, у будівництві. Вони також широко використовували винаходи і твори великих арабських вчених — медиків, філософів та інших. Через греків про ці праці дізнались і в Західній Європі. У самій Візантії було чимало вчених та творчих людей. *Лев Математик* (IX століття) винайшов звукову сигналізацію передачі повідомлень на відстані й автоматичні прилади в тронному залі імператорського палацу, що приводилися в рух водою.

Складалися навчальні посібники з *медицини*. Для навчання лікарському мистецтву в XI столітті в Константинополі було створено медичне училище (перше в Європі).

Розвиток ремесла і медицини дав поштовх вивченню *хімії*. Було винайдено «грецький вогонь» — запальна суміш із нафти та смоли, яку не можна погасити водою. За допомогою «грецького вогню» візантійці здобули чимало перемог у битвах на морі та на суші.

Візантійці накопичили багато знань з *географії*. Вони вміли креслити карти і плани міст. Купці та мандрівники склали описи різних країн і народів.

Особливо успішно у Візантії розвивалася історія. Яскраві, цікаві твори істориків Прокопія Кесарійського (VI століття), Лева Діакона (X століття), Дуки (XIV століття) створювалися на основі документів, оповідань очевидців, особистих спостережень.

3. Архітектура і живопис. З прийняттям християнства змінилося призначення і будова храму. У давньогрецькому храмі статую бога поміщали всередині, а релігійні церемонії проводили зовні, на площі. Тому зовнішній вигляд храму прагнули зробити особливо ошатним. Християни ж збиралися для спільної молитви всередині церкви, й архітектори піклувалися про красу не тільки зовнішніх, а й внутрішніх приміщень.

Християнський храм у плані поділявся на три частини: *притвор* — приміщення біля західного, головного входу; *неф* (по-французьки — корабель) — витягнута основна частина храму, де збиралися віруючі для молитви; *вівтар*, куди могли входити лише священнослужителі. Своїми

Застосування «грецького вогню». Мініатюра XIII ст.

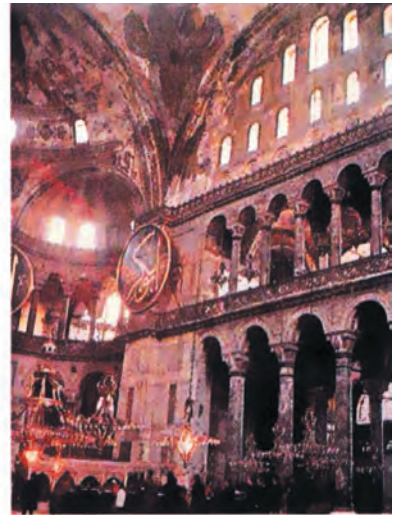
апсидами — напівкруглими склепінчастими нішами, які виступали назовні, вівтар був звернений на схід, де, за християнськими уявленнями, розташований центр Землі — Єрусалим з горою Голгофою — місцем розп'яття Христа.

Чудовим твором візантійської архітектури був *храм Святої Софії* у Константинополі. Юстиніан не скупився на витрати: він хотів зробити цей собор головною церквою всього християнського світу. Його споруджували протягом п'яти років, будівництвом керували уславлені архітектори, а прикрашали найкращі ремісники.

Для оздоблення Святої Софії вперше застосували мармур різних кольорів і відтінків — рожевого, зеленого, темно-сірого та білого, химерним візерунком виклавши його плити на стінах. Усередині храм Святої Софії вражав розмірами і красою. В основах гігантського купола

Храм Св. Софії в Константинополі. Сучасний вигляд. Після 1453 р. храм був перетворений у мечеть.

Центральне приміщення храму Св. Софії

(діаметром 31 м) розташовуються 40 вікон. Це створює враження, що купол, подібно до небесного склепіння, парить у повітрі.

У X–XI століттях замість витягнутих прямокутних храмів почали будувати *хрестово-купольні*. У плані він мав вигляд хреста з куполом посередині, встановленим на круглому піднесенні — *барабані*. Храм виглядав легшим, спрямованим вгору. Для його оздоблення зовні застосовували різнокольоровий камінь, цегляні візерунки, чергували шари червоної цегли та білого розчину.

У Візантії раніше, ніж у Західній Європі, стіни храмів і палаців почали прикрашати *мозаїкою* — зображеннями з різнокольорових камінців або шматочків кольорового непрозорого скла — *смальти*. Смальту укріплювали з різним нахилом у сирій штукатурці. Мозаїка, відбиваючи світло, іскрилася, мерехтіла яскравими багатобарвними фарбами. Пізніше стіни почали прикрашати *фресками*. Фрески писали водяними фарбами по сирій штукатурці.

У православних храмах і житлах важливе місце посідали ікони. На відміну від мозаїки та фрески ікону можна перенести з місця на місце, подарувати, взяти з собою у подорож чи військовий похід. Одну з найбільш шанованих на Русі ікон Богоматері — Володимирську — привезли з Візантії.

В оформленні храмів склався *канон* — суворі правила зображення та розміщення біблійних сцен. Ікони, фрески, скульптури церков не випадково називали «Біблією для неграмотних». Адже прості європейці тоді, як правило, не вміли читати. А в Західній Європі до XVI ст. текст Біблії

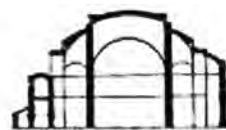

Схема храму Св. Софії

Капітель в храмі Св. Софії

взагалі був незрозумілий людям, адже її переписували і зачитували латинською, а не місцевими мовами, якими говорив народ. Та й багато рядових священиків важко розуміли латинь. Лише церковні зображення і проповіді знайомили простих людей із змістом християнства.

4. Культурні зв'язки Візантії. На початку Середніх віків Візантія була найкультурнішою країною Європи. Королі, князі, єпископи інших країн, і найчастіше Італії, запрошували з Візантії архітекторів, художників та ювелірів. У Константинополь вирушали допитливі юнаки для вивчення математики, медицини, римських законів і грецької мови, щоб читати «розумні книжки». У візантійських майстрів навчалися архітектори та художники європейських країн.

Особливо вплинула візантійська культура на розвиток і культуру слов'ян. У IX–X століттях

Повсякденне життя візантійців

У побутових звичках і звичаях візантійці сильно відрізнялися від західних європейців. Тут вирувало міське життя, люди були більш відкритими, як в античних полісах. Під час громадських свят столи накривали для всіх прямо на вулицях.

У столиці імперії багатопверхові вузькі будинки буквально ліпилися одне до одного. Збереглася розповідь про сварку сусідів — оратора Зінона та механіка Анфімія через прибудову, яка загороджувала світло. Не переконавши промовистого сусіда, механік влаштував у його будинку штучний землетрус.

Візантійці дбали про свій зовнішній вигляд, любили відвідувати бані. Патріарх навіть вимагав закривати їх у неділю, щоб віруючі молилися у Святий Софії.

Жінки робили хитромудрі зачіски, що нагадували намет або вежу. Знатні юнаки носили чоботи, розшиті візерунками з шовку. Висміюючи таких модників, які обережно ступали по болоту і пилу, Батько церкви Іоанн Златоуст радив їм вішати чоботи на шию або покласти собі на голову. Аристократи гуляли вулицями у пишних костюмах із вишитими на тканині картинами: пейзажами, фігурами тварин, навіть євангельськими сюжетами.

київські князі здійснювали військові походи до Константинополя. Саме тут закінчувався торговий шлях із варяг у греки, вздовж якого виникла Давньоруська держава. У 911 і 944 роках було укладено торгові договори князів Олега та Ігоря з Візантією. Наприкінці IX століття Болгарія, Сербія та Русь прийняли християнську віру з Візантії. З грецької мови на слов'янські було перекладено багато книг. Перші кам'яні храми на Русі були побудовані і прикрашені запрошеними з Візантії майстрами. Культура Вірменії та Грузії, де християнство утвердилося ще в кінці IV століття, також зазнала на собі сильний вплив Візантії. У Візантії збереглися і завдяки цьому дійшли до нас багато рукописів грецьких, римських і східних вчених і письменників.

Богоматір с Ісусом.
Деталь мозаїки собору Св. Софії. X в.

1. Чому навчали у візантійських школах? Чим був викликаний такий вибір предметів? **2.** Які науки розвивалися у Візантії особливо успішно? **3.** Чому давні греки прикрашали храми насамперед зовні, а візантійські майстри — зсередини? **4.** На основі тексту та ілюстрацій опишіть храм Святої Софії у Константинополі. Постарайтеся, щоб він містив відомості з різних пунктів параграфа. **5.** Уточніть за словником значення слів «мозаїка», «фреска», «ікона». Чим відрізняється техніка створення мозаїки, фрески, ікони? **6.** У чому полягала важливість контактів інших країн та народів із Візантією?

1. Зробіть висновок: чому освіта та наука у Візантії в VI-XI століттях були розвинені краще, ніж у Західній Європі? **2.** Документи повідомляють, що в день освячення храму Святої Софії імператор Юстиніан вигукнув: «Слава Всевишньому, котрий обрав мене для здійснення цієї великої справи! Я перевершив тебе, Соломоне!» Як ви розумієте ці слова? Чому Юстиніан порівняв себе з біблійним царем Соломоном? **3.** Знайдіть у книгах або в Інтернеті зображення базилики (витагнутої прямокутної будівлі церкви) або хрестово-купольного храму, крім згаданої в параграфі церкви Святої Софії. Вкажіть на цьому зображенні частини будівлі, про які ви дізналися з тексту. **4.** Підготуйте презентацію (5–6 слайдів) про вплив візантійської культури на культуру Стародавньої Русі. **5.** Напишіть твір від імені мандрівника-франка, який уперше побачив церкву Святої Софії. Які почуття викличе у нього храм своїм зовнішнім і внутрішнім оздобленням?

§ 8. Утворення слов'янських держав

Як римляни називали стародавні слов'янські племена? Що вам відомо про життя слов'ян у перші століття нашої ери?

1. Розселення слов'ян. З найдавніших часів у Прибалтиці, в Центральній і Східній Європі по сусідству з німцями жили слов'яни. За часів Великого переселення народів, у VI і VII століттях, вони просунулися далеко на схід і на південь. Слов'яни займали великі простори від Лаби (Ельби) на заході до середньої течії Дніпра на сході, від Балтійського моря на півночі до

Дунаю і Чорного моря на півдні. Пізніше численні слов'янські племена розділилися на три гілки: *західні, південні та східні.*

Західні слов'яни — це чехи, поляки, словаки. До них належали також полабські племена, що жили на схід від Лаби, і поморські племена, що розселилися на південно-східному узбережжі Балтійського моря.

Деякі слов'янські племена заселили частину Балканського півострова, і тут утворилися південні слов'янські народи: болгари, серби, хорвати та ін.

Східні слов'яни — це предки трьох споріднених народів: *російського, українського та білоруського.*

Три гілки слов'ян

Визначте географічне розташування територій розселення кожної групи слов'ян. Які слов'яни брали участь у вторгненні на Балканський півострів? Чому?

2. Заняття та спосіб життя слов'ян. Слов'яни здавна займалися землеробством, розведенням худоби та ремеслами. У першому тисячолітті нашої ери слов'яни ділилися на безліч племен. Усі важливі питання у племені вирішувало народне зібрання — *віче* (від слова «віщати» — говорити, оголошувати, повчати).

На чолі племен стояли військові вожді — *князі*. У них у підпорядкуванні були кінні дружини. Здійснюючи набіги і напади на сусідів, князі та їх дружинники захоплювали рабів-полонених, худобу, різні цінності. Загроза нападів ворогів змушувала слов'ян об'єднуватися у *племенні союзи*. Зазвичай ці союзи були німецькими і швидко розпадалися. Але деякі з них стали основою для слов'янських держав.

3. Болгарська держава. У другій половині VII століття слов'яни, які оселилися на землях за нижньою течією Дунаю, на північ від Балканського хребта, були завойовані кочівниками-болгарами, тюрками за походженням. Предки болгар (або булгар) спочатку жили в Західному Сибіру, але в перші століття нашої ери перекочували до Середньої Волги; звідси частина їх прийшла на Балканський півострів.

Тут виникла *Болгарська держава*. Поступово болгари розчинилися серед завойованих ними слов'ян, перейняли їхню мову, але дали їм своє ім'я. На півночі сусідами Болгарії були предки сучасних румунів, а на півдні

Ручний сокира, млин, серп, глиняний посуд слов'ян

Болгарська держава в VII–X ст.

Як збільшилась територія Болгарської держави з VII по IX ст.? Які землі завойовував цар Симеон?

Чеська королівська корона.
XI–XIV ст.

Болгарія межувала з Візантійською імперією. У середині IX століття Болгарія прийняла від Візантії християнство, але одночасно вона вела з Візантією війни; часом Візантія була змушена платити болгарам данину.

Визначним правителем Болгарії був князь *Симеон* (893–927). Освічений, енергійний і честолюбний, Симеон близько 30 років вів з Візантією війни, неодноразово брав в облогу її столицю. Йому вдалося відвоювати частину земель, населених слов'янами, підкорити сербів. Симеон називав себе «царем болгар і греків».

Візантійський військовий трактат VI-VII століть про слов'ян (уривок)

Племена слов'ян численні, витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, нестачу їжі. До іноземців, що прибувають до них, вони ставляться ласкаво і, надаючи їм знаки своєї прихильності, охороняють їх. Тих, хто перебуває у них у полоні, вони не тримають у рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, але, обмежуючи (термін рабства) певним часом, пропонують їм на вибір: чи бажають вони за відомий викуп повернутися додому чи залишитися там на становищі вільних?

У них велика кількість різноманітної худоби та плодів земних, що лежать у купах, особливо проса та пшениці. Вони селяться в лісах, біля непрохідних річок, боліт і озер. Необхідні для них речі вони закопують у схованках, нічим зайвим відкрито не володіють... Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі, будучи застигнуті раптовим нападом, поринають у вир вод. При цьому вони тримають у роті спеціально виготовлені видовбані всередині очерети, що доходять до поверхні води, а самі, лежачи горілиць на дні, дихають за допомогою них; і це вони можуть робити протягом багатьох годин.

Не маючи над собою глави і ворогуючи один з одним, вони не визнають військового ладу, не здатні боротися в правильній битві, з'являтися на відкритих і рівних місцях... Маючи велику допомогу в лісах, вони прямують до них, тому що серед утисків вони вміють відмінно боротися.

? 1. За поданим текстом перерахуйте заняття стародавніх слов'ян. Наскільки високо було розвинене їхнє господарство? 2. Що може повідомити документ про суспільство та управління слов'янських племен на той час? 3. Зіставте текст документа і підручника: як у подальшому склалася доля слов'янських народів і їх відносини з Візантією?

Тим часом довгі війни виснажили країну. Після смерті Симеона Болгарія ослабла, від неї відокремилася Сербія.

На початку XI століття візантійський імператор *Василь II*, прозваний *Болгаробойця*, майже щороку на чолі війська здійснював походи до Болгарії. Він руйнував міста та села, виселяв болгар із рідних місць. Розгромивши болгарське військо, Василь II наказав осліпити 14 тисяч полонених, залишивши на кожну сотню сліпих по одному одноокому поводитиру, і для залякування відпустив їх додому. Болгарський цар при вигляді такої маси своїх засліплених воїнів помер від серцевого нападу.

Використовуючи розбрати болгарської знаті у боротьбі за владу, Візантія 1018 року повністю підпорядкувала Болгарію, позбавивши її незалежності більш ніж на півтора століття.

4. Великоморавська держава та творці слов'янської писемності. У першій половині IX століття в долині річки Морави виникла держава західних слов'ян — *Великоморавська держава*. Спочатку вона підкорялася франкам, а після розпаду імперії Карла Великого — Німеччині. Князі платили їй данину і прийняли християнство від німецьких єпископів. Але потім Великоморавська держава добилася незалежності і вступила в боротьбу з Німеччиною.

Один із моравських князів уклав проти неї союз із Візантією. Щоб звільнити церкву від впливу німецького духовництва, він просив направити до Моравії місіонерів для проповіді християнства рідною для слов'ян мовою.

Першими слов'янськими просвітителями стали вчені монахи — болгари з Візантії брати *Кирило* і *Методій*, Кирило викладав філософію, знав мови

Сторінка рукопису на глаголиці. Болгарія. X ст.

Кирило і Мефодій

Чому Кирило і Мефодій зображені з німбами над головою?

Які букви з сувою збереглися в російському алфавіті?

різних народів. Мефодій близько 10 років керував однією з візантійських областей. Потім він прийняв чернецтво і очолив монастир.

У **863 році** брати були направлені у Великоморавську державу як місіонери. Перед від'їздом Кирило на основі грецького алфавіту створив слов'янську писемність. За допомогою Мефодія він переклав на слов'янську мову кілька богослужбових книг.

У Моравії брати збудували храми, відкрили школу для підготовки священників із місцевих жителів. Вони створили незалежну від німецьких єпископів церкву.

Після смерті братів німецьке духовенство розпочало гоніння на їхніх учнів. Деякі учні знайшли притулок

у Болгарії. Тут вони продовжували перекладати грецькі релігійні книги, сприяли розвитку болгарської літератури. З Болгарії слов'янська писемність перейшла на Русь.

Тривала боротьба з королями Німеччини послабила Великоморавську державу. Користуючись цим, угорці у 906 році нанесли їй поразку і захопили частину її земель. Великоморавська держава розпалася.

5. Освіта слов'янських держав. В останній чверті IX століття утворилася держава східних слов'ян із центром у Києві, сильна *Давньоруська держава*. Хрестившись за візантійським обрядом, стародавні русичі багато чого перейняли з цієї країни.

З Великоморавської держави, що розпалася, виділилася *Чеська держава*. У першій половині

X століття князі чеського племені, яке проживало біля міста *Праги*, об'єднали під своєю владою інші племена. 1085 року чеський князь прийняв титул короля — вплив Чехії в Європі зріс.

У другій половині X століття польський князь *Мешко I* (960–992) підкорив собі племена, що облаштувалися вздовж річки *Вісли*. Разом із 3-тисячною дружиною він прийняв християнську віру і цим дуже зміцнив свою владу. Він поклав початок *Польській державі*.

Утворення слов'янських держав в IX–XI ст.

Назвіть держави, що утворилися на територіях західних, східних і південних слов'ян. Які зі вказаних на карті народів не належать до слов'ян?

Сторінка середньовічної слов'янської рукописної книги

Об'єднання Польщі завершилося в роки правління *Болеслава I Хороброго* (992–1025). Йому вдалося приєднати південні польські землі. До міста *Кракова* — великого торгового центру на шляху з Києва до Праги — було перенесено столицю Польщі. Болеславу I на якийсь час вдалося захопити Чехію з Прагою, він ходив походом на Київ, вів довгі війни зі Священною Римською імперією. Незадовго до смерті Болеслава було проголошено королем Польщі. У середині XI століття Польща вступила в смугу феодалної роздробленості.

1. На які гілки діляться слов'янські народи? Нащадки якої з них переважно проживають у нашій країні? **2.** У чому полягала заслуга Кирила та Мефодія у розвитку слов'янської культури? **3.** Яка слов'янська держава виникла раніше за інших? У якому столітті виникла найбільша кількість слов'янських держав? **4.** Коротко розкажіть про знаменитих слов'янських правителів, попередньо виділивши питання, які необхідно викласти. **5.** Як пов'язана історія слов'янських держав із відомими вам іншими середньовічними державами? **6.** Складіть розгорнутий план параграфа: поділіть кожен пункт на окремі, закінчені за змістом частини; потім коротко сформулюйте головну думку кожної частини та запишіть її.

1. Що спільного було в історії утворення та початку існування слов'янських держав? **2.** Доведіть, що для чеського князя і для польського правителя Болеслава I Хороброго було важливим проголошення їх королями. **3.** Як вплинуло на долю слов'янських народів прийняття ними християнства? **4.** Розкажіть про відносини Болгарії та Візантії: а) з погляду середньовічного болгарина; б) з погляду візантіянина. За підсумками роботи обговоріть у класі, чому сучасники можуть мати різні погляди на ту саму подію або явище історії.

Підведемо підсумки

Ви дізналися, що:

- Східна Римська імперія (Візантія) не була розорена варварами і зберегла владу імператорів, розвинену науку і культуру;
- найвищого розвитку Візантія досягла у VI столітті за імператора Юстиніана;

- архітектура Візантії прославилася храмами різних типів, найзнаменитішим був храм Святої Софії у Константинополі;
- у VII–X століттях були утворені перші слов'янські держави;
- Візантія мала величезний культурний вплив на слов'янські держави;
- у IX столітті у слов'ян з'явилася власна писемність, створена просвітителями Кирилом та Мефодієм.

Запитання і завдання до розділу II

1. Яку роль історії Візантійської імперії зіграв імператор Юстиніан? **2.** У чому виявлявся вплив античних традицій на візантійську освіту та науку? **3.** Які досягнення Візантії у ранньому Середньовіччі ви вважаєте найважливішими? **4.** В історії яких слов'янських держав контакти з Візантією в епоху раннього Середньовіччя займають особливе місце і чому? **5.** Розташуйте в хронологічній послідовності події історії Візантії та слов'ян у VI–XI століттях: а) проголошення Болеслава королем Польщі; б) реформи імператора Юстиніана; в) створення слов'янської писемності Кирилом і Мефодієм; г) виникнення Східної Римської імперії. **6.** Що прославило культуру Візантії (виберіть правильні відповіді): а) Ахенська капела; б) храм Святої Софії; в) винахід «грецького вогню»; г) «Палацова академія»?

Творчі роботи і проекти

Творчий проект «Візантійська мозаїка». Використовуючи художні альбоми, інтернет-ресурси, знайдіть зразки візантійської мозаїки, з'ясуйте особливості цієї техніки, прийоми, за допомогою яких досягався образотворчий ефект. Підготуйте презентацію на цю тему.

Інформаційний проект «Створення слов'янської абетки». За допомогою додаткової, довідкової літератури та інтернет-ресурсів зберіть інформацію про Кирила і Мефодія, історію створення ними слов'янської писемності, про її спорідненість з іншими алфавітними системами, про дві давні абетки — глаголицю та кирилицю. Проілюструйте свій текст зразками глаголичного та кириличного письма. Логічно розташуйте зібраний матеріал та оформіть роботу.

Яку роль відіграв іслам в утворенні арабської цивілізації?

§ 9. Виникнення ісламу. Арабський халіфат та його розпад

Що ви знаєте про іслам? В яких сучасних країнах він розповсюджений? Хто з європейських правителів воював з арабами у VIII столітті? Чим закінчилися ці битви?

1. Природа і заняття населення Аравії.

Араби давно жили на великому Аравійському півострові в Південно-Західній Азії. Більшу його частину займають сухі степи та безводні пустелі.

Для землеробства були придатні лише невеликі оази на півдні та заході Аравії. Там жили осілі араби. З криниць і струмків вони брали воду, обробляли сади, гаї фінікових пальм і виноградники, цукровий очерет, бавовник.

Кочові араби — *бедуїни* (що означає «степовики») пересувалися зі своїми стадами по степах, покритих твердою травою і колючим чагарником. Вони розводили верблюрів, овець і коней. Верблюди, здатний харчуватися колючими, жорсткими рослинами, був нерозлучним супутником бедуїна. Бедуїн харчувався його молоком і м'ясом, одягався в тканини з верблюжої вовни, ховався від спеки і холодного зимового вітру в наметі з верблюжої повсті. Зі шкіри верблюда робили взуття, сідла, зброю. При переході на нові

місця верблюду перевозив бедуїна з сім'єю і його майно.

Уздовж берега Червоного моря пролягав старовинний торговий шлях із Візантії до Африки та Індії. В оазисах на цьому шляху виникали торгові поселення і міста, найбільшим з них було місто *Мекка*.

Щовесни протягом чотирьох місяців у Мецці проходили ярмарки (щорічні або сезонні торги). Кочівники приганяли сюди худобу й обмінювали її на хліб, тканини, зброю, посуд. Під час ярмарків у Мецці та її околицях оголошували спільний мир.

У Мецці розташоване стародавнє святилище — храм *Кааба* (що означає «куб»), який служив святим місцем для всіх арабів. Знатні люди Мекки керували релігійними обрядами, постацанням паломників, що прибули, їжею та одягом.

2. Племена бедуїнів. Бедуїни ділилися на безліч племен і родів. Через пасовища і за звичаєм кровної помсти часто відбувалися сутички між племенами, а війни між ними тривали іноді десятиліттями. Кожне плем'я поклонялося своїм божествам, а це ще більше посилювало різницю серед арабів.

На чолі племен стояли вожді. Зазвичай вождя вибирали з багатого роду, щоб він за потреби міг годувати бідних, а також викупувати полонених.

Об'єднання арабських племен, що ворогували між собою, було прискорено боротьбою із зовнішніми ворогами. Наприкінці VI століття Іран захопив південну частину Аравії, а на початку VII століття Візантія зміцнилася на півночі півострова. Арабську торгівлю було порушено.

3. Мухаммед — засновник ісламу. Об'єднанню арабських племен сприяла нова релігія —

Бедуїни в поході.
Мініатюра
XIII ст.

Зупинка в оазисі.
Мініатюра
XIII ст.

Караван-сарай (заїжджий двір на торговому шляху) та ринок. *Мініатюра.*

?! Чим займаються люди? Як вони одягнені?

іслам. Засновник ісламу — житель Мекки Мухаммед (в Європі його називають Магомет) у шість років залишився сиротою; про нього піклувалися бідні родичі, а він пас їх кіз та овець. Приблизно в 610 році Мухаммед виступив із проповіддю нової релігії. Він стверджував, що немає інших богів, крім всемогутнього єдиного Бога — *Аллаха*, а себе називав посланцем Бога — його *Пророком*. Мухаммед закликав арабів припинити ворожнечу і об'єднатися, прийнявши одну віру.

У проповідях Мухаммед викривав тих, хто «несправедливо збагачувався», закликав багатіїв допомагати бідним і сиротам, звільняти рабів. Усі, хто приймав нову релігію, називали себе *мусульманами*, тобто «покірними Богу».

Впливова мекканська знать сприйняла вороже проповідь Мухаммеда, і в **622 році** він з прихильниками переселився в сусідній оазис — *Медину*. Рік переселення — хиджра — став початковою датою мусульманського літочислення.

До Медину з усіх сторін сходилися слідчі Мухаммеда. В 630 році знать підписала з Мухаммедом угоду і відкрила перед ним ворота Мекки. Мекка, як і Медина, перетворилася на священне

місто всіх мусульман, а Кааба — на головне їхнє святилище.

Мухаммед став засновником нової світової релігії — ісламу, і главою Арабської держави. До часу його смерті під владою мусульман опинилася більша частина Аравії.

Мухаммед висловлював свої думки як «одкровення», передані йому Богом. Його промови записували учні на пальмовому листі та камінні, заучували напам'ять. Після смерті Мухаммеда ці записи були перероблені і склали священну книгу мусульман *Коран* (у перекладі означає «читання»).

Текст Корану складається з коротких фраз, які легко запам'ятати. Коран складається з 114 розділів, які називаються *сури*.

У Корані, як і в Старому Завіті Біблії, сказано, що Бог — Аллах створив світ за 6 днів. Після всіх живих істот Аллах на шостий день створив із глини першу людину — Адама та з його ребра — Єву. А сьомий день — у мусульман це п'ятниця — став днем відпочинку.

Народження пророка Мухаммеда. Мініатюра XIV ст.

Сторінка з Корану

4. Мораль і право. Вважалося, що всі закони і правила поведінки мусульман викладені Мухаммедом і його найближчими сподвижниками. Тому держава не повинна видавати нові закони, а лише виконувати волю Аллаха, передану Мухаммедом і записану в Корані. На основі Корану юристи розробили правила поведінки — *шаріат* («правильний шлях»). Судили мусульман знавці Корану, духовні судді — *каді*.

Мусульманська мораль, як і християнська, наказує віруючому: не вбивай, не кради, не обманюй, люби ближнього, поважай батьків. Людині слід підкорятися правителям і начальникам, бути скромним і терплячим, мужньо зносити життєві труднощі та негаразди, платити борги, допомагати бідним та убогим. Коран забороняє лихварство, але сприяє заняттю торгівлею. Мусульманам забороняється пити вино, грати в азартні ігри, оскільки те й інше заважає щоденній молитві.

Іслам мав величезний вплив на культуру, звичаї, право і мораль як арабів, так і жителів завойованих ними країн.

Основні обов'язки мусульманина

Іслам установив для православного мусульманина п'ять основних обов'язків: 1) вірити, що є лише єдиний Бог — Аллах, а Мухаммед — Пророк його; 2) молитися п'ять разів на день, а щоб віруючі не забували про це, спеціальні служителі при храмах повинні голосно скликати їх на молитву; 3) дотримуватися головного посту Рамадану протягом місяця на рік усім, крім хворих та малих дітей, від світанку до заходу сонця; 4) витратити п'яту частину прибутку чи здобичі на милостиню; 5) якщо це можливо, здійснити хоча б раз у житті хадж (паломництво¹) у святі місця — Мекку та Медину.

¹ Паломництво — подорож з метою відвідування святих місць.

5. Завоювання арабів. Після смерті Мухамеда Арабською державою керували *халіфи* («заступники» пророка). Перші чотири халіфи були його найближчими родичами та учнями.

При перших халіфах численні загони арабів вийшли за межі Аравійського півострова. Головну силу їхнього війська становила стрімка, легка кіннота. Араби накинулися на Візантію та Іран. Ці країни були виснажені тривалою війною один з одним і не змогли чинити арабам сильного опору. У короткий термін араби захопили найбагатші візантійські провінції — Сирію, Палестину і Єгипет, завоювали величезне Іранське царство, у Північній Африці підкорили собі племена *берберів*.

У VIII столітті успіхам арабських завойовників сприяла як їхня сильна військова організація, так і роздробленість, політична слабкість багатьох багатих сусідів. Поступово все африканське узбережжя Середземного моря стало арабо-мусульманським. У 711 році араби переправилися через Гібралтарську протоку на Піренейський півострів. Тільки жителі північної, гірської частини Іспанії та частини Португалії не були підкорені. Потім арабська кіннота перейшла через Піренейські гори і напала на королівство франків; але, як ви знаєте, там араби були відкинуті на південь.

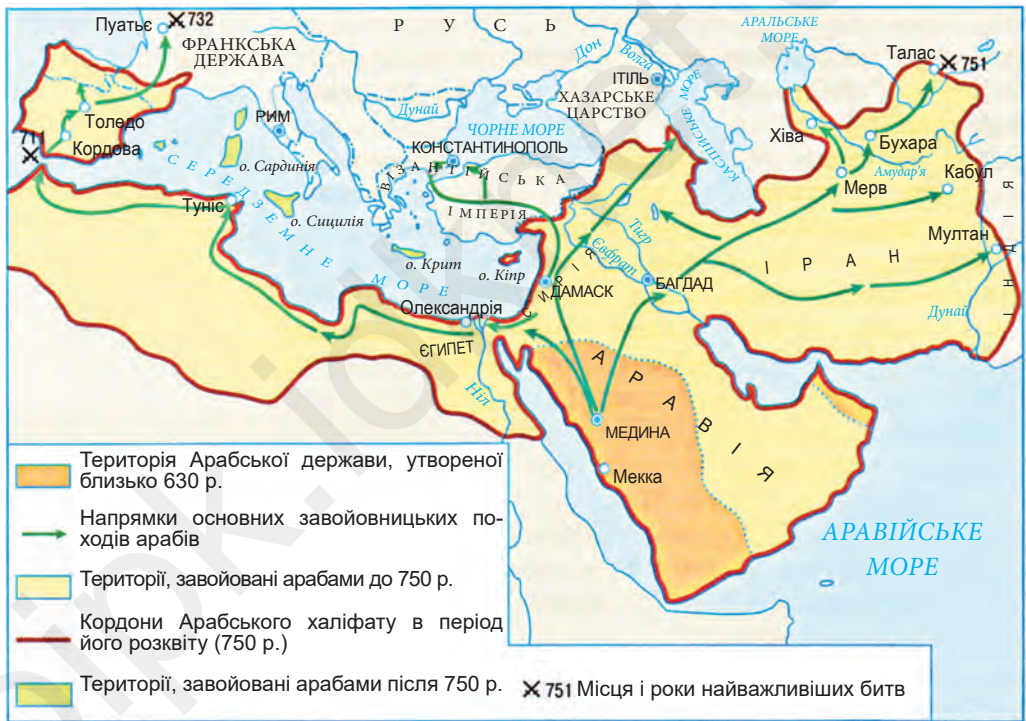
На сході завойовники зустріли опір народів Кавказу та Середньої Азії, тому тут їхня влада була неміцною. У боротьбі за

Намісник халіфа і прохач.
Мініатюра XIII ст.

Середню Азію араби зіткнулися з Китаєм і завдали китайському війську поразки. Підкоривши Східний Іран та Афганістан, араби проникли в Північно-Західну Індію й утвердилися там.

Так протягом VII і VIII століть утворилася величезна держава арабів — *Арабський халіфат* зі столицею в Дамаску. Володіння халіфату розкинулося від берегів Атлантичного океану до кордонів Індії та Китаю. Це була клаптева імперія, що складалася з багатьох народів і країн, що силою утримувалися в підпорядкуванні.

Завоювання арабів

Які вигоди давало географічне розташування Аравії? У скільки разів зроста територія Арабської держави з 630 до 750 р.?

Знайдіть країни пункти, до яких араби просунулися на заході, сході та півночі.

6. Правління Аббасидів. У 750 році влада в халіфаті перейшла до династії Аббасидів. Під час їхнього правління араби проникли на острови Сицилія, Кіпр, Крит і частину півдня Італії.

Спочатку ті, хто прийняв іслам, звільнялися від подушного податку, що підштовхувало багатьох жителів завойованих країн до переходу в нову віру. Потім цю пільгу було скасовано.

Незабаром після приходу до влади Аббасидів халіф заснував на місці невеликого селища на річці Тигр нову столицю — *Багдад*. Місце для столиці було обрано вдало: у родючій, густо заселеній долині Межиріччя перетиналися торгові шляхи з Аравії, Сирії, Закавказзя, Ірану. Державу арабів при Аббасидах називали Багдадський халіфат.

7. Халіф Харун ар-Рашид. Часом розквіту Багдадського халіфату вважаються роки правління **Харуна ар-Рашида** (768–809). Сучасник Карла Великого, він став героєм збірки казок «Тисяча та одна ніч». В них Харун постає справедливим государем. Щоб дізнатися про потреби підданих, він, переодягнений, ходить вночі Багдадом у супроводі *візіра* (радника) і охоронця.

Насправді Харун ар-Рашид був підступним і жорстоким деспотом. Піддані його ненавиділи, він боявся жити в Багдаді та оселився у фортеці за містом. У столицю халіф навідувався, щоб покараннями домогтися від мешканців повної сплати податків.

8. Розпад халіфату. Всі немусульмани в халіфаті мали платити високі податки й утримувати за свій рахунок армію. Жителі завойованих країн не мали права носити зброю, такий, як у арабів, одяг; вони могли їздити верхи тільки на

Арабські воїни

Золота печатка одного з халіфів. X ст.

мулах. Їм не дозволялося виступати в суді свідками проти мусульман.

У VIII–IX століттях халіфатом прокотилася хвиля народних повстань проти владарювання арабів, що підточувало сили халіфату. Щоб успішно придушувати народні повстання, один із халіфів наказав набрати військо серед полонених жителів Середньої Азії. З них була створена віддана халіфу гвардія. Але пізніше начальники гвардії придбали таку владу, що з власної волі зводили на престол і скидали халіфів.

Намісники — еміри почали передавати у спадок свої посади разом з отриманими в управління провінціями. Опираючись на власні військові сили, вони відмовлялися коритися халіфу і ставали незалежними правителями.

Розпад халіфату

Які держави утворились на місці халіфату, що розпався?

У середині VIII століття один із противників халіфа захопив владу в Кордові. Утворилася самостійна арабська держава в Іспанії — *Кордовський емірат* (з X століття — *Кордовський халіфат*).

До середини XI століття більшість арабських володінь на Близькому Сході була завойована турками-сельджуками, що прийшли з Середньої Азії. Вони захопили Багдад. Правитель турок-сельджуків отримав від халіфа титул *султана*.

1. Як вплинули природа та клімат Аравії на заняття і спосіб життя її населення? **2.** Що сприяло об'єднанню арабських племен? **3.** Чим, на вашу думку, проповіді Мухаммеда могли привабити людей? **4.** Як утвердився іслам серед арабських племен? **5.** Поясніть причини військових успіхів арабів. **6.** Коли Арабський халіфат досяг свого розквіту і коли розпався? Чому відбувся його розпад?

1. Що спільного у релігійних уявленнях мусульман та християн? **2.** Чим мусульманські громадські та сімейні порядки, спосіб життя відрізнялися від християнських? З'ясуйте, чи існують ці відмінності у наші дні. **3.** Проведіть дослідження: за допомогою додаткової літератури та інтернет-ресурсів дізнайтеся, який зараз рік за мусульманським літочисленням. За яким правилом відбувається переведення років з християнського календаря в мусульманський? **4.** Подумайте, чому саме переселення Мухаммеда в Медину стало початковою датою мусульманського календаря. **5.** Порівняйте карти на с. 18, 52, 74 в підручнику. Яка з вивчених вами держав раннього Середньовіччя була найбільшою за територією: Візантійська імперія часів Юстиніана, імперія Карла Великого чи Арабський халіфат у період його розквіту? Чим це можна пояснити?

§ 10. Культура країн халіфату

Що вивчали в школах Західної Європи та Візантії в раннє Середньовіччя?
Яких висот у науках досягли візантійські вчені?

1. Освіта. У халіфат входило багато країн з високою давньою культурою: Єгипет, Сирія, Палестина, Месопотамія, Іран, Середня Азія.

Виріб арабських ремісників

У цих країнах широко поширився іслам, а разом із ним — арабська мова. Її називали «латиною Сходу». Але на відміну від латинської мови в Середні віки арабська мова була живою, розмовною мовою для багатьох народів Сходу.

Кожен мусульманин, якщо збирався посісти якусь посаду, мав здобути освіту. Початкові школи були приватними. Освіту можна було продовжити, відвідуючи лекції та бесіди знавців Корану, *Сунни*¹ та шаріату. При найвідоміших *мечетях*² у великих містах було відкрито вищі мусульманські школи — *медресе*.

Багато знатних людей хотіли мати у своєму оточенні видатних поетів, учених, знавців Корану. Письменники та вчені жили найчастіше при палацах халіфів та емірів, отримували утримання і дари від своїх покровителів, за це прославляли їх, присвячували їм свої твори.

У Кордові було багато вищих шкіл, де лекції читали видатні вчені.

У великих бібліотеках тут зберігалися старовинні рукописи.

2. Наука. «Найважливіша прикраса людини — знання», — говорили арабські вчені.

VIII–IX століття можна було назвати *арабським Відродженням*. Тоді арабською мовою було перекладено наукові праці давньогрецьких, іранських, індійських учених. Особливо багато перекладів було зроблено за Харуна ар-Рашида та його сина.

¹ Сунна — збірник оповідань про вислови і вчинки Мухаммеда.

² Мечеть (з арабської «масджид» — місце поклоніння) — мусульманський храм.

У Багдаді був заснований «Будинок мудрості» — сховище рукописів, де перекладали та переписували книги. За прикладом Багдада та інших великих міст було створено «Будинки мудрості».

У VIII–IX століттях арабським *математикам* були відомі праці Піфагора, Евкліда і Архімеда, індійських астрономів і математиків. Вони створили алгебру, почали користуватися індійськими цифрами. Поступово ці цифри, названі *арабськими*, проникли в Європу, стали загальноприйнятими в усьому західному світі і дуже полегшили розвиток математики та заснованих на ній наук і практичних знань.

У Багдаді та Дамаску діяли обсерваторії. Користуючись складними інструментами, астрономи зуміли приблизно обчислити коло Землі, описали положення видимих зірок на небі. Вчений *аль-Біруні* (973–1048) із Середньої Азії висловив геніальне припущення, що центром нашого Всесвіту є Сонце, а Земля рухається навколо нього.

Писемна *історія* народилася в арабів разом із ісламом. З'явилися перекази і повідомлення про Мухаммеда, його біографію, відомості про те, як виник іслам. Історики прославляли завоювання арабів і коротко викладали історію римських, візантійських та іранських правителів.

У великій пошані в арабів була *географія*. Арабські мандрівники та купці описали країни халіфату, Індію, Китай, проникли далеко в глиб Африки та Східної Європи. Вони склали карти відомих їм країн та морів.

Успішно розвивалася *медицина*. У Середній Азії жив великий учений *Ібн Сіна* (980–1037) (у Європі його називали *Авіценна*) — філософ,

Арабський килим з візерунками. XIII ст.

Арабський корабель. Мініатюра XIII ст.

?! За допомогою відомостей підручника припустіть, що міг перевозити цей корабель і куди він міг плисти.

В арабській аптеці. Мініатюра XIII ст.

?! Що могли продавати в цій аптеці?

астроном, географ, медик, поет. Йому належить понад ста наукових праць. На Сході Ібн Сіну називали «головою вчених». Особливо прославився Ібн Сіна як лікар. У своїй знаменитій праці з медицини він описав ознаки багатьох хвороб, які до нього не вмiли розрізняти.

3. Література. Разом з товарами купці та погоничі верблюдів привозили з інших країн чудові казки, розповіді про дивовижні подорожі та пригоди, смішні історії. Їх розповідали у палацах халіфа та знаті, на базарах, вулицях і в будинках Багдада. З цих казок пізніше був складений відомий усьому світу збірник «Тисяча і одна ніч», що увібрав у себе перекази та легенди багатьох народів.

Ще до ісламу в арабів виникла багата поезія, що відобразила побут і звичаї кочівників. У кожному племені був свій визнаний поет, який виступав на святах. Доісламські поети оспівували сміливого воїна, щедрого і вірного даному слову. Ознайомлення з культурою підкорених

народів змінило інтереси та смаки арабів. Поетів цікавили тепер вічні питання: про добро і зло, про життя і смерть, про багатство і бідність, про любов і зраду, про красу світу та його печалі.

Особливих успіхів досягла поезія в Ірані та Середній Азії; тут поети писали твори зазвичай таджицько-перською мовою — *фарсі*.

Одним із найзнаменитіших поетів був *Фірдоусі* (934–1020). Понад 30 років він працював над поемою «*Шахнамé*» («Книга царів»). У ній розповідається про боротьбу іранського народу проти завойовників, прославляються подвиги легендарних героїв. Фірдоусі високо цінував знання: «До слів розумних ти шукай шляхи, весь світ пройди, щоб знання знайти».

4. Мистецтво. З усіх видів мистецтва найбільше в халіфаті була розвинена архітектура. Будівельники зводили для халіфів чудові палаци, фортеці. Усьому світу відома *Альгамбра* — палац еміра в іспанському місті *Гранаді*.

У містах споруджували мечеті. Мечеть служила не тільки місцем молитви, а й залом суду, сховищем книг і грошей, зібраних для бідних, і просто клубом, де можна було поговорити з друзями.

Головна будівля мечеті — чотирикутна молитовна зала, відкрита у двір. Великий двір зазвичай оточувала галерея з колонами, де присутні відпочивали і ховалися від сонця; посередині двору віруючі здійснювали обмивання біля басейну з проточною водою.

Різьба в Альгамбрі в Гранаді. XIV ст.

Чим прикрашали стіни будівель в арабській архітектурі?

Мечеть Омара в Єрусалимі.
Кінець VIII ст.

Іноді над мечеттю зводили купол, але частіше дах був плоским. Безліч колон, витончених і легких, заповнювали молитовний зал. Під час молитви всі ставали обличчям у бік Мекки і повторювали всі рухи священнослужителя, що стоїть перед ними, — *мулли*, або імама.

Внутрішнє оздоблення мечеті найпростіше: у ній немає ні меблів, ні дорогого начиння, ні музичних інструментів. Підло-

га застелена килимами, на яких розсаджуються відвідувачі, попередньо залишивши за дверима взуття; іноді стіни розписані лише висловами з Корану. Але арабська абетка настільки красива, що ці вислови виглядають як чудовий візерунок — в'язь із літер. Зображення не тільки Аллаха, але і всіх живих істот в ісламі заборонені.

Мечеть в Кордові

Які частини мечеті, описані в тексті, можна знайти на фотографіях на с. 82–83?

Біля мечеті зводили *мінаре́ти* — високі вежі, з яких п'ять разів на день скликали віруючих на молитву спеціальні служителі.

Арабські будівлі багато прикрашали різьбленням по каменю, кахлями, мозаїкою. Стіни будівель покривали *арабе́сками* — складними геометричними візерунками з ліній, що перетинаються і переплітаються.

5. Значення культури халіфату. Європейці перейняли від арабів багато цінних наукових знань. Праці арабських математиків, лікарів та астрономів слугували посібником для вчених середньовічної Європи. Від арабів європейці отримали не тільки цифри і нову систему рахунку, але й знання з астрономії, в тому числі назви багатьох зірок, навчилися у них креслити більш досконалі карти, пізніше — користуватися компасом і глобусом.

Твір Авіценни з медицини, перекладений латинською мовою, до XVII століття був настільною книгою європейських лікарів.

Мусульманське мистецтво вплинуло на архітектуру, моду і звичаї Іспанії та Південної Італії, багатьох країн Африки.

З культурою країн халіфату європейці знайомилися головним чином через завойовану арабами Іспанію. Багато творів давньогрецьких вчених і письменників, а також мислителів з країн халіфату стали відомими в Європі завдяки арабам.

Мінарет мечеті в Кайруані.
Туніс. IX ст.

1. Чому арабську мову називали «латиною Сходу»? **2.** Яке становище посідали вчені в арабському суспільстві? Як це вплинуло на розвиток Арабського халіфату? **3.** Назвіть імена прославлених учених і письменників мусульманського світу. Які відкриття та винаходи арабських вчених ви використовуєте і в повсякденному житті, і в навчанні? **4.** Як змінило арабську літературу прийняття ісламу та арабські завоювання? **5.** Опишіть архітектурні особливості та внутрішнє оздоблення середньовічної мечеті.

1. Чим можна пояснити подібність у досягненнях науки в Халіфаті та у Візантії? **2.** Яке явище в історії Західної Європи VIII–IX століть вчені назвали, як і арабське, Відродженням? Подумайте, чому вчені застосували однакове визначення цих культурних епох. **3.** Розгляньте зображення арабських будівель і поясніть, яким чином досягається їх краса. **4.** Зіставте зображення християнської церкви та мечеті: у чому ви бачите спільні риси, чим вони відрізняються? **5.** З'ясуйте у батьків чи знайомих, чи є мечеті у вашому місті. Якщо є, то зберіть відомості: коли вони побудовані, за чиїми проектами, які їх художні особливості.

Підведемо підсумки

Ви дізналися, що:

- в VI–VII століттях на Аравійському півострові проживали племена бедуїнів і проходили караванні торговельні шляхи;
- у VII столітті в Аравії виникла нова релігія — іслам;
- у результаті арабських завоювань виникла величезна держава — Арабський (а потім Багдадський) халіфат;
- в Арабському халіфаті цінувалася освіта, існувала високорозвинена наука, література, мистецтво, велося масштабне будівництво;
- європейці перейняли від арабів цінні наукові знання та культурні традиції.

Запитання та завдання до розділу III

1. Чому іслам став світовою релігією? **2.** Яким був вплив ісламу на розвиток Арабського халіфату? **3.** Які народи, крім арабів, вторгалися у VIII–X століттях на територію Західної Європи? **4.** Заповніть порівняльну таблицю «Імперії раннього Середньовіччя під час розквіту».

Питання для порівняння	Імперія Карла Великого	Візантійська імперія за Юстиніана	Арабський халіфат за Харуна ар-Рашида
Коли досягла розквіту?			
Яку територію займала?			
Які народи населяли?			
Якою була державна релігія?			

Питання для порівняння	Імперія Карла Великого	Візантійська імперія за Юстиніана	Арабський халіфат за Харуна ар-Рашида
Як керувалася?			
Які цілі ставили перед собою правителі?			
Якими були їх основні військові супротивники?			
Якими досягненнями прославилася?			

Після закінчення роботи підведіть підсумки: виділіть подібні риси і розбіжності в розвитку імперій, які ви порівнювали. **5.** Якими винаходами та відкриттями, зробленими арабами чи поширеними завдяки їм, людство користується досі? **6.** Розташуйте у хронологічній послідовності події історії арабів у VI-XI століттях: а) переселення Мухаммеда з Мекки в Медину (хиджра); б) завоювання Багдада турками-сельджуками; в) правління Харуна ар-Рашида; г) вторгнення арабів на Піренейський півострів. **7.** Чим прославився Ібн Сіна (виберіть правильні відповіді): а) написав більше ста наукових праць; б) написав поему «Шахнаме»; в) здогадався, що Земля рухається навколо Сонця; г) описав ознаки різних хвороб?

Творчі роботи та проекти

Дослідницький проект «Казки «Тисячі та однієї ночі» як історичне джерело». Вивчіть текст казок «Тисячі та однієї ночі» (наприклад, цикл про Синдбада-морехода) з точки зору тієї історичної та географічної інформації, яка в них міститься. З'ясуйте, що можуть розказати казки про образ життя людей, їх цінності, ставлення до іноземців, про особливості арабської культури та релігії. Чи можна вважати казки достовірним історичним джерелом? Викладіть свої висновки.

Груповий творчий проект «Палац халіфа». За допомогою художніх альбомів, інтернет-ресурсів вивчіть особливості арабської каліграфічної писемності, види орнаментів у мусульманському мистецтві, найбільш традиційні кольори. Уявіть, що ви середньовічні художники, які отримали замовлення на створення та прикрашання палацу халіфа або нової мечеті при його дворі. Обговоріть та намалюйте план будівлі. Розділіть між членами групи окремі елементи роботи та намалюйте ескізи оздоблення будівлі. Оформіть роботу та розіграйте у класі її представлення халіфу.

Чому стани феодалів та селян називають основою середньовічного світу?

До середини XI століття в Європі встановився суспільний лад, який сучасні історики називають феодальним. З середини XI до кінця XIII століття у передових країнах своєрідність епохи виявилася особливо яскраво. Це був час розквіту середньовічного суспільства.

Влада в суспільстві належала *землевласникам-феодалам, світським і церковним*. Переважну більшість населення складали *залежні селяни*. На чолі стояв монарх (одноосібний правитель) — король, у дрібнішій державі — князь, граф чи герцог.

Привілеї та обов'язки панів і селян оформлялися звичаями, писаними законами та постановами. Відносини між феодалами були закріплені у феодальному *праві* (комплексі законодавчих постанов і звичаїв). Так було по всій середньовічній Європі. Феодальне право регулювало також відносини між панами і залежними селянами. Наприклад, селянська громада мала право не підкорятися сеньйору, якщо він вимагав податок більше передбаченого. Хоча селяни та городяни не входили у феодальну драбину, вони були пов'язані з панами договірними відносинами. Такі особисті стосунки у вигляді договорів і клятв-зобов'язань — помітна особливість західного Середньовіччя.

§ 11. Середньовічне село і його мешканці

Коли і як селяни Європи втратили свободу та землю?

З кого утворився клас залежних селян?

1. Панська земля та селянські наділи. У Середньовіччі діяло правило: «Немає землі без сеньйора» (у даному випадку — пана). До IX–X століть вся земля в Західній Європі опинилася у світських і духовних феодалів. Виникла феодална вотчина¹, або *маєток*, — господарство феодала, в якому працювали залежні селяни.

У центрі вотчини розташовувався *панський двір*, обнесений огорожею, а пізніше — замок. Тут були будинок феодала та його управителя, комори для зберігання зерна та інших продуктів, стайня, хлів, пташник, псарня.

Орна та інша земля у вотчині ділилася на дві частини: *панську і селянські наділи*. Урожай з панських полів надходив до комор феодала. Працюючи у своєму господарстві, селянин годував себе та свою сім'ю. На своїх волах і конях власними знаряддями праці він обробляв і поле пана, і свій наділ.

2. Феодал і залежні селяни. За користування землею залежні селяни мали нести *повинності (примусові обов'язки)*.

Головними повинностями залежних селян були *панщина* та *оброк*. Панщиною називали всі роботи селян у господарстві поміщика: вони обробляли панську ріллю, будували та лагодили

Селяни готуються до роботи на панській землі.
Мініатюра XIV ст.

¹ Вотчина («від отця») — спадкове земельне володіння феодала.

його будинок, мости, чистили ставки, ловили рибу. Селяни мали віддавати власнику вотчини оброк — частку продуктів свого господарства (зерно, худобу, птицю, яйця, сало, мед), а також виготовлені ними вироби (полотно, шкіри, пряжу, а часом і гроші).

Щоб змусити селян справно нести повинності, поміщикам потрібна була влада над ними. Пани мали право судити людей, які жили в їх володіннях і які були *поземельно залежними* селянами. За невчасно зданий оброк, за погану роботу на панщині селянина викликали до суду феодала; судді могли призначити штраф чи інше покарання (судова залежність).

Найважчим було становище *особисто залежних селян*. Найчастіше нащадки колишніх

Сеньйор спостерігає за роботою селян.
Середньовічна мініатюра

Селянський двір. *Мініатюра XIV–XV ст.*

?! Які роботи виконують селяни, що зображені на мініатюрі? Які ще селянські роботи зображено на с. 90–93? У якому порядку вони відбувалися протягом року?

рабів не тільки не володіли своєю землею, але були особисто невольними: без дозволу пана вони не могли покинути село, продати чи передати іншим людям свій наділ, піти до монастиря. Феодал міг вимагати від такого селянина додаткову роботу.

3. Селянська громада. Селяни були об'єднані в *общини*, які відали насамперед господарськими справами. Сільська рілья ділилася на ділянки (смуги), що становили селянські наділи. Щоб в обшинників були рівні умови для господарювання, смуги землі нарізали селянам у різних місцях, створюючи черезсмужжя; тоді доводилося перебиратися через ділянки сусідів і навіть панські. Після збирання врожаю рілья перетворювалася на загальне пасовище, на нього виганяли худобу всі жителі села. Тому обшинники починали і закінчували польові роботи одночасно і засівали поля однаковими зерновими культурами. На сільському сході селяни вирішували, де і що посіяти, коли починати жнива. Крім *рільлі*, в маєтках були *угіддя*: луки, ліси, озера і річки. Частково вони належали пану, але частиною угідь володіла община. Пани всіма способами урізали обшинні угіддя, забороняючи селянам користуватися ними. Феодали навіть вимагали, щоб селяни мололи хліб на панських млинах (а не вдома, за допомогою ручних жорен), за що брали особливі побори. Все це було важко для селян.

Община підтримувала лад на своїй території, розшукувала злочинців. Вона допомагала біднякам виплачувати податки, опікала вдів та сиріт, зберігала звичаї, проводила свята та ігри.

Знаряддя праці селян

Посів. Мініатюра 1480 р.

Селяни всією громадою нерідко чинили опір пану, коли він намагався збільшити встановлені розміри повинностей.

4. Як жили селяни? Села на той час нараховували зазвичай 10–15 і дуже рідко — близько 30 дворів. У кожному дворі, крім житла, були господарські будівлі; до двору прилягала *присадибна ділянка*: сад, город, виноградник. Рілля та косовиці розташовувалися окремо.

Селянський будинок будували з дерев'яних жердин, обмазаних глиною, з колод або місцевого каменю, крили соломою, дереном або очеретом. Стелі не було. Коли розводили вогонь у вогнищі, дим виходив через отвір у даху або відчинені двері, тому стіни були чорні від кіптяви; минуло чимало часу, перш ніж навчилися класти печі з

Повинності залежних селян (віллнів) Нормандії (уривок із поеми середини XIII століття)

Віллани повинні косити луки, зрібати і збирати сіно в копи і складати його стогами на луках, а потім везти на панське подвір'я. Потім вони повинні чистити млинові канали, кожен приходять зі своєю лопатою. Настає серпень. Віллани повинні жати хліб, збирати, відвозити. І ось під'їжджає він до комори, де беруть із нього штраф, якщо він втратив хоч один сніп, що впав з воза в полі чи на дорозі.

А потім підходить вересневий день, коли треба нести поросят. Якщо у віллана вісім поросят, то він бере двох найкращих. А більше того, треба прикласти по монеті за кожне порося з тих, що залишилися. Потім йде пивна повинність: ячмінь та пшениця з кожного. Якщо віллан видає дочку заміж за межі сеньйорії, то сеньйор отримує мито.

Після цього настав час вирушати за дровами в ліс. Крім того, на них лежить обов'язок молоти на млині сеньйора, віллани повинні заплатити ще й за випічку свого хліба.

- ?** 1. Які обов'язки селян, згадані в тексті, відносяться до оброку, які — до панщини? 2. Які ще додаткові плати та обмеження були у селянина? 3. Чи можна на підставі документа сказати, чи було у селян своє господарство? 4. Як ви вважаєте, наскільки важко жилося селянам?

димарем. Вузькі вікна без скла на ніч закривали дерев'яними віконницями.

Обстановка будинку складалася з грубо збитого столу, лав вздовж стін, скрині для зберігання святкового одягу: її наживали роками і передавали у спадок. Спали на широкому ліжку або на лавках, які покривали набитими сіном матрацами. Їжу готували в чавунному казанку, який підвішували на залізному триножнику над вогнем у вогнищі.

5. Праця селян. На відміну від рабів селяни поважали свою важку працю та високо цінували працьовитість. При виборі нареченого чи нареченої у селянській сім'ї найбільшу увагу звертали на вмільість, спритність, працьовитість і кмітливість майбутнього члена сім'ї. Почуття молодих рідко бралися до уваги.

Селяни обробляли землю найчастіше тими знаряддями праці, які отримували у спадок від батьків і дідів: плугом, бороною, граблями. Коли дозрівав урожай, колосся зрізали серпами. Молотили палицями або дерев'яними ланцюгами, а потім зерно провіювали, підкидаючи лопатою на вітрі.

Жнива.
Мініатюра 1480 р.

Середньовічна їжа

Звичайною їжею селян були варене зерно — бовтанка чи каша, капуста, боби, ріпа, цибуля та інші овочі, козячий сир, їстівні трави, рідше їли м'ясо та рибу. Картоплі, кукурудзи, помідорів Європа тоді не знала. Не знала і цукру — її замінював мед. З меду, винограду та ягід готували напої — медовуху і вино, а з ячменю — різні сорти пива. Пани харчувалися краще і різноманітніше: постійно їли м'ясо, коров'яче (вершкове) масло, дорогу рибу; в їжу щедро додавали прянощі, вживали багато хорошого вина і пива. Не гордувало хмільними напоями і духовенство. Саме в монастирях у Середньовіччі навчилися виготовляти та продавати міцні настоянки та лікери на 80–100 травах. Рецепти їхнього приготування зберігалися в секреті.

Обмолот. *Мініатюра 1480 р.*

Пастух. *Мініатюра 1480 р.*

Виготовлення вина. *Мініатюра 1480 р.*

Селяни самі будували житла, робили меблі та предмети побуту; селянки обробляли продукти харчування, пряли, ткали, шили грубий одяг із льону, вовни, шкіри.

У селянському господарстві переважали свійська птиця і дрібна худоба: вівці, кози, свині. Волів, корів, коней було мало, бо взимку їм бракувало корму.

Урожаї були низькими: зерно отримували приблизно втричі більше, ніж сіяли. Третину, а то й майже половину зібраного залишали на насіння, частину віддавали в оброк пану та 1/10 частину врожаю — церкві; і тільки мала його частина залишалася для харчування сім'ї. Запасів не було. Урожай залежав не стільки від старань селянина, як від погоди. Заморозки та посухи, тривалі дощі та комахи-шкідники губили посіви, і тоді наставав страшний голод, який тривав місяці і навіть роки. До того ж епідемії тисячами несли в могилу виснажених людей.

Безліч людей загинуло також під час Великого переселення народів, міжусобиць та нападу ворогів. Тому в перші сторіччя Середньовіччя населення Європи майже не зростало. Після Великого переселення народів населення стало помітно збільшуватися; розорювали нові землі, з'явилися тисячі нових сіл.

6. Натуральне господарство. Селяни забезпечували продуктами сільського господарства та виробами ремесла не тільки себе, а й свого пана, його родину, слуг і гостей. У вотчинах феодала влаштовували цілі майстерні: там дворові майстри виготовляли зброю, кінську зброю,

майстрині — тканини, одяг. Все необхідне для життя людей вироблялося у самій вотчині.

Доводилося купувати тільки привезені сіль і залізо, вимінюючи їх на продукти у бродячих торговців або на ярмарках. Щоб мати гроші для покупки зброї та предметів розкоші, феодали намагалися продати частину запасів продуктів або змусити селян платити оброк грошима, продаючи свої продукти та вироби. Продати було нелегко — адже у всіх сусідських вотчинах виробляли приблизно одне й те саме, а їздити по далеких ринках селянин не міг. Тому у феодалів рідко водилися готівкові гроші, селяни ж їх майже не мали.

Господарство було натуральним, тобто всі основні продукти та речі виготовлялися не для продажу, а для власного споживання.

Покіс. Мініатюра 1480 р.

1. У чому полягала влада феодала над залежними селянами? **2.** Які види селянської залежності у Середні віки ви знаєте? Чим вони відрізнялися? **3.** Що змушувало селян об'єднуватися в общину? **4.** Розкажіть про життя селян за планом: а) знаряддя праці; б) господарство; в) житло; г) їжа. **5.** Як ви вважаєте, чому життя селян у раннє Середньовіччя було дуже важким? **6.** Яке господарство називається натуральним? **7.** Складіть схему «Повинності середньовічних селян».

1. Опираючись на текст параграфа, накресліть план феодалного маєтку. **2.** Середньовічне французьке прислів'я говорить: «З кого раз здереш шкіру, того не пострижеш двічі». У чому її зміст? **3.** Чим відрізнялися середньовічні залежні селяни від римських рабів? Чому вони неоднаково ставилися до своєї роботи? **4.** Чим влада феодала над залежними селянами відрізнялася від влади рабовласника над рабами? **5.** Чому у той час було неминучим панування натурального господарства? **6.** Поміркуйте, чи збереглися елементи натурального господарства в сучасному селі. Якщо так, то які?

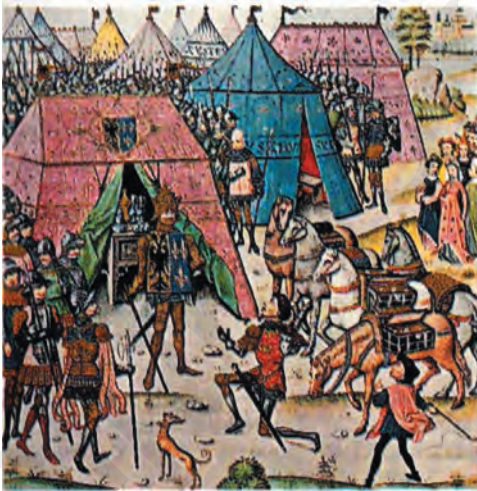
§ 12. У лицарському замку

Навіщо і на яких умовах франкський майордом Карл Мартелл роздавав землю своїм воїнам? Які стосунки пов'язували сеньйора та васала?

1. Замок феодала. З VIII століття, спочатку для захисту від нападів норманів і угорців, у Європі будували замки. Поступово кожен пан намагався спорудити собі замок, залежно від можливостей — величезний чи скромний. *Замок* — це житло феодала та його фортеця.

Спочатку замки зводили з дерева, пізніше — з каменю. Потужні стіни із зубчастими вежами слугували надійним захистом. Замок часто зводили на пагорбі або високій скелі, оточували широким ровом з водою. Іноді його будували на острові посеред річки чи озера. Через рів або протоку перекидали підйомний міст, на ніч і при нападі ворога його піднімали на ланцюгах. Околиці оглядала сторожа і, помітивши на відстані ворога, трубила сигнал тривоги. Тоді воїни поспішали зайняти свої місця на стінах та у вежах.

Лицарське військо на привалі.
Гравюра XIV ст.

Чим озброєння і обладунки лицарів на малюнку відрізняються від зображених на с. 96–97?

Щоб потрапити у замок, доводилося долати багато перешкод. Вороги повинні були засипати рів, на відкритому просторі подолати пагорб, підійти до стін, піднятися на них штурмовими драбинами або розбити тараном дубові, оковані залізом ворота.

Замок в Единбурзі — давній столиці Шотландії **Ворота з підйомним мостом**

?! Якими способами середньовічні будівельники робили замки неприступними?

На голови ворогів кидали каміння та колоди, лили окріп і гарячу смолу, в них метали списи, обсіпали їх стрілами. Часто нападникам доводилося штурмувати другу, ще вищу стіну.

Над усіма спорудами височіла головна вежа, в якій феодал зі своїми воїнами та слугами міг витримати довгу облогу, якщо інші укріплення вже захоплені. У підвальному приміщенні робили криницю і зберігали запаси продуктів.

Єдині залізні двері розташовувалися високо над землею. Якщо вдавалося їх розбити, то доводилося боротися за кожен поверх. За допомогою приставних драбин треба було пробитися через люки, які закривалися важкими кам'яними плитами. На випадок захоплення вежі в товщі стіни було зроблено гвинтові сходи; по ним господар замку разом із сім'єю та воїнами міг спуститися у рятівний підземний хід, який виводив до річки чи лісу.

Лицар XI–XIII ст.

2. Спорядження лицаря. Військова справа стала заняттям майже виключно феодалів різного рангу. Лицар був озброєний великим мечем і довгим списом; нерідко він користувався також бойовою сокирою і *палицею* — важким кийком з потовщеним кінцем. Великим щитом лицар міг прикритися з голови до ніг. Тіло лицаря захищала *кольчуга* — сорочка, сплетена із залізних кілець (іноді в 2-3 шари) і доходила до колін. Пізніше кольчугу змінили *лати* — обладунки зі сталевих пластин. На голову лицар одягав шолом, а в хвилину небезпеки опускав на обличчя *забрало* — металеву пластинку з прорізами для очей. Воювали лицарі на сильних, тренуваних конях, які також були захищені обладунками. Лицаря супроводжували *зброносець* і кілька озброєних воїнів, кінних і піших.

3. Виховання лицаря. Феодали готувалися до військової служби з дитинства. Вони постійно вправлялися у фехтуванні, верховій їзді, боротьбі, плаванні та метанні списа, вчилися прийомам і тактиці бою.

У дитинстві до майбутніх лицарів запрошували вчителів, які навчали їх співу, танцям, вмінню одягатися, поведінці в суспільстві, але не завжди читанню, письму, арифметиці.

Нерідко з семи років хлопчик — син лицаря — залишав батьківський замок і служив пажем при дворі знатного феодала. Він виконував різні доручення сеньйора та членів його сім'ї. У 15 років юнак ставав зброносецем лицаря. У замку він наглядав за кінями та мисливськими собаками, зустрічав гостей, у поході віз зброю лицаря, а під час бою знаходився позаду нього, щоб у будь-який момент подати запасну зброю. Тільки

після тривалої служби або військових подвигів його посвячували в лицарі. Під час свята воїн ставав на коліно перед більш знатним гостем, і той наносив удар долонею або мечем по спині або по плечу — єдиний у житті удар, який лицар міг отримати, не відповівши на нього. Потім лицар одягав шпори і опоясувався мечем. Церемонія завершувалася показом спритності лицаря: скочивши на коня, він намагався на повному ході пробити мішень списом. Але нерідко посвята в лицарі відбувалася і під час бою, за виявлену доблесть і вірність.

4. Розваги лицарів. Пани рідко самі займалися господарськими справами. Для цього у кожному маєтку вони тримали управителів. Основний час пани віддавали війнам і військовим

Принесення васалом клятви вірності сеньйору. *Мініатюра XIV ст.*

Рицарський турнір. *Середньовічна мініатюра*

Опишіть епізод, зображений на малюнку, від імені одного з зображених персонажів (учасника бою, жінки, спостерігачів-чоловіків).

вправам, полюванню і бенкетам. Улюблені розваги лицаря — полювання та турніри — були пов'язані з військовою справою.

Під час полювання можна було проявити відвагу і спритність: боротьба з розлюченим диким кабаном або ведмедем була так само небезпечна, як з ворожим воїном, а погоня за оленями тренувала у верховій їзді через пересічену місцевість.

Турніри — військові змагання лицарів у силі та спритності — влаштовували королі та знатні феодалі. Там збиралося багато глядачів, часом із кількох країн.

5. «Ганьба і сором мені страшні — не смерть». Почесні лицарі вважалися людьми благородними, пишалися давністю своїх родів і знаменитими предками. Лицар мав свій *герб* — певний знак роду і *девіз* — короткий вислів, який зазвичай пояснював зміст герба.

Лицарський турнір

Почесні пани, судді і жінки сиділи на трибунах, а простий народ тіснився за дерев'яним бар'єром навколо арени. Спеціальні глашатаї — герольди — оголошували імена і девізи лицарів, котрі вступали у бій. Учасники турніру, одягнені в бойові обладунки, роз'їжджалися в протилежні кінці арени. За знаком судді вони мчали на конях назустріч один одному. Тупим турнірним списом лицар намагався вибити супротивника з сідла. Іноді змагання закінчувалося серйозними каліцтвами і навіть смертю учасників. Переможець отримував у нагороду коня та зброю переможеного противника. Зрідка розігрувалася битва двох лицарських загонів, які вишиковувалися ланцюгами один проти одного.

Зазвичай турнір завершували бенкетом. А урочисті бенкети з нагоди свят, перемог, коронацій, весіль та інших важливих для знаті подій включали часто не тільки застілля і танці, а й турнірні змагання, і нерідко й посвяти у лицарі. Вечорами жителі замку та гості збиралися у залі, де горіло величезне вогнище — камін: грали в шашки та шахи, пили вино та пиво, вирішували свої сімейні справи. На бенкетах вино лилося рікою, столи ломилися під вагою закусок. Звірячі туші засмажувалися у вогнищах цілими, на величезних рожнах. Пані та пани танцювали; всіх веселили блазні та карлики, запрошені артисти і, звичайно, придворні поети.

Лицарю належало зневажати розважливість, ощадливість, виявляти щедрість. Доходи, що одержували від селян, і військовий видобуток найчастіше витрачали на подарунки, бенкети і частування друзів, полювання, дорогий одяг, на утримання слуг і воїнів. Іншою важливою якістю лицаря вважалася вірність сеньйору: служити йому — головний обов'язок. Зрада накладала тавро ганьби на весь рід зрадника. «Хто своєму сеньйору зраджує, той кару має понести по праву», — сказано в одній із поем. В оповідях про лицарів оспівувалися сміливість, молодецтво, зневага до смерті, шляхетність.

Лицар танцює з прекрасними дамами.
Середньовічна мініатюра

У цей вироблений *кодекс* (закони) *лицарської честі* входили й інші особливі правила: здійснювати подвиги, боротися з ворогами християнської віри, захищати честь дам, а також слабких та

З твору Робера де Блу «Гарний тон для жінок»

Знатні середньовічні жінки були приємними освіченими співрозмовницями, вміли зіграти з кавалером у шахи. Для них існували спеціальні правила поведінки.

«Дама, яка не встає з місця і ховає обличчя, коли її вітає сеньйор, вважається погано вихованою, оскільки можуть подумати, що у неї болять зуби. Якщо жінка їде верхи, то нехай одягає вуаль. Якщо трапляється засміятися, то має витончено прикрити рота рукою. Якщо у вас гарний голос, співайте, але не надто довго, бо це нерідко втомлює. Якщо дама опиняється в ситуації, коли з нею говорять у малопристойній манері, то найкращий вихід — промовчати, зберігши при цьому своє добре ім'я.

Слідкуйте за собою за столом, це дуже важливо. Смійтеся мало, говоріть помірковано. Якщо ви їсте разом з кимось з однієї тарілки, залишайте найкращі шматки йому. Не тягніть у рот шматків ні дуже гарячих, ні дуже великих. Щоразу, коли п'єте, витирайте губи, але остерігайтеся підносити серветку до очей або носа або бруднити пальці. Нехай ваші руки будуть чистими, нігті — добре підстриженими та світлими. Немає краси, яка могла б змусити забути про охайність».

? 1. Якою, судячи з цих настанов, мала бути ідеальна знатна дама — господиня середньовічного замку? 2. Як ви вважаєте, чи можуть ці настанови бути корисними і в наші дні?

скривджених, особливо вдів і сиріт, бути справедливим та галантним.

Але ці правила лицарської честі застосовувалися зазвичай у відносинах між панами. Всіх, кого вважали неблагородними, лицарі зневажали, поводитися з ними надмірно і жорстоко. Втім, і в стосунках між шляхетними людьми правила лицарської честі дотримувалися не завжди.

1. Використовуючи текст та ілюстрації, опишіть спорядження лицаря, замок і його облогу. **2.** Поясніть, чому військова справа була в Середньовіччі основним заняттям феодалів. **3.** Як виховували і чому навчали майбутнього лицаря? **4.** Які якості високо цінувалися серед феодалів? Яким було розуміння лицарської честі? **5.** Наскільки образ «ідеального лицаря» відповідав реальному вигляду та поведінці панів?

1. Лицарський феодал цілком передавався у спадок старшому синові феодала. Чому його не ділили між усіма синами? **2.** У чому була сила, а в чому — слабкість лицаря як воїна на полі бою? **3.** Як характеризують знатних феодалів їхні девізи: «Краще померти, ніж знеславитися», «Мій Бог і моє право», «Слава — нагорода за сміливість», «Я не король і не князь, я граф де Кусі»? **4.** Припустіть, чому зображення тварин на лицарських гербах завжди повернуті праворуч (вона так і називалася — геральдична). **5.** Обговоріть у класі, яку поведінку ми зараз називаємо лицарською. **6.** Чому церква забороняла лицарські турніри? Аргументуйте свою відповідь. **7.** Складіть розповідь «Святковий день феодала», вмістивши до нього опис замку, турніру (або полювання), бенкету в замку.

Підведемо підсумки

Ви дізналися, що:

- до середини XI століття в Європі встановився феодалський лад;
- селяни перебували у поземельній чи особистій залежності від сеньйора і несли на його користь повинності;
- селяни об'єднувалися в общину для спільних справ та взаємодопомоги;
- у феодалських маєтках панувало натуральне господарство;

- центром маєтку був укріплений замок феодала;
- лицарі з дитинства готувалися до військової служби, мали важке озброєння та обладунки;
- лицарство виробило свій кодекс честі, відрізнялося особливим способом життя та культурою.

Запитання та завдання до розділу IV

1. Яку роль відігравало лицарство у середньовічному суспільстві? **2.** Що пов'язувало між собою селян та його господарів — феодалів? **3.** Що у житті селян визначало община? **4.** Чим було викликане панування натурального господарства в Середні віки? **5.** Закінчіть фразу. Воїн, який одержав від когось феода, вважався його: а) сеньйором; б) лицарем; в) васалом; г) феодалом. **6.** Що таке натуральне господарство (виберіть правильну відповідь): а) господарство, в якому для виробництва товарів використовуються тільки натуральні сировина та матеріали; б) господарство, у якому всі основні продукти та речі виготовлялися не для продажу, а для власного споживання; в) господарство, у якому продукти та речі виробляються для продажу на ринку; г) господарство, в якому люди присвоюють у готовому вигляді те, що дає природа?

Творчі роботи та проекти

Груповий творчий проект «*Середньовічне село*». Намалуйте план місцевості та нанесіть на нього об'єкти так, щоб вийшов план середньовічного села. Продумайте, як ви розташуєте їх відносно один одного і природних об'єктів: лісів, луків, придатних для пасовища, річок (наприклад, де ви поставите млин, кузню). Дайте своєму селу назву. Позначте одним кольором ті об'єкти, які перебували у загальному користуванні всіх селян села, а іншим ті, які належали окремії селянській сім'ї. Визначте пору року, про яку писатимете. Складіть розпорядок одного дня для уявної селянської сім'ї. Продумайте, що і в якому порядку робитиме глава сім'ї, чим займуться діти та господиня.

Колективний інформаційний проект «Лицарський замок». Поділіться у класі на чотири групи. Темі для вивчення: «Будівництво замку», «Оборона замку», «Напад на замок», «Життя в замку». За допомогою додаткової, довідкової літератури та інтернет-ресурсів кожна група має зібрати відомості за своєю темою. Систематизуйте інформацію, напишіть план свого виступу, підготуйте ілюстрації та (по можливості) моделі замку, облогових знарядь. Проведіть у класі урок-презентацію «Лицарський замок».

Розділ V

Середньовічне місто у Західній і Центральній Європі

Що нового привнесло місто у господарство, культуру та політичне життя Середньовіччя?

§ 13. Формування середньовічних міст. Міське ремесло

Які цивілізації Стародавнього світу відзначалися великою кількістю міст? Де виникали ці міста, чим у них займалися жителі? Що таке натуральне господарство?

У перші століття Середньовіччя в Європі було мало міст, але з X–XI століть їх кількість почала зростати. З середньовічними містами пов'язані найважливіші зміни у житті та культурі європейських народів у часи розквіту Середньовіччя.

1. Зміни в суспільному житті. З XI століття зі збільшенням населення скоротилися простори, зайняті лісами та болотами. У селян з'явилося більше знарядь праці, зроблених хоча б частково із заліза. З XI–XII століть після винаходу сучасної упряжі використовували коней не тільки у військовій справі, а й для перевезення вантажів, прискорення обробки землі. Увійшли до вжитку підкови, що оберігали копита від пошкоджень. Ширше став застосовуватися важкий колісний плуг з великими лемішами, який глибше орав ґрунт.

Тепер урожаї зросли більше ніж удвічі. В Англії, наприклад, збирали зерна в 4–5 разів більше, ніж сіяли. З'явилося багато млинів, спочатку

водяних, а пізніше вітряних. Вони забезпечили швидший помел зерна та високу якість борошна. У господарствах зросло поголів'я худоби.

Для виготовлення зброї та знарядь праці потрібно багато металу. У Європі з'являються шахти, зростає видобуток залізної руди, вдосконалюється плавка і обробка металів. Більше робили тепер тканини із вовни. У народі навіть з'явилася приказка: «Вівця перемогла льон».

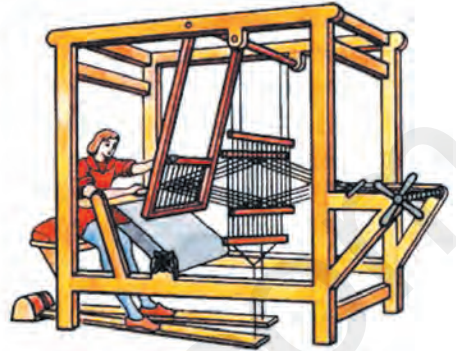
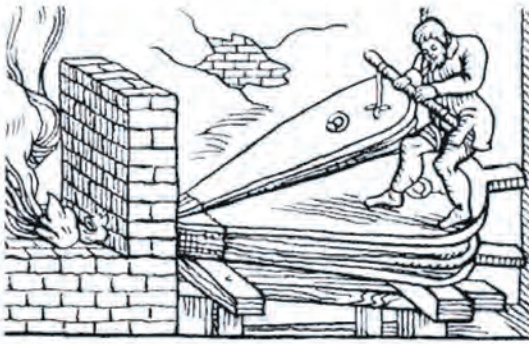
Спочатку селяни самі майстрували багато необхідних їм і панам речей. Для виготовлення колісного плуга або вироблення сукна були потрібні складні пристосування, особливі знання і навички. У селі виділялися умільці — знавці ремесла, яке ставало їх головним заняттям.

Тепер селянин обмінював частину продуктів на вироби ремісників. Ремісник міг прогонуватися своїм ремеслом. Розвиток господарства вело до поступового відокремлення професійного ремесла від землеробства та подальшого розвитку торгівлі.

2. Виникнення у Європі міст. Багато ремісників тікали з сіл, рятуючись від своїх панів, або переходили з місця на місце в пошуках роботи. Міста виникали на перехрестях доріг, біля річкових переправ поблизу зручних морських гаваней, біля стін великих монастирів і замків феодалів, біля резиденцій короля, єпископа, правителя області. Все це були людні місця, де пропонувалися товари та послуги. Там пани могли придбати дорогі речі: одяг, зброю, прикраси. Туди часто приїжджали купці. З найближчих сіл приходили селяни, щоб продати продукти свого господарства і купити потрібні речі або зібрати гроші для виплати пану. У цих місцях ремісники могли

Повітряний млин

Плавильна піч. Середньовічний ма-люнок **Ткацький станок. Реконструкція**

?! Як вплинули ці технічні пристрої на життя людей?

виготовити і продати свої вироби та купити сировину, торговці — збути привезений і придбати новий товар. Чисельність *городян* значно зросла, збільшилася кількість міст.

Для захисту від нападів городяни оточували своє поселення ровом, валом та частоколом на горі. Ці укріплення пізніше замінили кам'яними мурами. За стінами фортець знаходили захист у разі війни.

Увійти в місто можна було тільки по підйомному мосту через масивні ворота, які завжди пильно охоронялися. Лише великому війську, що мало облогову зброю, було під силу штурмувати міські укріплення. Так як місто виглядало як справжня фортеця (німецькою — *бург*), то і городян називали в Середні віки *бюргерами*.

Насамперед, вже в IX столітті, відродилися стародавні і виникли нові міста в Італії та на півдні Франції. Виникло багато міст на берегах великих судноплавних річок — Рейну та Дунаю. У X–XI століттях з'явилися міста і в інших країнах Західної та Центральної Європи.

У XII–XIII століттях у Європі нараховувалося вже багато тисяч міст.

3. Боротьба міст із сеньйорами. Де б не виникало місто, воно опинялося на землі короля чи іншого феодала, монастиря. Їхні замки й укріплення височили над містом. Під владою цих сеньйорів опинялося все міське населення. Бувало, що король дарував васалу за службу чи монастирю частину міста, розташованого на його землі.

Спочатку сеньйори опікувалися «своїми» містами: звільняли переселенців від платежів і давали ринкові привілеї. Особливо опікувалися містами королі, так як бачили в них джерело готівкових грошей.

У міру того як міста росли і багатіли, сеньйори намагалися отримати від них більше доходів. Вони судили городян, стягували з них мита, судові штрафи, оброки ремісничими виробами, грошима та товарами. Нерідко сеньйор просто забирав у крамницях торговців і в майстернях все, що йому подобалося.

Городяни прагнули звільнитися від влади сеньйорів. У XII–XIII століттях боротьба міст із сеньйорами відбувалася у всіх країнах Західної Європи. Одні міста досягали незалежності внаслідок повстань і довгих воєн, інші відкуповувалися від сеньйора, обмежували його права. Але багато дрібних міст так і залишилися під владою феодалів.

Міста, що звільнилися від влади сеньйорів, у Франції та Північній Італії називались комунами (від латинського слова «комуніс» — загальний). Завоювавши незалежність, городяни створювали самоврядування — виборну міську раду. Голова міської ради у Франції та

Міська стіна (розріз): частина стіни; башта; навис; бійниці; рів з водою

в Англії називалася мером, у Німеччині — *бургомістром*. Рада відала судом, збором податків і скарбницею, ополченням городян; керувала ринком, ремеслами, будівництвом і наглядала за порядком.

Важливим результатом боротьби міст із сеньйорами було звільнення городян від сеньйоріальної залежності. Якщо залежному селянинові, який втік від свого пана, вдавалося прожити в місті «рік і день», він ставав вільною людиною. Недаремно у Середньовіччі з'явилася приказка: «Міське повітря робить вільним». Особиста свобода приваблювала у міста людей із села. Багато селян отримали у містах нові професії і здобули свободу.

4. Майстерня міського ремісника. Міські ремісники виробляли свої вироби в маленьких майстернях, зазвичай у своєму ж будинку. Все робилося вручну, за допомогою найпростіших пристроїв, і дуже ретельно — інакше майстер втрачав клієнтів. Спеціальність батька та секрет майстерності зазвичай успадковував син.

Техніка ремесла, інструменти і прийоми роботи розвивалися швидше, ніж сільськогосподарські. Весь час робилися удосконалення. Міські ремісники часто створювали справжні витвори мистецтва. Вони виготовляли м'яку різнокольорову вовну і шовк, вигадливо прикрашені облядунки та мечі. Славилися тонкі вироби ювелірів, різьбярів по каменю та дереву, слюсарів. Середньовічні ремісники пишалися своїми виробами: їхня праця була для них справою честі. Щоб опанувати майстерність, потрібно було вчитися від двох до восьми років. Віддаючи сина для навчання, батько залишав його на багато років у будинку майстра, де учень виконував і підсобні роботи.

Майстерні ремісників. Сучасні малюнки.

?! Розкажіть про роботу ремісників: майстерні яких спеціальностей зображені на малюнках? Якими знаряддями праці користуються ремісники? Чи зображені на малюнках підмайстри та учні?

Господарем і головним працівником у майстерні був майстер; він же приймав замовлення покупців, пізніше збував свій товар на ринку. Лавкою слугувала майстерня, де майстер працював та торгував. Йому допомагали учні та підмайстри. *Підмайстер*, працівник, який уже вивчив ремесло, за свою працю отримував заробітну плату. Накопивши необхідну суму грошей або одружившись з господарською донькою або вдовою, підмайстер міг відкрити свою майстерню і стати майстром. Але він мав витримати важкий екзаме́н: за власний кошт виготовити шедевр¹ — найкращий зразок виробу.

5. Цехи — спілки ремісників. У ремісників було багато спільних інтересів: підвищити свою репутацію на ринку, захистити себе від суперництва приїжджих ремісників, боротися за привілеї та участь в управлінні містом. Нерідко вони селилися поряд, створюючи свої вулиці. Майстри-ремісники однієї спеціальності, які

¹ Шедевром тепер називають видатний витвір мистецтва.

Вироби ремісників: замок і ключ

проживали в одному місті, часто об'єднувалися в союзи — *цехи*¹ (хоча далеко не в усіх містах).

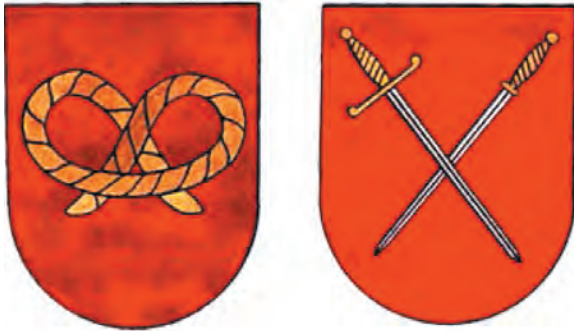
На загальних зборах майстри приймали статут — правила, обов'язкові для всіх членів цеху: робити речі за єдиним зразком, мати не більше дозволеної кількості верстатів, учнів і підмайстрів, не переманювати один в одного покупців і підмайстрів. Статут забороняв роботу у свята і «при свічках». Цех встановлював продажну ціну виробів і заробітну плату для підмайстрів, нерідко закупував сировину² і розподіляв її між майстрами.

За допомогою цих правил цехи намагалися не допустити конкуренції між майстрами, через яку одні багатіли б, а інші бідніли і розорялися. І звичайно ж, цех дбав, щоб вироби були високої якості.

Старшини, що обиралися майстрами, стежили за дотриманням статуту і карали порушників. Якщо лондонський пекар продавав булку неповної ваги, його возили містом у клітці на загальне осміяння. У Парижі та багатьох інших містах вироби низької якості виставляли біля ганебного стовпа на ринковій площі. Найпоширенішим покаранням були штрафи. Старшини стежили і за тим, щоб на ринку не продавали свої вироби нецехові ремісники. Члени цеху влаштовували спільні свята, брали участь у весільних урочистостях майстра, були присутні при хрещенні його дітей, проводили членів сім'ї майстра в останню путь, спільно гасили пожежі. Із загальних

¹ Не плутайте із сучасними цехами — відділеннями фабрик і заводів.

² Сировина — матеріали, з яких виготовлялися промислові товари.

Герби ремісничих цехів

?! Герби яких цехів зображені?

засобів цех допомагав хворим, осиротілим сім'ям майстрів.

Цехи несли сторожову службу у місті і складали загони міського війська. Цех мав герб, прапор, а великі цехи — свою церкву та навіть цвинтар.

6. Цехи та розвиток ремесла. Цехи сприяли розвитку ремесла: посилювався розподіл праці між цехами, виникали нові ремісничі спеціальності. У XIII столітті в Парижі було 100 цехів, а в XIV столітті вже 350. Так, від ковалів відокремилися зброярі, від останніх — виробники лат, ножів. Від кожівників відокремилися цехи шевців, ремінників, сумочників та інші.

Але зі збільшенням у містах кількості майстрів між ними почало посилюватися суперництво. Цехи стали перешкоджати переходу

Хроніст про виникнення міста Брюгге

Для потреб мешканців замку почали стікатися до мосту продавці цінних речей; потім утримувачі заїжджих дворів для підгодовування і притулку тих, хто вів торгівлі справи, почали будувати будинки і влаштовувати готелі. І увійшло в них у звичай говорити: «Йдемо до мосту». Тут населення настільки розрослося, що утворилося велике місто, яке й досі носить ім'я Брюгге, що означає «міст».

підмайстрів у майстри. Лише сини та зяті майстрів безперешкодно отримували звання майстра, воно стало майже спадковим.

Цехи не дозволяли майстрам розширювати майстерні та застосовувати нові знаряддя праці. Були випадки, коли цехи знищували цінні винаходи та розправлялися з винахідниками. Наприкінці Середньовіччя цехи стали затримувати зростання промислового виробництва у містах. Але так було не завжди і не всюди. Обходячи заборони, під покровом цехових статутів на практиці пробивали собі дорогу нові форми виробництва. Так, уже в XIV столітті вовняні, сукняні цехи в містах Італії, Англії, Нідерландів фактично перетворилися на організацію багатих підприємців і торговців.

1. Як були пов'язані між собою успіхи в сільському господарстві та ремеслі?
2. Розкажіть про виникнення середньовічних міст за планом: а) чому ремісники та торговці йшли з маєтків; б) де вони оселялися; в) чому вони вибирали саме ці місця; г) як виглядали збудовані ними міста.
3. Чому міста прагнули звільнитися від влади сеньйорів?
4. Чому в Середньовіччі виникла приказка: «Міське повітря робить вільним»?
5. Навіщо ремісники об'єднувалися в цехи та приймали цехові статuti?
6. Дайте коротку характеристику учню, підмайстру, майстру і старшині ремісничого цеху. Чи могла одна людина протягом свого життя побувати у всіх цих ролях?
7. Складіть логічний ланцюжок: розташуйте послідовно причини та наслідки відкриттів і змін у господарстві та суспільстві, які у результаті призвели до зростання міст у Європі в XI–XII століттях.

1. Підготуйте розгорнуту відповідь на наступні питання, намагаючись назвати кілька причин: чому, відокремившись один від одного, ремесло і сільське господарство почали розвиватися швидше, ніж раніше? Чому сільські майстри змушені були йти з рідних селищ та шукати нові місця для роботи та життя?
2. Яку роль у розвитку міста відігравала королівська влада, монастирі і єпископи, знатні феодала?
3. Чому середньовічним містам вдалося звільнитися від влади сеньйорів на кілька століть раніше, ніж селянам?
4. Уточніть за допомогою словника, як змінилося значення слова «шедевр» у наші дні порівняно з його середньовічним

змістом. Припустіть, чому це сталося. **5.** Обидва твердження: «Цехи сприяли розвитку ремесла» і «Цехи затримували зростання промислового виробництва у містах» — правильні. Але ж одне суперечить іншому! Як розв'язати це протиріччя? **6.** Зберіть інформацію про технологію виготовлення певного ремісничого виробу у Середні віки. Розкажіть про послідовність дій майстра та його помічників, у результаті яких створювався шедевр.

§ 14. Торгівля в Середні віки

Що сприяло широкому розвитку торгівлі в Арабському халіфаті та Візантійській імперії? Які біди приносила населенню європейських країн феодальна роздробленість?

1. «Що з воза впало, те пропало». Торгівля в Середні віки була вигідною, але дуже важкою і небезпечною справою. Простір між поселеннями займали величезні, непрохідні ліси, що кишіли хижачами та розбійниками. Дороги були вузькими і небрукованими, вкритими непролазним брудом. Хорошою вважалася дорога, якою, як тоді казали, «могла б проїхати наречена, не зачепивши воза з небіжчиком». Товар, що впав на землю або змитий з корабля, вважався здобиччю власника цієї землі. Як казали: «Що з воза впало, те пропало».

За проїзд через володіння феодалів, за користування мостами і переправами доводилося багато разів платити мито. А феодали часом ставили мости на сухих місцях, вимагали плату за пил, що піднімається возами купців.

Для захисту від грабіжників і допомоги один одному купці об'єднувалися в торгові спілки — *гільдії* (від німецького слова «гілле» — бенкет). На зборах члени гільдії вибирали керівників,

Вози купців

Ріг

наймали охорону, із загальної скарбниці допомагали один одному (наприклад, постраждалим на морі, їхнім сім'ям). Члени гільдії влаштовували між собою товариства, де ставали компаньйонами для здійснення однієї або кількох торгових операцій.

2. Розширення торгових зв'язків. Місто було центром торгового обміну не тільки з навколишньою місцевістю, але й з іншими містами, окремими землями, з іншими країнами.

Натуральне господарство у Європі зберігалося. Але поступово розвивалося і товарне господарство, при якому вироби вироблялися для продажу на ринку і обмінювалися, в тому числі за допомогою грошей.

Пожвавлення торгівлі вимагало покращення доріг. Цього ж вимагали військові та адміністративні потреби держави. У деяких країнах королі наказували мстити головні дороги камінням. Через річки будували міцні мости. Важкі вантажі везли тепер не на спинах коней, а в візках. Дешевше і зручніше було перевозити товари річками і морями. Удосконалення вітрил дозволило судам рухатися при бічному і навіть зустрічному вітрі.

Венеціанська галера

Вигідними торговими шляхами на Схід (до портів Сирії та Єгипту, Криму та Кавказу) оволоділи купці італійських міст — Венеції та Генуї. Ці міста століттями змагалися і воювали з Візантією та одне з одним. Венеція і Генуя були самостійними містами-республіками, в яких влада належала багатим купцям, які володіли флотиліями кораблів, десятками будинків, складами і магазинами. На Сході купці купували прибуткові предмети розкоші та прянощі для багатих європейців.

Ганзеський корабель

Прянощі зважували на аптекарських вагах і продавали невеликими порціями. Недарма в Середні віки дуже багату людину в насмішку називали «мішком перцю».

Важливі торгові шляхи проходили Північним і Балтійським морями — до Східної Європи. Тут переважали інші товари: сіль, хутро, вовна, віск, ліс, залізо. Цією торгівлею були зайняті купці міст і країн Північної Європи — від Новгороду на Русі до Лондона. Центром північної торгівлі було місто Брюгге з його величезним міжнародним ярмарком.

У XIV столітті купці понад 70 німецьких міст об'єдналися в Ганзу («союз», «товариство») для захисту свого майна та витіснення суперників. Ганза мала філії в інших країнах.

У Новгороді, Брюгге, Лондоні, Бергені та інших містах ганзейські купці мали добре укріплені торговельні двори — факторії. У такому дворі зводили житлові та службові приміщення, комори, склади, церкву. Маючи великий флот, Ганза часто силою зброї домагалася вигідних умов торгівлі у сусідніх країнах, боролася з піратами. До кінця XV століття Ганза з її могутнім об'єднаним флотом (до 1000 кораблів) фактично панувала в Балтійському торговому регіоні як економічно, так і політично.

3. Ярмарки та банки. Найбільш жвави-ми місцями торгівлі в Європі були ярмарки, в яких брали участь сотні великих купців із різних країн.

До кінця XIX століття найбільш відомими були ярмарки в графстві Шампань на північному сході Франції. Вони тривали майже цілий рік. Потім їх змінила ярмарка в Брюгге. На міжнародних

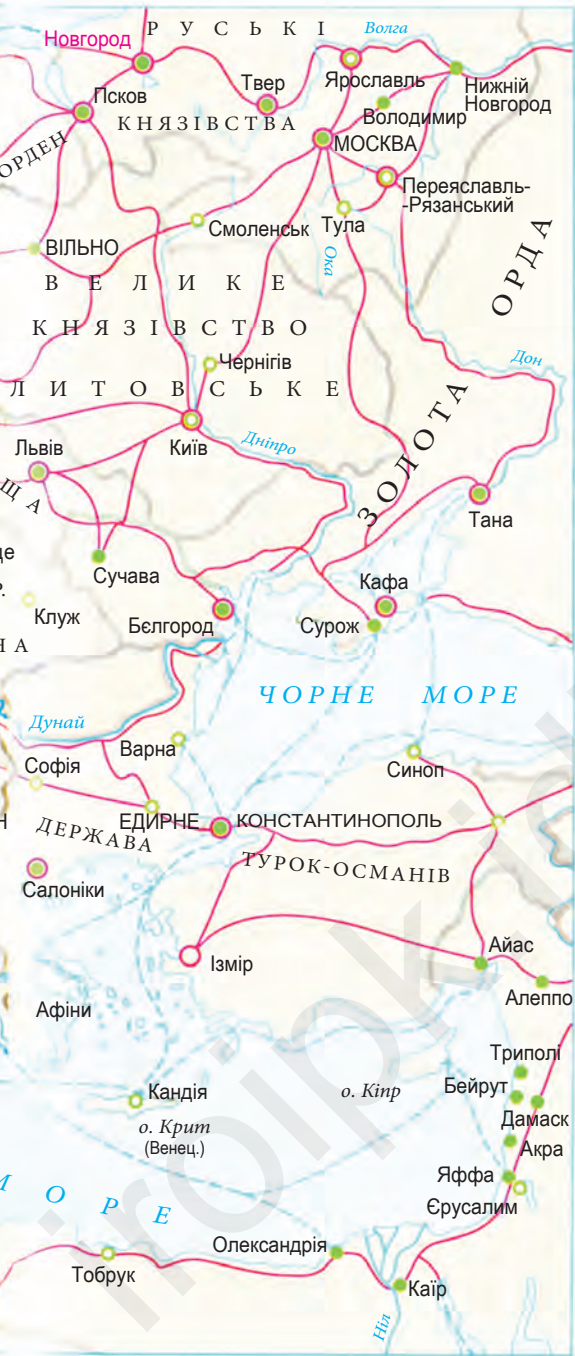

Міські ворота в Любеці, які очолювали північний філіал Ганзи

На ярмарку.
Мініатюра XIV ст.

Розвиток ремесла та торгівлі у Європі в XIV ст.

У яких середньовічних держав було особливо багато міст і ярмарків? Припустіть, чому. Знайдіть місця найвідоміших ярмарків, названих у тексті підручника. Які торговельні міста змагалися на Середземному морі? Підрахуйте, скільки міст входило до Ганзи. Чим пояснюється їхній союз?

Покупка товару у купця. Мініатюра XV ст.

ярмарках торгували товарами як з усієї Європи, так і зі Сходу.

Ярмарки були галасливими та багатолюдними. Поблизу купецьких крамниць стояли столики мінял. Вони займалися обміном грошей: адже в кожній країні були в ході монети різної ваги та карбування. Міняли також давали гроші у борг під високий відсоток. Так міняли ставали лихварями (у них гроші ніби «росли»).

З мінял і лихварів уже в XIV–XV століттях вийшли перші власники банків¹. Банкіри брали гроші на зберігання, переказували купцям гроші з однієї країни в іншу. У руках купців і банкірів накопичувалися великі багатства. Нерідко вони давали великі суми в борг королям та феодалам. Найперші банки виникли у Північній Італії, в Ломбардії (звідки пішло слово «ломбард»).

Тепер поряд з головною власністю Середньовіччя — *нерухомою* (земля і будівлі на ній) все більшого значення починає набувати створювана в містах рухома власність (гроші, товари, кораблі і т. п.). Поступово, але неухильно гроші сприяли згасанню натурального господарства, а разом із ним змінювали побут, мотиви поведінки людей.

1. Чому зростання міст вело до розширення торгівлі? **2.** У чому полягали труднощі та небезпеки діяльності купця в Середньовіччі? **3.** Які міста контролювали основні торгові шляхи в Європі та зв'язки зі Сходом? Які були їхні стосунки один з одним? Для відповіді використовуйте карту. **4.** Розкажіть про роль Ганзи у європейській торгівлі. **5.** Як і навіщо влаштовувалися ярмарки? Які з них були найвідоміші? **6.** Чим займалися міняли, лихварі, банкіри? Чому виникли ці міські професії?

¹ Банк (від італійського слова «банка» — лава, конторський стіл) — сховище великих сум грошей.

1. Що ускладнювало розвиток торгівлі в середньовічній Європі, а що сприяло йому? **2.** Уявіть, що ви — середньовічний купець. Розкажіть про свою діяльність. Які радості та труднощі в ній ви перш за все відзначите? Поясніть, як ви ставитеся до своєї роботи та чому саме так. Сперечайтеся від імені купця з церковниками, які стверджували, що «ремесло купця неугодне Богу». **3.** Чому середньовічні купці, як і ремісники, селяни та феодалы, створювали свої об'єднання? **4.** Які якості характеру повинен мати середньовічний купець, щоб бути успішним у своїй справі? Як ви вважаєте, чи потрібні вони в наші дні людям, які займаються бізнесом? **5.** Церква засуджувала лихварів. Вона говорила, що лихварі торгують тим, що належить лише Богу, — часом. Поясніть цю думку. **6.** Сучасне слово «банкрут» походить від італійського «банку ротта», тобто «зламана лава». Проведіть дослідження: уточніть за тлумачним словником значення слів «банкрут» і «банкрутство» і припустіть, як вони виникли.

§ 15. Городяни і їх спосіб життя

Що цінували у людях селяни?

Які правила поведінки складали кодекс лицарської честі?

Які були погляди на суспільство та державу громадян давньогрецьких полісів?

Місто різко відрізнялося від села, замку, монастиря устроєм, управлінням, архітектурою і, звичайно ж, жителями: їх кількістю, роботою, способом життя.

1. Міські бідняки та багатії. Містом керували багатії — купці, власники кораблів та будинків, земельних ділянок. Вони засідали у міській раді і відали скарбницею. Сім'ї багатих городян ріднилися між собою. Поступово вони виділялися в міську знать — їх називали *патриціями*.

Патриції в побуті наслідували лицарів. Вони мали герби, билися верхи на конях, розкішно одягалися. Нерідко вони отримували лицарське звання, ставали шляхетними. У той же час

**Середньовічні
європейські
монети**

пани, що проживали в містах, не гидували займатися торгівлею, купувати торгові кораблі, здавати свої землі в оренду під лавки, майстерні та шинки. Ремісники з XIV століття почали боротися за участь в управлінні містом, але лише в небагатьох містах їм вдавалося запровадити своїх делегатів у старі ради. Найчастіше створювалася нова рада з тих самих патрицій.

З околиці до міст приходило багато голодуючих, що тікали з сіл. Вони ставали поденниками, слугами, матросами. Не раз у містах спалахували заколоти бідняків, але їх жорстоко пригнічували, часом звертаючись за допомогою до сусідів-феодалів.

2. Як мешкали городяни. Зазвичай населення середньовічного міста не перевищувало 5–6 тисяч осіб, а часто було й того менше — 1–2 тисячі. Великими вважалися міста з 40–50 тисячами жителів (Любек, Гамбург та інші). Лише небагато міст Західної Європи, такі, як Лондон, Константинополь, Париж, нараховували до 100–200 тисяч жителів. Хоча головним заняттям городян були ремесла, торгівля, сфера обслуговування (кабаки, трактири, готелі, лазні, будівельні артілі тощо), жителі міста ще довго не кидали сільське господарство. За міськими стінами простягалися оброблені поля, сади та городи, пасовища. Мешканці середніх і малих міст влаштовували у дворах сади та городи.

Городянам було тісно на невеликому просторі, затиснутому кільцем стін. Ширина головних вулиць не перевищувала 7–8 м, а провулків — 1–2 м. У Брюсселі одна з вулиць називалася «Вулиця однієї людини» — двоє не могли на ній розминутися.

Будинки будували на два-три поверхи, верхні поверхи нависали над нижніми. Середньовічні будинки не мали номерів, їх замінювали фігурки, що позначали заняття власника: чобіт або черевик у шевця, кренделі у пекаря. Більшість будинків у місті були дерев'яними. Під час частих пожеж вигорали цілі квартали.

Майже у всіх містах Західної Європи до кінця Середніх віків не було мостового та вуличного освітлення, водопроводу та каналізації. Помийні річки виливали на вулицю, на голови перехожих. Скупчені купи сміття та нечистот скидали в річки та рови. Поява водостічних каналів і вивіз сміття візками у великих містах можна віднести до XIV століття. Раніше, ніж в інших країнах, вулиці почали мостити камінням у великих містах Франції та Португалії. У більшості міст Європи

Площа перед ратушею. На передньому плані — міський радник.
Сучасний малюнок

Будівельники. *Сучасний малюнок*

Які будівлі знаходилися на головній площі міста?

мостових не було. Під час дощу на вулицях стояли величезні калюжі. Згідно з легендою, в одній із таких калюж Парижа потонув вершник із конем. Через тісноту та бруд поширювалися заразні хвороби, від яких гинули жителі цілих міст.

Центром міста була ринкова площа з міськими вагами, фонтаном, де городяни напували коней і брали воду для домашніх потреб. На центральній площі страчували або прив'язували до ганебного стовпа злочинців. Поблизу височіла головна міська церква — собор, зазвичай найкрасивіша будівля у місті; до дверей собору нерідко прибивали лікоть — зразкову міру довжини для тканин у вигляді палиці довжиною півметра.

На ринковій площі городяни споруджували *ратушу* — будинок міської ради. Ратушу вінчала вежа з набатним дзвоном. Його тривожний дзвін

Ринкова площа
Сучасний малюнок

?! Представників яких груп міського населення можна побачити на малюнках? Як вони одягнені?

Вулиця в середньовічному місті.
Сучасний малюнок

?! Озвучте малюнки: придумайте, про що говорять зображені на них люди.

сповіщав про лихо: пожежу, початок епідемії, напад ворогів. У ратуші розміщувалися зал для засідань, міська скарбниця, в'язниця та арсенал.

У містах зводили й інші громадські будівлі: криті ринки, торгові склади, лікарні, навчальні заклади, майстерні (збройові, монетні, цегляні), будинки цехів та гільдій.

3. Погляд із міста. Місто стало найяскравішим і найдинамічнішим явищем Середньовіччя. Воно відобразило і увібрало в себе розмаїтість того світу. Тут були і стіни, і різні за розміром будинки. Поруч із монастирями, палацами знаті та купецькими особняками розташовувалися квартали ремісників, готелі, хатини бідняків, кав'ярні, портові склади. Від головної площі, з її ратушею, соборами та красивими вузькими фасадами будинків, вулиці розбігалися радіусами на всі боки, розгалужувалися провулками. Торгові лавки та майстерні стояли і на мостах.

У місті жили люди різних професій: ремісники і торговці, судді та лікарі, візники та вантажники, матроси та будівельники кораблів, рибалки та мірошники. У містах було багато священнослужителів, які служили у місцевому соборі та церквах. Тут (і в передмісті) розташовувалося чимало монастирів, особливо жебраків орденів, так як у місті було легше отримати милостиню. У містах були резиденції феодалів, у яких були охорона, слуги, були присутні приближені. Багато міст були центрами єпархій, там розташовувалися садиби архієпископів та єпископів.

Міста були адміністративними, політичними центрами, резиденціями місцевих правителів, а в найбільших будували палаци королі і жили там з усім своїм величезним оточенням, приймали прохачів і дипломатів, збирали парламент.

Ратуша в Брюгге

Середньовічні ваги

Міста з їхніми потужними стінами служили і військовим цілям, у них розміщувалися гарнізони солдатів на чолі з офіцерами. Лікарні, майстерні, крамниці приваблювали до міст масу приїжджого люду — з різних земель і країн. На вулицях міст можна було почути багато мов, можна було побачити людей у дивному одязі, незвичного вигляду, з незвичайним кольором шкіри.

Розмаїття складу населення, помітну частину якого становили приїжджі люди, дозволяло городянам розширювати світогляд, пізнавати навколишній світ, збагачуватися за рахунок багатьох культурних запозичень. Місто було центром культурної взаємодії та культурної активності в епоху Середньовіччя, що сприяло розвитку європейського суспільства.

Городяни по-новому оцінювали світ, у якому жили. На відміну від феодалів і селян вони прагнули нажити багатство, займаючись перш за все торгівлею, банківською справою та виробництвом товарів. Купці були особливо діяльні та заповзятливі, пускалися в далекі та небезпечні подорожі. Ділові люди дотримувалися правила: «Людина народжена не для того, щоб провести життя уві сні, а для дій». Місто створило новий спосіб життя, нових людей, нові цінності.

Городяни високо цінували час: адже від нього залежало накопичення багатств, успіх задуманих справ. Недарма на вежах ратуш з XIII–XIV століть з'являються механічні годинники, які нагадували, що час — цінність і його треба берегти. Тоді казали: «Хто вміє використати час, буде паном всього, що забажає».

Купці та банкіри суперничали один з одним у пишноті палаців, домашньої обстановки та одягу,

робили замовлення на художні твори, прикраси, картини та статуї.

Зростаючим містам було потрібно все більше освічених людей: грамотних майстрів і торговців, переписувачів, бухгалтерів і юристів, інженерів і техніків, вчителів, лікарів. Потрібно було підраховувати доходи від торгівлі, вести справи у міських судах, радах, вміти скласти та записати договір, заповіт, проект будівлі. У містах виникали нецерковні школи та скрипторії — вони були приватними чи утримувалися коштом міських рад. У XII столітті в Європі з'явилися перші вищі школи — університети, де викладали славетні вчені. У містах процвітали науки і мистецтва, писалися літературні та наукові твори. Так у містах виникала інтелігенція — особлива група людей, зайнятих розумовою працею та творчістю.

Міста наполегливо відстоювали свої привілеї та свободи. Королі рахувались з містами: там були міцні стіни, міста платили податки і мито, виставляли ополчення. А міста підтримували королів, оскільки боялися руйнівних усобиць. Так склався союз королів і міст, вигідний обом сторонам.

Свята та вистави в місті

Городяни були допитливими і жадібними до видовищ людьми. А видовищами були різні події: в'їзд у місто короля чи іноземного посла, святкова хода, страта злочинця, бійка і, звичайно ж, виступи артистів. Серед них були і лялькарі, які за переносними ширмами розігрували сценки в народному дусі, з безліччю ляпасів і лайливих слів. Там висміювалися і попи, і багаті купці, і балакучі чепурухи-дружини, і ревниві чоловіки. Під час свят багато городян брали участь у містеріях: багатогодинних виставах на біблійні чи історичні теми. Глядачі активно співпереживали тому, що відбувається на спеціальній сцені-помості, кричали й іноді лізли на сцену, щоб взяти участь у побоїщі. Велику популярність мали карнавали і всяка хода, на яку всі цехи і гільдії йшли зі своїми прапорцями.

Потужні вежі та стіни середньовічного французького міста Каркассон

Значну роль відіграли й міські організації типу цеху чи гільдії зі своїми старшинами, своїми порядками та статутами, і особливо міські ради. Усі влади у вільних містах були виборними. У своїх об'єднаннях городяни обговорювали та вирішували спільні справи. Ці звичаї управління та характер органів влади у містах стали одним із важливих витоків демократичних порядків у країнах Західної Європи.

1. З кого складалося населення середньовічних міст? Кого можна віднести до бюргерства? **2.** Кому зазвичай належала влада у місті? **3.** Чому вулиці європейських міст були вузькими, а будинки — багатоповерховими, з виступами на верхніх поверхах? **4.** З яких основних частин складалася територія середньовічного європейського міста? Які будівлі в ньому були обов'язковими? **5.** Якими якостями характеру, властивостями особистості володіли городяни? Чому вони були їм притаманні? **6.** Чому у містах було багато грамотних, освічених людей? **7.** Розділіть текст параграфа на пункти по-своєму: продумайте, скільки окремих змістових частин можна виділити в тексті, як їх потрібно назвати, чи треба змінити послідовність оповіді. Запишіть результат, що вийшов.

1. Які типи середньовічних поселень ви знаєте? Чим вони відрізнялися? **2.** Зіставте городян, ченців, лицарів та селян за планом: а) якими способами забезпечували себе; б) як ставилися до своєї діяльності; в) якими властивостями характеру відрізнялися; г) що цінували у житті. **3.** На які групи можна поділити середньовічних городян? Запропонуйте більше одного способу такого поділу (на різних підставах). **4.** Чому жителі середньовічних міст цінували особисту свободу більше, ніж селяни? **5.** У багатьох середньовічних містах існувала спеціальна людина, яка за рішенням міської ради проїжджала на коні вулицями, тримаючи в поперечному положенні спис. Подумайте, навіщо це вона робила. **6.** Складіть у парі з однокласником діалог корінного городянина і селянина, який бажає перебраться в місто, про переваги та труднощі життя в місті.

Підведемо підсумки

Ви дізналися, що:

- завдяки успіхам у господарстві у X–XI століттях у Західній та Центральній Європі виникло багато міст;
- в XII–XIII століттях більшість міст звільнилися від влади сеньйорів і стали самоврядними комунами;
- міста були центрами ремесла, власники ремісничих майстерень об'єднувалися в цехові союзи;
- міста вели активну торгівлю Середземним, Балтійським та Північним морями, організовували торгові компанії та ярмарки;
- на зміну натуральному господарству прийшло товарно-грошове, з'явилися міняли, лихварі та банкіри;
- міста стали адміністративними, політичними, господарськими та культурними центрами середньовічної Європи;
- городяни були більш допитливими, освіченими та вільними, ніж представники інших станів.

Запитання та завдання до розділу V

1. Чим був викликаний занепад міст у раннє Середньовіччя та їх відродження з X–XI століть? **2.** Люди яких професій та занять проживали у містах? **3.** Як виглядало і як управлялося місто-комуна? **4.** Чим було місто по відношенню до середньовічного світу — його складовою чи стороннім явищем? **5.** На чому було засновано союз міст та королів? Хто був їхнім спільним ворогом? **6.** Чим середньовічні міста та їхні жителі відрізнялися від міст і городян нашого часу, а в чому можна знайти схожість? **7.** Розташуйте в хронологічній послідовності події, пов'язані з історією середньовічних міст: а) поява в містах перших університетів; б) поява міст у Західній та Центральній Європі; в) поява механічних годинників на міських вежах; г) припинення панування Ганзи у балтійському торговому регіоні. **8.** Для чого створювалися ремісничі цехи (виберіть правильні відповіді): а) для пошуку селян-втікачів; б) для захисту своїх членів від конкуренції приїжджих майстрів; в) для допомоги збіднілим своїм членам, які потрапили в бідую; г) для створення торгових будинків та боротьби з піратами?

Творчі роботи та проекти

Навчальна гра *«На ярмарок в Шампань»*. Уявіть, що венеціанський купець прямує на ярмарок у Шампань. Продумайте: яким шляхом він поїде; які товари може туди повезти; які труднощі, небезпеки та пригоди можуть чекати його в дорозі. Зробіть ігрове поле з маршрутом шляху, нанесіть на нього придумані події та їх наслідки (наприклад, пропуск ходу через необхідність підкувати коня тощо) і зіграйте в ту гру зі своїми однокласниками.

Дослідницький проект «Історія виникнення міст Європи в їх назвах». Вивчіть карту сучасної Західної Європи, проаналізуйте розташування та назви міст. Ви помітите, що багато назв мають подібні частини: «бург» (від німецького «фортеця»), «фурт» або «форд» (від німецького та англійського «брод»), «бридж» (від англійського «міст»), «Честер» (від латинського «табір»), «сап, сен, санкт» (від латинського «святий»). Випишіть назви міст з такими частинами. Розділіть їх на групи. За допомогою карти визначте, що спільного у розташуванні міст кожної групи. У довідковій літературі та Інтернеті знайдіть відомості про час та обставини виникнення цих міст. Систематизуйте інформацію, зробіть висновки: що можуть розповісти назви європейських міст про особливості їх виникнення?

Католицька церква в XI–XIII століттях. Хрестові походи

У чому полягав вплив церкви на життя середньовічної Європи в XI — XIII століттях?

В XI–XIII століттях християнська церква в Європі досягла великої могутності. Без її участі чи впливу не відбувалася жодна велика подія.

§ 16. **Могутність папської влади. Католицька церква та єретики**

Яку роль відігравала християнська церква у суспільстві раннього Середньовіччя?

Як християнська церква на Заході стала великим землевласником?

Коли і за яких обставин утворилася держава пап римських — Папська область?

1. Перший стан. Середньовічні релігійні мислителі стверджували, що світ, створений Богом, розумний і гармонійний. У суспільстві є три прошарки, або *стани*, і кожна людина від народження належить до одного з них. Стани — великі групи людей з однаковими правами та обов'язками, що передаються у спадок.

Усі три стани необхідні один одному. Перший стан — «ті, хто молиться» (монахи і священники) — заступаються за людей перед Богом. Другий — «ті, хто воює» (світські феодали) — захищають християн від ворогів. Третій — «ті, хто працює» — хто не входить у перші два стани.

Релікварій для збереження святих мощей

Вони добувають для всіх все, що потрібно для життя. До третього стану належать передусім селяни, і навіть городяни.

Духовенство претендувало на роль головного стану, адже церква вважалася посередником між людьми і Богом і навчала, як людині досягти після смерті вічного блаженства. Християнська мораль вимагала виконання моральних правил, перелічених у Біблії, зокрема: ставитися до людей так, як хочеш, щоб ставилися до тебе. Християнство ввело поняття гріха і покаяння: вважалося, що грішник і навіть злочинець можуть врятувати свою душу покаанням і сповіддю, тобто щирою розповіддю про свої гріхи священикові, який благатиме Бога пробачити їх. Церква вчила ніколи не втрачати надії.

Прикладом вважався святий чоловік, який зрікся земних турбот і спокус і страждав в ім'я віри, став бідним, навіть жебраком, відмовившись від майна — адже майно відволікає від турбот про спасіння душі, воно пов'язане з жадібністю та ворожнечею. Частина своїх доходів церква була зобов'язана витратити на допомогу жебракам, бідним і хворим: роздавала продукти під час голоду, утримувала лікарні для бідняків, притулки для сиріт та літніх людей, нічліжки для бездомних.

2. Багатство церкви. Церква була найбільшим землевласником і мала величезні багатства. Їй належало близько третини вирощених земель у Європі. Єпископи та монастирі мали сотні, а часом і тисячі залежних селян.

З усього населення Західної Європи церква стягувала десятину — особливий податок на утримання духівництва та храмів. Віруючі

Монахи. Середньовічна мініатюра

платили священикам також за вінчання та інші церковні обряди. Багато хто заповідав і дарував церкві землю, гроші та інше майно — на помин чи спасіння душі.

Церква мала право *індульгенції* (у перекладі з латинської — «милість»). Після сповіді віруючі отримували прощення гріхів і навіть злочинів. З'явилися грамоти, які також називалися індульгенції. Їх продавали за гроші від імені папи римського. Торгівля індульгенціями приносила папам величезні доходи і викликала обурення істинно віруючих громадян.

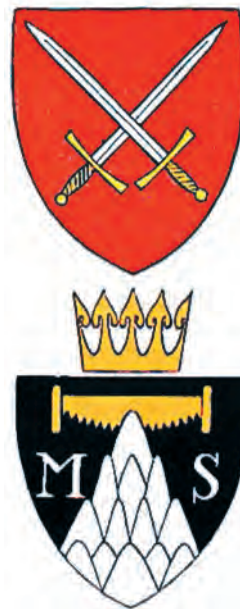
3. Поділ церков. Протягом раннього Середньовіччя на з'їздах вищого духовенства — Церковних соборах були поступово вироблені і затверджені головні догмати (незмінні істини) християнської віри: вчення про Трійцю (Бог єдиний, що існує в трьох особах: Бог Отець, Бог Син, Бог Святий Дух); про втілення Христа від Духа Святого та Діви Марії. Церква була посередником між Богом та людьми.

До середини XI століття християнська церква вважалася єдиною. Але у Західній Європі главою церкви був папа римський, а у Візантії — константинопольський патріарх, який залежав від імператора. За панування над християнською церквою в різних країнах Східної та Західної Європи між папою римським і константинопольським патріархом точилася гостра боротьба.

Між церквами на Заході та Сході існували також відмінності в обрядах та вченні. У роздробленій Західній Європі церква зберегла єдину мову богослужіння — латинську. Східна ж церква вела богослужіння грецькою, але допускала церковну службу на місцевих мовах.

Монах пише літопис

Герби монастирів

На Заході було заборонено одружуватися всім духовним особам, на Сході ж — тільки монахам і єпископам, а священники і диякони були жонатими. Навіть зовні східні священники відрізнялися від західних: не голили бороди, не вистригали волосся на тім'ячку.

У **1054 році**, під час чергового конфлікту, папа і патріарх наслали один одному прокльонів. З того часу західна християнська церква стала називатися *католицькою* (що означає «всесвітньою»), а східна — *православною* (тобто «правильно славить Бога»). Після поділу обидві церкви стали цілком самостійними.

4. Боротьба пап за світську владу. З середини IX століття влада папи вкрай ослабла, її занепад тривав близько двох століть. У католицькій церкві почався рух за посилення її авторитету.

Папа проти короля

Між Григорієм VII і німецьким королем Генріхом IV, який став імператором Священної Римської імперії, розгорілася запекла боротьба через те, кому має належати право призначати єпископів. Король оголосив, що папа Григорій VII відтепер позбавляється влади. Свій лист папі він закінчив словами: «Ми, Генріх, король Божою милістю, з усіма нашими єпископами говоримо тобі: йди геть!» У відповідь на це послання Григорій VII звільнив підданих імператора від присяги на вірність і оголосив, що скидає його з престолу. Скориставшись цим, великі феодалі Німеччини підняли заколот проти Генріха IV.

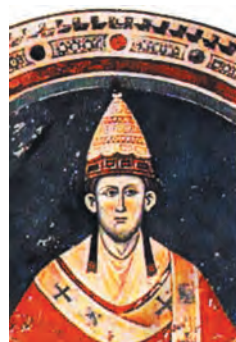
Король змушений був шукати примирення з папою. Взимку 1077 року з невеликою свитою він вирушив через Альпи до Італії. Папа укритися у замку Каносса на півночі країни. Протягом трьох днів приходив Генріх IV до стін замку в одязі грішника, що кається, — в сорочці і босоніж. Нарешті він був допущений до папи і вимолив у нього прощення. Папа зняв відлучення. Але, впоравшись із заколотом феодалів, Генріх IV рушив з військом до Італії проти папи. На вулицях Вічного міста відбувалися запеклі сутички римлян з військами німецького короля. На допомогу папі, обложеному в замку святого Ангела, прийшли з півдня Італії нормани, але «помічники» розграбували місто. Григорій VII був змушений піти разом із норманами на південь Італії, де незабаром помер.

Папою було обрано *Григорія VII* (1073–1085). Войовничий, здібний і вольовий, він був людиною невгамовної енергії і несамовитого фанатизму¹. Григорій VII хотів підкорити всіх світських государів папі римському.

Боротьба пап з імператорами зі змінним успіхом тривала понад 200 років. У неї були втягнуті феодала та міста Німеччини й Італії, що ставали на той чи інший бік.

Найвищої могутності влада церкви досягла за *Інокентія III* (1198–1216). Він був наділений твердою волею, великим розумом та здібностями.

Інокентій III розширив межі Папської влади. Він втручався у відносини між державами

Папа Інокентій III.
Фреска

«Диктат папи», складений Григорієм VII (уривки)

Римська церква створена єдиним Богом.

Лише римський єпископ по праву зветься вселенським.

Тільки він один може скинути єпископів і відновлювати їх.

Він один має право розпоряджатися символами імператорської гідності.

Одному папі всі князі цілують ноги.

Він може скидати імператорів.

Жодне ухвалення, жодна книга не можуть бути визнані канонічними без його дозволу.

Ніхто не має права скасувати його рішення, а сам він може скасувати чийсь.

Ніхто йому не суддя.

Римська церква ніколи не помилялася і надалі, за свідченням писання, не помилятиметься.

За його дозволом і рішенням підвладні можуть скаржитися.

Не вважається католиком той, хто не погоджується з римською церквою.

Підданих він може звільняти від присяги неугодним владикам.

? 1. Висловіть в одному-двох реченнях суть цього документа. 2. Що дозволило главі католицької церкви до XI століття набути такої могутності? 3. Які з поміщених тут тверджень були звернені насамперед до світських правителів Європи на той час? Чому?

¹ Фанатизм — пристрасна відданість своїм поглядам, поєднана з повною нетерпимістю до чужих.

та у внутрішні справи європейських країн. Певний час папа зводив на престол і зміщував імператорів. Його вважали найвищим суддею у католицькому світі. Васалами папи визнали себе королі Англії, Польщі, деяких держав Піренейського півострова.

5. Проти чого виступали єретики. Серед городян, лицарів, простих священиків і монахів час від часу з'являлися люди, які відкрито критикували церкву. Таких людей духовенство називало єретиками. Єретик — противник пануючого віровчення церкви.

Єретики стверджували, що церква зіпсована, а папа — намісник диявола. Вони відкидали жадібність і користолюбство священнослужителів, дорогі церковні обладунки, пишні обряди богослужіння. У своїх проповідях єретики засуджували священиків і монахів за забуття «апостольської бідності» і вимагали, щоб духовенство відмовилося від десятини, своїх земельних володінь і багатств. Єдиним джерелом віри для багатьох єретиків було Євангеліє. Вони самі показували приклад праведного життя: допомагали бідним, харчувалися подаянням.

Оборона церкви від ворогів.

Мініатюра XV ст. Папа та інші служителі церкви захищають її від єретиків (з пов'язками на очах) та гріхів (у вигляді жінок зі списками)

?! Як ви вважаєте, на чиєму боці симпатії автора малюнка — єретиків чи католицької церкви?

Деякі єретики вимагали відмови від будь-якої власності, або мріяли про рівність у майні, або пророкували, що в найближчому майбутньому настане «Царство Боже на землі».

6. Як церква боролася з єретиками. Служителі церкви в усіх країнах переслідували єретиків і жорстоко розправлялися з ними. Страшним покаранням вважалося відлучення від церкви. Відлучений був поза законом, віруючі не мали права надавати йому допомогу і давати притулок.

Караючи за непослух, папа міг накласти на область або навіть цілу країну заборону виконувати обряди і проводити богослужіння (*інтердикт*). Тоді закривалися храми, немовлята залишалися нехрещеними, небіжчиків не можна було відспівувати. А значить, і ті й інші були приречені на пекельні муки, чого боялися всі віруючі християни.

В області, де було багато єретиків, церква організовувала військові походи, обіцяючи учасникам прощення гріхів. На початку XIII століття феодали вирушили карати *єретиків-альбігойців* у багаті області Південної Франції; їх центром було місто Альбі. У поході охоче взяли участь північно-французькі лицарі, які розраховували на багатий видобуток. За 20 років війни багато квітучих міст Південної Франції були розграбовані і зруйновані, а їх населення перебито.

7. Інквізиція. Для посилення своєї влади та боротьби з єретиками папа створив у XIII столітті спеціальний церковний суд — *інквізицію* (у перекладі з латинської означає «розслідування»). На підставі стеження та доносів обвинувачених ув'язнювали та піддавали жорстоким тортурам.

Спалення єретиків у Франції на початку XIII ст. Мініатюра XV ст.

?! Чому покарання єретиків проходили публічно?

Франциск Асизький.
Середньовічна
ікона

Багато хто, не витримуючи мук, обмовляли себе та інших ні в чому не винних людей. Ті, хто зізнався в ересі, отримували різні покарання, аж до тюремного ув'язнення або смертної кари. При цьому служителі церкви виявляли милосердя до них — просили умертвити «без пролиття крові». Це означало, що їх мали живцем спалити на багатті.

8. Злиденні ордени монахів. Побачивши, як народ шанує людей, які живуть у бідності, папи римські підтримали на початку XIII століття ордени¹ злиденних монахів-проповідників. Засновник одного з орденів італієць *Франциск Асизький* (1181–1226), син багатих батьків, який став монахом, проповідував любов людей не тільки один до одного, але і до всього живого, в тому числі до сонячного світла. Навіть до хробаків Франциск мав любов. І він їх збирав з дороги і відносив у безпечне місце, щоб мандрівники не розчавили їх.

Мандруючи Італією, він пропонував людям покаятися в гріхах, жити за рахунок милостині. Інокентій III заснував *орден францисканців*, а самого Франциска церква пізніше оголосила святим.

Син іспанського дворянина, монах-фанатик *Домінік Гусман* (1170–1221) заснував *орден домініканців* (латиною «пси господні»). Вважаючи головною метою боротьбу з еретиками, домініканці становили більшість суддів і служителів інквізиції. На їхньому прапорі був зображений собака зі смолоскипом у пащі як символ розшуку та переслідування еретиків.

Святий Домінік.
Середньовічна
ікона

¹ Орден (одне із значень слова) — організація монахів або лицарів зі своїми цілями і правилами поведінки.

1. Які уявлення про устрій суспільства, про зразкову поведінку, про бідність та багатство стверджувала церква? Чи слідувала сама церква цим твердженням? 2. Що було головною причиною поділу церков? 3. Наведіть факти, які свідчать про те, що за Інокентія III влада папи досягла найвищої могутності. 4. Що проповідували єретики? 5. Як католицька церква боролася з єретиками? 6. Що таке злиденні ордени? 7. Який із чернечих орденів особливо допомагав папі римському у боротьбі з єресями? У чому це виражалося? 8. Накресліть схему «Джерела багатства церкви».

1. За Григорія VII католицькому духовенству було заборонено одружуватися. Припустіть, заради чого було введено безшлюбність духовенства. З'ясуйте, чи зберігся цей звичай у наші дні. 2. Поясніть твердження церковного письменника: «Багаті створені для порятунку бідних, а бідні — для порятунку багатих» 3. Чому торгівля індульгенціями викликала обурення істинно віруючих людей? 4. Згідно з легендою, Інокентій III заснував орден францисканців, коли побачив уві сні, ніби Франциск підпирає плечем головний собор Риму, що хитається. Поясніть, як зрозумів зміст свого сну папа римський. 5. Чому єретиків, які вірили в Христа і шанували Євангеліє, католицька церква часом переслідувала з більшою жорстокістю і непримиренністю, ніж язичників, мусульман та євреїв? 6. Складіть у парі з однокласником діалог папи римського та імператора про те, хто з них повинен мати найвищу владу на Землі. Продумайте аргументи обох співрозмовників.

§ 17. Хрестові походи

Які походи проти єретиків організувала католицька церква?
Яким було становище немусульман в Арабському халіфаті?

1. До Палестини! 1095 року на великій рівнині біля французького міста Клермона перед величезним натовпом народу виступив з промовою папа римський *Урбан II*. Він закликав присутніх «переперезатися мечем» і рушити до Палестини.

За уявленням християн, Палестина — Свята земля: тут жив і був розіп'ятий Ісус Христос, в Єрусалимі знаходиться головна святиня християн.

Битва хрестоносців з турками-сельджуками. Вітраж собору Сен-Дени у Франції. XIII ст.

?! Чим відрізняються озброєння та обладунки обох сторін?

ян — Гроб Господній. Люди вірили, що Палестина — «благодатна земля, там річки течуть молоком і медом» і що самим Ісусом вона була заповідана «своєму народу» — християнам. З середини XI століття нею володіли турки-сельджуки. Папа закликав звільнити Святу землю та Гроб Господній від «невірних» і врятувати «братів християн»¹. Учасникам походу папа обіцяв повне прощення гріхів.

Хроніст повідомляє, що промова папи неодноразово переривалася вигуками слухачів: «Так хоче Бог!» Багато хто тут же на-

шивав собі на одяг хрести з червоної матерії. Тому учасників походів на Схід почали називати *хрестоносцями*, а самі походи — *хрестовими*.

Хрестоносці, люди різних станів, були впевнені, що йдуть боротися за святу справу і що на них чекає нагорода на небесах. Але були і суто «земні» причини, що спонукали маси людей рушити на Схід.

Наприкінці XI століття Європа пережила «сім худих років» — цілу смугу неврожаїв, падіння худоби, масових епідемій. Почали говорити про кінець світу. Відчай і голод призвели в рух маси людей. У поході на Схід народ побачив можливість вирватися з бідності, здобути землю і свободу.

Феодали чули від купців і паломників про незліченні скарби східних країн. Вони сподівалися захопити там багатий видобуток і створити нові володіння.

¹ «Брати християни» — східні християни, мешканці земель, завойованих мусульманами у Візантії.

Головну силу Хрестових походів на Схід склали лицарі. В XI столітті в Західній Європі з'явилося багато безземельних лицарів — молодших синів феодалів, які не отримували у спадок нічого, крім коня і обладунків. Розбагатіти за рахунок пограбувань і придбати землю було для них бажаною мрією.

2. Хрестовий похід бідноти. Першими вирушили до Єрусалиму бідні селяни. Навесні **1096 року** вгору за течією Рейну, а потім униз Дунаєм потягнулися натовпи бідняків і жебраків. Вони з'єдналися в 5–6 загонів, що нараховували 60–70 тисяч чоловік. Ішли погано озброєними і без припасів до невідомої Святої землі, займаючись у дорозі пограбуванням. Підходячи до кожного міста, вони питали: «Чи не Єрусалим це?» Місцеве населення Угорщини та Болгарії давало відсіч прибульцям, знищувало і переслідувало відсталих.

3 виступу папи Урбана II в Клермоні

Від меж єрусалимських і з граду Константинополя прийшла до нас важлива звістка, що народ Перського царства, завзятий і бунтівний, невірний Богу, напав на землі цих християн, спустошив їх пограбуванням, вогнем, а церкви Божі або знищив, або пристосував для своїх обрядів. Особливо ж нехай спонукає вас святий Гроб Господній, Спасителя нашого, яким нині володіють безбожні.

Земля, яку ви населяєте, здавлена звідусіль морем і гірськими хребтами, вона обмежена вашою численністю і ледве прогодовує тих, хто її обробляє. Єрусалим — край більш плодоносний у порівнянні з іншими, земля ця немов другий рай. І цей царствений град бажає звільнення, він не припиняє благати про те, щоб ви прийшли йому на допомогу.

Нехай багаті допоможуть бідним і за свої кошти поведуть із собою придатних до війни.

? **1.** Уточніть по карті, де були розташовані території, згадані папою. **2.** Кого автор називає «народ Перського царства»? **3.** На які групи середньовічних жителів були розраховані ці слова Урбана II? Аргументуйте свою відповідь. **4.** Чи було виконано заклик папи про допомогу багатих бідним? Як ви вважаєте, чому?

З великими втратами бідняки дісталися Константинополя. У місто їх не пустили: багато з них поводитися розгнуздано — руйнували і підпалювали палаци в передмістях, будинки городян. Візантійський імператор поспішив переправити загони селян до Малої Азії. Турки-сельджуки в першому ж бою зарубали стільки людей, що складені в одну купу тіла загиблих, за словами сучасника, «утворили щось на зразок високої гори». Лише небагатьом вдалося врятуватися втечею.

3. Хрестовий похід феодалів. Восени 1096 року з Франції, Німеччини та Італії різними шляхами рушили на Схід загони лицарів під керівництвом великих феодалів. Вони запаслися грошима і були добре озброєні.

Зійшовшись у столиці Візантії, хрестоносці переправилися в Малу Азію і незабаром у вирішальній битві розбили сельджуків. По дорозі хрестоносці захоплювали і грабували міста, не раз билися між собою через здобич. Після

Завантаження лицарів-хрестоносців на кораблі. Мініатюра XIV ст.

За якими деталями можна дізнатися, що на малюнку зображено похід лицарів?

тривалої, важкої облоги хрестоносці захопили місто Антіохія. Тут і в багатому вірменському місті Едессі були утворені князівства хрестоносців.

Після трирічного походу, **1099 року**, лише п'ята частина хрестоносців підійшла до Єрусалиму. Багато хто загинув у дорозі або влаштувався в захоплених землях, чимало повернулося на батьківщину. Облога затяглася на місяць. Взявши укріплене місто після запеклого штурму, лицарі вчинили страшну різанину мусульман.

На вузькій смузі землі вздовж морського узбережжя Сирії та Палестини хрестоносці створили свої держави. Головною вважалося Єрусалимське королівство. Правителі інших володінь хрестоносців були васалами єрусалимського короля.

Завойовники встановили там феодальні порядки. Місцевих жителів — мусульман і християн — вони насильно перетворювали на особисто залежних; стягували із селян від однієї третини до половини врожаю зерна, олив та винограду. Крім того, підкорене населення зобов'язали сплачувати податки королю та десятину католицькій церкві.

4. Духовно-лицарські ордени. Для захисту і розширення володінь хрестоносців невдовзі після Першого Хрестового походу в Палестині були створені *духовно-лицарські ордени*¹: *тамплієрів* (храмовники), *госпітальєрів*, а пізніше виник і *Тевтонський орден*², який об'єднав німецьких лицарів. Члени орденів були водночас і монахами, і лицарями.

Лицар XI–XIII ст.

¹ Духовно-лицарський орден — організація воїнів-лицарів, що дали чернечі обітниці (клятвені обіцянки).

²Тевтони — один із союзів німецьких племен у давнину.

Перший Хрестовий похід

За допомогою тексту підручника прослідкуйте шлях бідняків до Єрусалиму. З яких держав йшли лицарі-хрестоносці, через які землі вони проходили? Які європейські країни не брали участь у Першому Хрестовому поході? У чому були вигоди розташування держав хрестоносців, а в чому незручності?

Орден тамплієрів заснували французькі лицарі, його головна резиденція знаходилася на місці зруйнованого іудейського храму («тамплъ» по-французьки означає «храм»). Госпітальєри, переважно італійці, дбали про паломників, які прибували до Палестини: забезпечували їх їжею і ночівлею, лікували хворих. З цією метою вони відкривали на Близькому Сході, у Західній Європі та Візантії будинки для мандрівників — госпіталі.

Ордени підпорядковувалися тільки папі й залежали від місцевої влади. Їх очолювали великі магістри. Щоб ніщо не відволікало лицарів від виконання обов'язку, їм було заборонено шлюб, своє майно і накопичення, а також світські розваги: соколине полювання, гра в кістки, зайві розмови та гучний сміх. Головним ділом братів-лицарів ордена була боротьба за віру.

Ордени звільнялися від десятини. Зі всіх сторін до них надходили щедрі пожертвування. Ордени нагромадили величезні багатства, володіли великими землями на Сході, а потім і в Європі, брали участь у торгових і грошових угодах. Вони були найбільш згуртованою силою лицарів.

5. Боротьба народів Близького Сходу проти хрестоносців. Володіння хрестоносців були розкидані вздовж усього східного узбережжя Середземного моря. Наплив свіжих сил з Європи був невеликий: для роздачі лицарям феодам тут не вистачало землі.

Штурм Єрусалиму хрестоносцями. Мініатюра XV ст.

Місцеві жителі неодноразово повставали проти лицарів, яким було тривожно в чужій, ворожій країні. Наче величезні скелі серед пустелі, височіли споруджені ними на пагорбах фортеці.

Держави хрестоносців ворогували між собою. Зі сходу і півдня їх тиснули мусульманські князівства. Мусульмани оволоділи Едессою. У відповідь на це папа закликав європейців до нового походу на Схід. Але Другий Хрестовий похід у середині XII століття, який очолили королі Франції та Німеччини, закінчився повним крахом.

6. Третій Хрестовий похід.

Наприкінці XII століття мусульмани створили сильну державу, до якої увійшли Єгипет, частина Месопотамії та Сирії. Очолював її єгипетський правитель *Салах ад-Дін* («захисник віри»), який мав великі організаторські та військові здібності. У європейських хроніках його називали *Саладін*.

Салах ад-Дін оточив і розгромив у битві великі сили хрестоносців. Безліч знатних феодалів на чолі з королем єрусалимським і великим магістром ордену тамплієрів потрапили в полон.

У 1187 році після шестиденної облоги здався Єрусалим. Салах ад-Дін обійшовся м'яко з жителями-християнами. Протягом 40 днів їм дозволялося, сплативши викуп, залишити місто. Тамплієри та госпітальєри викупили не лише себе, а й частину бідняків. Все ж таки близько 15 тисяч християн було продано в рабство.

Облога хрестоносцями мусульманської фортеці. Малюнок у великій літері з рукопису

Лицар на коні

Намагаючись повернути Єрусалим, феодалі Західної Європи організували Третій Хрестовий похід (1189–1192). Першими виступили німецькі лицарі. Їх очолив 60-річний імператор *Фрідріх I Барбаросса* (Рудобородий) — войовничий государ, який провів у війнах в Європі більшу частину життя. Але в події втрутився випадок: під час переправи через гірську річку в Малій Азії Барбаросса втопився, і частина німецького війська повернулася додому.

Англійські та французькі лицарі виступили в похід лише через рік. Вони морем прибули до Сицилії, а звідти попрямували до Сирії. Дорогою англійці захопили острів Кіпр, відтоді він став опорною базою хрестоносців. Але французький король *Філіп II Август*, посварившись зі своїм англійським союзником, у розпал військових дій повернувся до Франції.

Король Англії *Річард I Левине Серце* «всіх хотів перевершити славою». Після облоги він штурмом взяв порт Акру, який став відтепер столицею Єрусалимського королівства. Річард Левине Серце проявив себе не тільки як сміливий, а як і дуже жорстокий: в Акрі хрестоносці за його наказом перебили дві тисячі мусульман. Тричі Річард підходив до Єрусалиму, але відвоювати місто так і не зумів.

Отримавши з Англії погані звістки, Річард поспішив додому, але потрапив у полон до своїх ворогів і два роки провів в ув'язненні у німецького імператора. Його звільнили тільки тоді, коли він приніс васальну присягу імператору і сплатив великий викуп.

7. Четвертий Хрестовий похід. Наприкінці XII століття за організацію нового походу на Схід взявся папа Інокентій III. Спочатку

хрестоносці мали намір попрямувати морем через Єгипет. Вони найняли кораблі біля «королеви морів» — Венеції, зібравшись на одному з її островів. Венеціанський правитель (він називався *дож*) Енріко Дандоло був уже сліпим старим, але зберіг дивовижну ясність розуму і розважливість. Він зажадав за перевезення лицарів величезну суму 85 тисяч марок (понад 20 тонн) сріблом. Учасники походу не змогли зібрати такої суми. Хрестоносців погано постачали продуктами, вони нудилися від неробства.

Четвертий Хрестовий похід

Як змінилися володіння хрестоносців на Сході після Першого та Третього Хрестових походів? Яке місто стало кінцевим пунктом Четвертого походу? Чому? До яких наслідків призвів Четвертий Хрестовий похід?

Венеція на той час вела запеклу боротьбу з Візантійською імперією за першість у торгівлі зі східними країнами. Венеціанські купці давно мріяли завдати візантійцям удару, від якого ті не змогли б оговтатися. Вони вирішили використати для цього військові сили хрестоносців, які заборгували Венеції за кораблі. Правитель Венеції вмовив лицарів напасти на Константинополь.

У 1204 році «визволителі Гробу Господнього» штурмом увірвалися до християнського Константинополя. У вогні пожеж загинули сховища стародавніх рукописів, найцінніші витвори мистецтва. Хрестоносці розграбували храм Святої Софії. Священнослужителі, що прийшли з хрестоносцями, вивезли в європейські церкви і монастирі багато реліквій. Загинула і величезна кількість християн-городян.

Розграбувавши найбагатше і найбільше місто Європи, лицарі не пішли на Єрусалим, а обляштувалися на території Візантії. Вони створили

Взяття Константинополя хрестоносцями в 1204 р.
Мініатюра XV ст.

державу зі столицею у Константинополі — *Латинську імперію*. Понад 50 років точилася боротьба проти завойовників. У 1261 році Латинська імперія впала. Візантія була відновлена, але вона вже ніколи не досягла колишньої могутності.

8. Кінець Хрестових походів на Схід і їх наслідки. Хрестоносці поступово втрачали свої володіння в Сирії та Палестині. Папи і королі організовували нові походи, але бажаючих брати участь у них ставало дедалі менше. Війни з мусульманами були надто важкі і небезпечні. Зі зміцненням королівської влади для лицарів з'явилася справа в себе вдома — вигідна служба в найманому війську.

Майже всі наступні Хрестові походи були спрямовані не в Святу землю, а в Північну Африку — Єгипет чи Туніс. Вони найчастіше закінчувалися невдачею та великими втратами. Французький поет писав: «Нам година прийшла

Хрестові походи дітей

Ще наприкінці XII століття багато бродячих проповідників — і серед них Франциск Асизький — почали говорити про те, що не сильні і горді, — а слабкі і безгрішні зможуть звільнити Єрусалим — не силою зброї, а лише з Божою допомогою.

У 1212 році тисячі німецьких дітлахів натовпами рушили на південь, перейшли через Альпи і дісталися Генуї. Дорогою багато хто помер від голоду і спраги. У Генуї та Марселі купці завантажили дітей на кораблі, щоб доставити їх у Палестину. Деякі кораблі, потрапивши в бурю, затонули, а решта причалили до берегів Північної Африки. Тут уцілілі діти були продані в рабство.

У Північній Франції 12-річний пастушок оголосив себе Божим посланцем. До нього натовпами стікалися бідняки, зокрема діти. Зі співом церковних гімнів, тримаючи в руках прапори, хрести та свічки, вони попрямували до Парижа. Але король Філіп II Август, який вважав цю витівку безглуздою, наказав їм розійтися по домівках.

Рицарські шоломи і щити з гербами

за раттю рать Святу землю покидати». Невдовзі після Восьмого Хрестового походу, **1291 року**, впав останній оплот лицарів на Сході — фортеця Акра.

І народам східних країн, і європейцям Хрестові походи коштували величезних жертв. І все ж Хрестові походи на Схід не пройшли безслідно для Європи. Ще більше поживавилася торгівля на Середземному морі. Першість у цій торгівлі перейшла до міст Північної Італії — Венеції та Генуї. Італійські купці заволоділи цілими кварталами в портових містах Сирії та Палестини. Їхні торгові поселення з'явилися і на узбережжі Чорного моря — в Криму та на Кавказі.

Проживаючи у східних країнах, європейці запозичили нові землеробські культури: рис, гречку, лимони, абрикоси, кавуни; почав використовуватися в їжу тростинний цукор. Вітряки, що з'явилися на той час у Європі, теж були запозичені на Сході. Європейці навчилися виготовляти шовк та скляні дзеркала, краще обробляти метали. Було вдосконалено будівництво замків. У моду увійшли багаті східні тканини і мусульманський головний убір — тюрбан. З'явилися гарячі лазні, на Заході почали мити руки перед їжею.

Хрестові походи з благословення або за прямою вказівкою пап римських відбувалися в Європі практично до кінця Середніх віків. Так, у ході північних хрестових походів (XII–XIV століття) частина території фінів і карел була приєднана до Швеції, жителів насильно охрестили.

1. Хто і коли закликав європейців до Хрестових походів? Якою була мета походів? **2.** Що, крім релігійного почуття, спонукало в путь феодалів, безземельних лицарів, селян і купців? **3.** Чому селянам не вдалося дістатися до Єрусалиму, а феодали досягли своєї мети? **4.** Які порядки встановили хрестоносці у завойованих країнах? **5.** Коли і з якою метою було створено духовно-лицарські ордени? Яку роль вони відіграли в державах хрестоносців? **6.** Чим Четвертий Хрестовий похід відрізнявся від інших? **7.** Чому Хрестові походи на Схід до кінця XIII століття припинилися? **8.** Виділіть та перерахуйте наслідки Хрестових походів на Схід. **9.** Заповніть таблицю «Хрестові походи».

Лінії порівнянь	Перший Хрестовий похід	Третій Хрестовий похід	Четвертий Хрестовий похід
Роки			
Учасники			
Цілі			
Результати			

1. Поясніть, чому організатором Хрестових походів виступила церква, а не європейські королі. **2.** Виділіть відмінність духовно-лицарських орденів від інших відомих вам чернечих об'єднань католицької церкви. **3.** Як ви вважаєте, чи могли держави хрестоносців на Сході бути довговічними? **4.** Припустіть, чому Четвертий Хрестовий похід часто називають «ганьбою руху хрестоносців». Аргументуйте свою відповідь. **5.** В XI столітті був один Хрестовий похід, у XII столітті — два, а у XIII — п'ять. Про силу чи слабкість руху хрестоносців говорять ці цифри? Чому? **6.** Як Хрестові походи позначилися на розвитку народів Близького Сходу? Які наслідки вони мали для Західної Європи? **7.** Хрестоносці, які відчували релігійний підйом, проявили при цьому страшну жадібність і жорстокість. Як ви можете це пояснити?

Підведемо підсумки

Ви дізналися, що:

- середньовічне суспільство було поділено на стани, першим з яких вважалося духовенство;
- у середині XI століття відбувся поділ християнської церкви на католицьку та православну;
- в XI-XIII століттях католицька церква досягла великої могутності і мала величезні багатства;

- папська влада вела боротьбу з еретиками шляхом відлучення від церкви, військових походів та суду інквізиції;
- в XI–XIII століттях церква організувала кілька Хрестових походів у Святу землю;
- у XII–XIII століттях були створені чернечі організації — злиденні ордени і військово-лицарські ордени.

Запитання та завдання до розділу VI

1. Що таке стан? Чим відрізнялося становище різних станів і що було спільного?
2. Коли і чому відбувся розкол християнської церкви на католицьку та православну?
3. Чому зростання багатств католицької церкви почало загрожувати її авторитету? Якими засобами папи римські відновлювали своє становище у суспільстві?
4. Порівняйте відносини між церквою та світською владою у Західній Європі та у Візантії
5. Кого називали еретиком? Як церква боролася з еретиками?
6. Яку мету ставили перед собою учасники Хрестових походів? Чи досягли вони їх?
7. Які зміни у відносинах Сходу та Заходу внесли Хрестові походи?
8. Який із Хрестових походів ви вважаєте найважливішим за своїм значенням та історичними наслідками?
9. Розташуйте в хронологічній послідовності події, пов'язані з історією: а) утворення духовно-лицарських орденів; б) Хрестовий похід дітей; в) промова папи Урбана II у Клермоні; г) розгром хрестоносцями Константинополя.
10. Що було властиво католицькій церкві на відміну від православної (виберіть правильні відповіді): а) богослужіння велось латинською мовою; б) священикам можна було одружитися; в) церкву очолював папа римський; г) священики не голили бороди?

Творчі роботи та проекти

Образний твір. 1) Виберіть одного з учасників Хрестових походів. Напишіть від його особи звернення до селян, лицарів (за вибором) із закликом вирушити до Палестини і з поясненням, чому їм потрібно це зробити. Намагайтеся бути переконливим і промовистим.

2) Напишіть від імені селянина або лицаря спогад про подвиги і пригоди дорогою до Палестини, в арабських землях. Не забудьте пояснити, про який похід йдеться. Постарайтеся розповісти про місцевих жителів — мусульман.

Інформаційний проект «Історія духовно-лицарського ордену». За допомогою додаткової, довідкової літератури та інтернет-ресурсів зберіть інформацію про одного з духовно-лицарських орденів, що виникли під час

Хрестових походів. Дізнайтеся про його подальшу долю. Чи існує він у наші дні? Систематизуйте інформацію, проілюструйте та оформіть роботу.

Розділ VII

Утворення централізованих держав у Західній Європі (XI–XV століття)

У чому була схожість історичного шляху держав Західної Європи в період розвиненого Середньовіччя?

§ 18. Як відбувалося об'єднання Франції

Які причини встановлення феодальної роздробленості в Західній Європі?

Яка династія правила у Франції з кінця X ст.? Чи сильна була влада перших королів цієї династії? На які стани ділилося середньовічне суспільство?

1. Хто був зацікавлений в об'єднанні країни. До кінця XII століття Франція залишалася роздробленою на 10 великих областей, кожна зі своїм правителем — королем, графом, герцогом. Тільки порівняно невелика область із містами Парижем і Орлеаном належала королю. Міжусобні війни та пограбування на дорогах завдавали великої шкоди життю країни. Тільки сильна королівська влада могла навести порядок.

Зростаючи міста, бажаючи звільнення від влади сеньйорів, часто зверталися за допомогою до короля. Щоб послабити непокірних васалів, король нерідко ставав на бік городян, давав їм

Святкова весняна прогулянка.
Мініатюра XV ст.

грамоти на самоврядування. Міста допомагали своєму покровителю грошима, посиляли йому зброю та військові загони.

Королівську владу підтримували і селяни, оскільки міжусобиці завдавали великої шкоди їхньому господарству. Вже з XII століття багато панів, потребуючи грошей, поступово замінювали оброк продуктами і панщину *грошовим оброком*. Особиста залежність селян при цьому дещо слабшала, і сеньйори нерідко звільняли їх за викуп від найважчих

форм неволі. Але селянам були не під силу і викуп, і грошові оброки. Багато хто тікав від сеньйорів, йшов у міста, об'єднуючись у бродячі зграї та загони повстанців. Селянські громади нерідко зверталися до короля з письмовими скаргами на своїх сеньйорів і отримували захист.

Сильна центральна влада потрібна була дрібним та середнім феодалам — лицарям. Багато лицарів переходили на службу до короля, щоб підняти свій престиж і доходи.

Середні верстви — городяни, лицарі, особисто вільні селяни — стали опорою об'єднання Франції та інших європейських країн, зміцнення центральної королівської влади. Саме на них король опирався у боротьбі з великими землевласниками, аристократами.

Королів Франції активно підтримувала і церква. Освічені єпископи й абати нерідко були головними радниками королів.

2. Перші успіхи об'єднання. Спочатку королі підкорили васалів у власних землях: руйнували їх замки і ставили в них свої зағони і комендантів. А потім, опираючись на цей досвід, вони почали підпорядковувати собі незалежних правителів великих сусідніх областей.

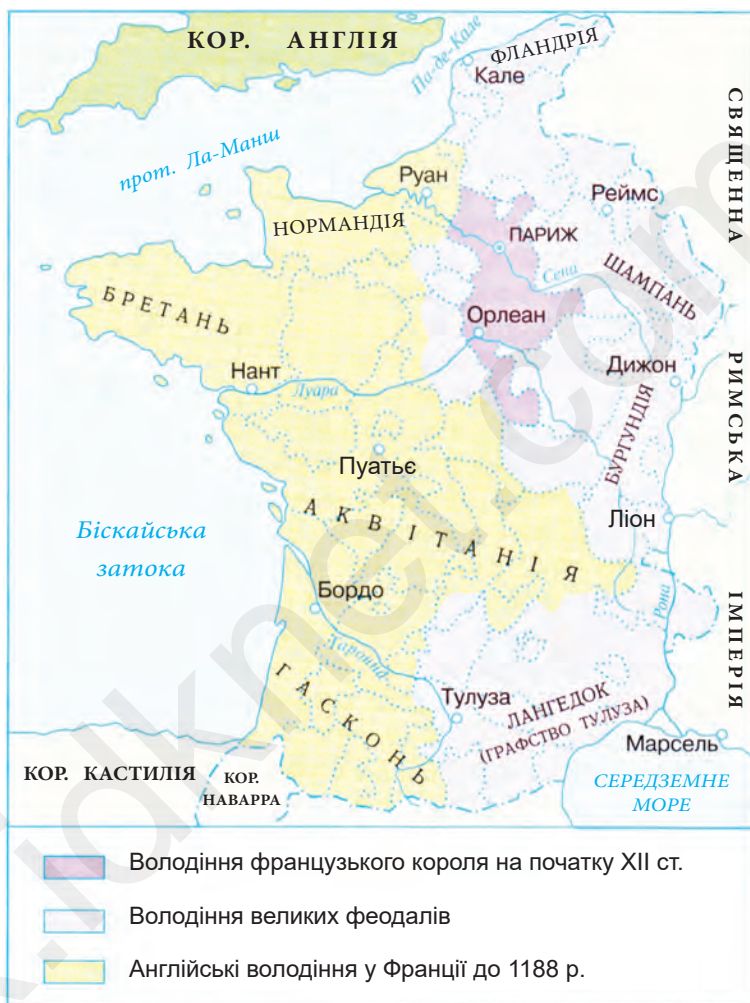
У боротьбі за об'єднання країни королю Франції довелося зіткнутися з англійським королем. Ще в середині XI століття герцог Нормандії завоював Англію і став її королем. За його наступників англійські володіння на континенті розширилися і займали понад половину території Франції. Знатні феодали Франції нерідко шукали підтримки в англійського короля, коли законний король намагався підкорити їх своїй владі.

Великих успіхів у боротьбі Франції досяг король *Філіп II Август* (1180–1223). Вступивши на престол у 15 років, він виявив себе енергійним, обережним та далекоглядним правителем. Філіп II Август відібрав у англійського короля Нормандію, а потім відвоював й інші області на півночі Франції.

Пізніше, у ході походів проти еретиків-альбігойців, до королівських володінь було приєднано *графство Тулузьке*. Король *Людвиг IX Святий* (1226–1270) вже став сильнішим за будь-якого феодала Франції. Він видавав закони, які діяли на всій території країни, його наказами в королівських володіннях були заборонені міжусобні війни.

Коронація Філіпа II. Мініатюра

Франція в XI–XII ст.

Які частини від володінь великих французьких феодалів і від земель англійської корони складали володіння короля Франції? У чому були вигоди географічного розташування королівських земель?

У неприєднаних областях феодали не мали права розпочинати військові дії протягом 40 днів після оголошення один одному війни. За цей

час слабший противник міг подати скаргу до королівського суду. Людовік IX наказав карбувати свою монету і приймати її всюди; це полегшувало торгівлю.

3. Філіп IV Красивий і його конфлікт із папою. Енергійний і рішучий *Філіп IV Красивий* (1285–1314) наполегливо розширював королівські володіння: приєднав графства Шампань і Наварру.

Для виплати платні чиновникам і ведення воен королю було потрібно багато грошей. Філіп IV вдався до псування королівської монети, змінивши в ній частину срібла дешевими металами, і тоді вона знецінилася. Свої борги король наказав платити зіпсованими грошима, але вимагав, щоб платежі в скарбницю вносили повноцінною монетою. Обурені такою несправедливістю, піддані прозвали Філіпа IV «король-фальшивомонетник». Від лицарів король вимагав гроші замість військової служби, примусово брав позики у багатих людей і не віддавав борги.

Грошові труднощі викликали конфлікт Філіпа IV із папою. *Боніфацій VIII* намагався відновити претензії пап на керівництво світськими государями, у відповідь Філіп IV обклав податками церковні землі. Папа пригрозив королю відлученням від церкви. Але короля це не злякало: він звинуватив папу в ересі. Посол Філіпа IV з загоном найманців увірвався в замок папи, ображав його, вдарив по обличчю рукою в залізній рукавиці. Не винісши принижень, Боніфацій VIII помер.

Папи були змушені залишити Рим і перебраться в місто *Авіньйон*, оточене з усіх боків володіннями французького короля. Почався так званий *Авіньйонський полон пап*, що три-

Людовик IX
Святий

Печатка короля
Філіпа IV

Папа Боніфацій VIII (у центрі).
Середньовічна фреска

вав близько 70 років (1309–1378). У ці роки всі папи були французами і вибиралися з волі короля Франції. З посиленням королівської влади у країнах Європи могутність пап римських було підірвано.

4. Генеральні штати. У 1302 році Філіп IV, щоб заручитися підтримкою різних станів у боротьбі проти папи, вперше скликав Генеральні штати. Це були збори представників станів — духовництва, дворянства та бюргерства. Делегатами від станів зазвичай виступали найвпливовіші люди. З того часу королі щоразу, коли хотіли ввести податок, скликали Генеральні штати.

Представники кожного з трьох станів засідали окремо. Лише для винесення остаточного рішення вони збиралися разом. При затвердженні податків між станами часто виникали суперечки.

Конфлікт короля і тамплієрів

У прагненні знайти гроші Філіп IV вступив у конфлікт з могутнім духовно-лицарським орденом тамплієрів. На той час орден остаточно перебрався до країн Європи. Тамплієри вважалися найбагатшою організацією у християнському світі, вони вели вдалі торговельні відносини, їх називали винахідниками векселів — цінних паперів. У Парижі тамплієри займали цілий квартал Тампл, у якому вони одного разу заховали Філіпа IV під час повстання. Проте король не вмів бути вдячним. 13 жовтня 1307 року членів ордену було заарештовано, їхнє майно забрала скарбниця короля. Якщо вірити легенді, частину багатств тамплієри встигли сховати, і їх не знайдено досі. Тамплієрів катували, їх звинуватили в ересі, підтримці альбігойців, страшних злочинах. Через сім років у центрі Парижа відбулася публічна кара магістра ордену. Охоплений полум'ям багаття, магістр Жак де Моле прокляв короля та папу римського. І пророцтво збулося: папа Климент V помер через два тижні, а повний сил Філіп IV — через півроку. Чи причетні до їхньої смерті тамплієри, які знали секрети приготування отруту, залишилося загадкою.

Ці розбіжності послаблювали вплив Генеральних штатів на державні відносини.

Так на початку XIV століття у Франції виникла *станова монархія* — держава, в якій королівська влада опиралася на збори представників станів.

Створення станових монархій і початок визволення селян було однією з ознак вступу Середньовіччя до Західної Європи на свій пізній етап.

Папський палац в Авіньйоні

Засідання Генеральних штатів. Гравюра XVI ст.

?! Який момент засідання Генеральних штатів зображено на малюнку? Де знаходиться король?

1. Які верстви населення підтримували владу короля у боротьбі за об'єднання Франції? Поясніть, чому вони це робили. **2.** Хто з королів Франції, про яких ви дізналися з тексту, відіграв найважливішу роль у боротьбі за об'єднання Франції? Аргументуйте свою відповідь. **3.** Чому і як стався конфлікт Філіпа IV з папою Боніфацієм VIII? Чисю перемогою він закінчився? **4.** З якою метою король скликав збори представників станів — Генеральні штати? Як вирішувалися справи у цих зборах? **5.** Дайте визначення поняттю «станова монархія». **6.** Почніть складання таблиці «Королі Франції. Об'єднання країни та централізація влади».

Ім'я правителя	Час правління	Дії з об'єднання країни і централізації
----------------	---------------	---

1. Історію з лясасом папі Боніфацію нерідко називають «Каносою навпаки». Як ви розумієте цей вираз? **2.** Подумайте, чому папська влада зазнала поразки у боротьбі з королями Франції, хоча до цього папам вдалося перемогти німецьких імператорів. Чи знадобиться вам додаткова інформація для відповіді на це питання? **3.** Чому селян не запрошували до Генеральних штатів? **4.** Оцініть дії Філіпа IV виходячи з інтересів держави та з позиції моралі. Чи збігаються ці оцінки? Чому?

§ 19. Що англійці вважають початком своїх свобод

У якому столітті і як виникла держава Англія? Чому вона так називалася? Для чого у Франції були скликані Генеральні штати? Яку роль в управлінні країною вони відігравали?

1. Нормандське завоювання. У 1066 почалося завоювання Англії герцогом Нормандії Вільгельмом, нащадком норманів і північних французів. Використовуючи припинення старої династії в Англії, з якою він був у спорідненості, Вільгельм висунув права на королівський престол. Він отримав підтримку папи римського, своїх васалів і лицарів з інших областей Франції.

Військо Вільгельма переправилося через Ла Манш і висадилося на південному березі Англії. Тут відбулася битва при *Гастингсі*, яка вирішила долю країни.

Головну силу англосаксонського війська становили вільні селяни, озброєні піками і сокирами. Вільгельм же мав у розпорядженні лицарську кінноту, що порубала англосаксів, які потім були затоптані кіннями. У бою загинув король і його кінна дружина. Нормандський герцог захопив столицю Англії Лондон і став англійським королем під іменем *Вільгельма I Завойовника*. В Англії почала правити *Нормандська династія*, і поступово завойовники поширили свою владу на всю територію країни.

У багатьох великих місцевих феодалів Вільгельм Завойовник відібрав земельні володіння і роздав їх своїм лицарям. Вони отримували землі у різних областях країни, в Англії не було таких

Нормандці на кораблях під вітрилами переправляються в Англію. Гобелен XI ст.

На якому малюнку в підручнику ви бачили схожі кораблі?

великих володінь герцогів і графів, як у Франції. Щоб тримати у покорі завойовану країну, нові пани потребували сильної королівської влади. Разом з англосаксонськими сеньйорами, що залишилися, вони принесли клятву вірності Вільгельму, стали його прямими васалами.

Нормандське завоювання посилило королівську владу і започаткувало утворення централізованої держави в Англії.

За наказом Вільгельма було проведено перепис всіх земель і населення Англії. Відомості повідомлялися під присягою; за хибні свідчення суворо карали. Величезну книгу з результатами перепису народ назвав «*Книгою Страшного суду*». Люди говорили, що коли Христос буде судити всіх на Страшному суді, вони відповідатимуть так само докладно і правдиво. Багато селян, до завоювання вільні, були занесені до «Книги...» як поземельно залежні. Частина лісів була перетворена на місця королівського полювання. Того, хто насмілювався вбити звіра у заповіднику, вішали або позбавляли очей.

2. Боротьба короля з великими феодалами. Генріх II та його реформи. За онуків Вільгельма Завойовника великі феодали — в Англії їх називали *баронами* — призвели країну до міжусобної війни.

Але в Англії раніше, ніж у Франції, склалися сприятливіші умови для посилення королівської влади. Більшість англійських міст розташовувалася на королівських землях. Хоча король обкладав городян важкими податками, вони підтримували його, оскільки вважали, що краще «мати одного тирана, ніж сотню».

Опираючись на лицарів, духовенство та городян, королівська влада здобула перемогу у

Тауер. Сучасний вигляд. До XVI ст. фортеця була королівською резиденцією

боротьбі зі знаттю. На престолі утвердився король *Генріх II* (1154–1189), який заснував династію *Плантагенетів*.

Великі зміни у житті англійців викликала *судова реформа* Генріха II. Кожна вільна людина в Англії отримала право, сплативши гроші, звернутися до королівського суду, минаючи суд місцевого феодала. Розслідування проводили 12 осіб з-поміж місцевих жителів, які присягали на Біблії вести справу чесно. Завершивши розслідування, вони давали свідчення в королівському суді. Так виник *суд присяжних*, який діє і досі в демократичних державах. Але особисто залежних селян, як і раніше, судили їх пани.

Про Генріха II

Генріх II був людиною мінливого характеру: міг бути відкритим, щедрим, доступним, але, коли гнівався, раптово перетворювався на розгніваного тирана. Король володів шістьма мовами (правда, не знав англійської!), мав рідкісну пам'ять та великі знання. Недбало одягнений, помірний у їжі, байдужий до життєвих зручностей, він був невтомний і рішучий у справах. Цей король поклав усі сили на те, щоб підкорити державу своїй владі. Він метався по своїх володіннях, придушував заколоти панів, розпускав їхні загони, тримав в облозі їхні замки.

Король провів і військову реформу. Замість обов'язкової участі у поході лицарі могли сплачувати королю особливий внесок — «щитові гроші». На них він за необхідності набирив наймане військо. Це зменшило залежність короля від військових сил феодалів. Генріх II відновив також народне ополчення, що існувало в Англії до нормандського завоювання: всім вільним чоловікам було наказано скласти присягу на вірність королю, обзавестися зброєю і зберігати її при собі.

На місцях було посилено владу *шерифів* — королівських чиновників, які керували округами — *графствами*. Шериф збирав податки з населення, переслідував і судив порушників порядку, командував ополченням.

3. Велика хартія вольностей. Після смерті Генріха II влада перейшла до його старшого сина Річарда I Левине Серце. Після смерті Річарда королем став молодший син Генріха II *Іоанн Безземельний* (1199–1216). Він успадкував від батька лише неприборкану вдачу. Але, як і батько, він хотів повністю підкорити баронів своїй владі. Іоанн відбирав землі в неугодних баронів, виганяв їх із країни, навіть страчував. Коли король зазнав важких невдач у війні з Філіпом II і втратив більшу частину своїх володінь у Франції, барони підняли заколот.

Разом із баронами цього разу виступили ті верстви населення, які раніше були на боці короля: духовенство, лицарі, городяни. Король залишився лише з невеликою свитою — довелося піти на переговори.

1215 року Іоанн підписав *Велику хартію вольностей* («хартія») у перекладі з латинського — грамота). Історики вважають цю хартію першою в Європі конституцією.

Сторінка з Великої хартії вольностей. XIII ст.

Король повинен був дотримуватися закону і порядку під загрозою феодалної війни. Велика хартія вільностей захистила не тільки знать від свавілля короля, а й лицарів і городян від утиску знаті. Однак, підписавши хартію, Іоанн не збирався виконувати її вимоги. Заручившись підтримкою папи, він почав війну проти своїх супротивників, але в розпал воєнних дій помер.

4. Що призвело до першого скликання парламенту. Безхарактерний син Іоанна *Генріх III* завжди був під чийось впливом, особливо родичів дружини-француженки. Щедро роздаючи землі та доходи іноземцям, Генріх III викликав невдоволення всього населення.

Велика хартія вільностей

(витяг)

Ми, Іоанн, Божою милістю король Англії, наказуємо...

...12. Ні щитові гроші, ні будь-які інші податки не повинні стягуватися в нашому королівстві інакше, як за загальною радою королівства нашого, якщо це не для викупу нашого з полону, і для цього має видаватися лише поміркована допомога.

14. А для того, щоб мати спільну раду королівства при обкладанні допомогою, ми наказуємо скликати архієпископів, єпископів, абатів, графів та старших баронів нашими листами кожного окремо...

39. Жодна вільна людина не буде заарештована й ув'язнена, або позбавлена майна, або оголошена тим, хто стоїть поза законом, або вигнана, або в будь-який інший спосіб знедолена, і ми не підемо на неї війною і не надішлемо на неї наших васалів інакше, як за законним вироком рівних йому і за законом країни...

61. Ми дозволяємо, щоб барони обрали 25 баронів із королівства, кого забажають. Якщо ми чи хтось із наших слуг будь-яку зі статей миру чи гарантії порушимо, нехай чотири барони з 25 прийдуть до нас, вказуючи нам на порушення, і вимагатимуть, щоб ми негайно виправили його... А коли виправлення буде зроблено, вони знову будуть підпорядковуватися нам, як робили раніше...

? 1. Ослабла чи посилилася влада англійського короля після ухвалення цього документа? 2. Кому була вигідна Велика хартія вільностей? 3. Чому англійці пишуться цим документом і називають його «початком своєї свободи»?

Будинок англійського феодала в XIII ст.

Король погодився з пропозицією папи втрутитися у міжусобну боротьбу Італії, щоб завоювати для свого сина трон Сицилійського королівства. Для ведення війни він вимагав одну третину доходів країни. За словами сучасника, барони були настільки обурені, що у них «дзвеніло у вухах», і вони навідріз відмовили королю в грошах.

У 1258 році барони зібрали королівську раду в *Оксфорді*, яка отримала назву «шалена рада». Їх підтримали 60 тисяч озброєних людей. Король був змушений прийняти вимоги баронів: без їхньої угоди не міг вирішувати важливі справи; іноземці повинні були повернути отримані від короля замки та маєтки.

Домігшись свого, барони не подбали про лицарів і городян. Серед противників короля почався розкол; проти нього виступили більш рішучі та далекоглядні барони, лицарі та городяни. Їх очолив граф *Симон де Монфор*. У громадянській війні, що почалася, військо короля спочатку зазнало поразки.

У 1265 році, щоб зміцнити свою владу, граф Монфор вперше скликав збори, на які, крім великих духовних і світських феодалів, були запрошені представники лицарів та міст. Це станове зібрання отримало назву *парламент* (від французького слова «парле» — говорити). Цікаво, що у Франції парламентом називали Верховний суд країни, що виник у XIV столітті.

Селяни скористалися боротьбою серед феодалів і почали громити їхні вотчини. Налякани

Засідання палати лордів. Мініатюра XIV ст.

народним рухом, угруповання феодалів шукали примирення між собою і пішли на угоду з королем. Військо Монфора зазнало поразки, а сам він загинув у бою. Влада короля була відновлена.

5. Англійський парламент впливає на справи у державі. Король і барони переконалися, що без підтримки лицарів і городян їм важко буде керувати країною, збирати податки з населення. Тому королі Англії продовжували скликатися парламент.

У XIV столітті парламент розділювався на *палату лордів* і *палату громад*. У палаті лордів засідали єпископи, абати і світські знатні дворяни — васали короля. У палату громад вибиралися по два лицарі від кожного графства і по два городянини від кожного великого міста.

Між лицарями і городянами Англії не було такої ворожнечі, як між цими станами у Франції, у парламенті вони часто діяли разом. Тому вони змогли провести закон про те, що жоден податок не збиратиметься без згоди палати громад.

Генріх III. Зображення XV ст.

Балада про Робін Гуда (уривок)

Хто щастя зичить бідакам
І волелюбний сам,
Сідайте в коло — розповім
Про Робіна Гуда вам.
Він за найкращих друзів мав
Знедолених усіх,
А багачів насмерть лякав
Його мисливський ріг.
Тринадцять літ Роб славно жив
У лісовій глуші.
Розбійник долею він був
І лицар — у душі.

Лорди. Серед-
ньовічна
мініа-
тюра

Затверджуючи новий податок, парламент зазвичай надавав королю свої вимоги і вимагав від нього поступків. Поступово парламент почав брати участь і у виданні законів. Англійський парламент мав більший вплив на державні відносини, ніж Генеральні штати у Франції. Він змушував баронів правити країною, враховуючи інтереси лицарів та городян. У ньому висловлювали свої думки різні верстви населення і розв'язувалося багато конфліктів, що назрівали в країні. Права станів в Англії були найширшими в Західній Європі того часу.

Але селяни не брали участь у роботі парламенту. У прагненні до свободи багато хто з них втік від своїх панів. Втікачі збиралися в загони, безстрашно стріляли дичину в королівських лісах, нападали на феодалів, єпископів та чиновників. Про їхні пригоди народ склав пісні — балади. Улюбленим героєм англійських балад був добрий розбійник *Робін Гуд*.

1. У чому полягали основні наслідки нормандського завоювання Англії? **2.** Чому в Англії станова монархія виникла раніше, ніж у Франції? **3.** Що змінили країни реформи Генріха II? **4.** Складіть схеми Генеральних штатів та парламенту. Що спільного і що відмінного було у їхній будові та складі? **5.** Підрахуйте, скільки років існує англійський парламент. **6.** Почніть складати у зошиті таблиці «Королі Англії. Централізація влади та об'єднання країни».

Ім'я правителя	Час правління	Дії з централізації влади й об'єднання країни
----------------	---------------	---

Чому для англійських королів завдання об'єднання країни і зростання території їхнього домену в XI–XIII століттях не було так само важливим, як для французьких?

1. Чи можна вважати Вільгельма Нормандського визначним історичним діячем? Аргументуйте свою відповідь. **2.** Чому в Англії не склалося правило «Васал мого васала — не мій васал»? **3.** Що було спільного у процесі утворення централізованої держави у Франції та в Англії? **4.** Чому англійський король Генріх II не знав

англійської мови? **5.** Обговоріть у класі, чи можна вважати Велику хартію вільностей зразком договору між владою та суспільством. У чому важливість письмових договорів у відносинах між людьми, між різними групами суспільства, між владою та жителями країни? **6.** Підготуйте презентацію (4–5 слайдів) про одного з історичних діячів Англії XI–XIII століть, не згаданого в параграфі (наприклад, про останнього англосаксонського короля Едуарда Сповідника або канцлера Генріха II Томаса Бекета).

§ 20. Столітня війна

З якого часу і чому на території Франції знаходилися володіння англійського короля?

1. Причини війни та привід до неї. У XIV столітті почалася тривала та важка війна між Англією та Францією. Вона тривала з перервами понад сто років, і тому її назвали Столітньою війною (1337–1453).

Французький король прагнув відвоювати в Англії Аквітанію: без цього не могло завершитися об'єднання Франції. Але Аквітанія була цінним джерелом доходів, і англійський король не хотів втратити її.

Англійський король був родичем короля Франції: його мати була дочкою Філіпа IV Красивого. Після смерті бездітних синів Філіпа IV він заявив про свої права на французький престол.

2. Армії двох країн. Французьке військо складалося з лицарських загонів, очолюваних сеньйорами. Лицарі не визнавали дисципліни: у бою кожен із них діяв самостійно і намагався виділитися особистою доблестю. Піхота складалася із чужоземних найманців. Лицарі ставилися до піхотинців з презирством.

Лучник часів Столітньої війни

Арбалетник часів Столітньої війни

Англійське військо було організоване краще за французьке. Ним командував сам король. Крім лицарської кінноти, англійці мали численну дисципліновану піхоту, яка складалася з вільних селян. Піхотинці-лучники пускали з арбалетів¹ стріли на 600 кроків, а з 200 пробивали лицарські обладунки.

3. Поразка французьких військ. Маючи сильний флот, англійське військо переправилося через Ла-Манш. У 1340 році в морській битві у вузькій протоці біля берегів Фландрії англійці розгромили французький флот, вціліли лише деякі судна.

За кілька років військові дії відновилися. Англійці захопили Нормандію. У 1346 році у битві біля Креси французи були розбиті; вони втратили півтори тисячі лицарів та 10 тисяч піхотинців.

Англійці на чолі зі спадкоємцем престолу **Едуардом**, прозваним за кольором його обладунків Чорним принцом, свій новий наступ почали з Аквітанії. Французи на чолі з королем мали подвійну численну перевагу, але діяли розрізненно, це заважало їм перемагати.

Подвиг городян Калє

Незабаром після битви біля Креси англійська армія взяла в облогу порт Кале на північному узбережжі Франції. Облога тривала близько року. Змучені голодом і боями захисники Кале змушені були здатися. Англійський король погодився помилувати жителів, якщо шість найбільш поважних городян будуть страчені. З мотузками на шиях, у саванах смертників вирушили до табору переможців ті, хто погодився добровільно померти заради порятунку своїх співгромадян. А решта городян з сім'ями мали покинути місто, яке заселили англійці.

Наприкінці XIX століття знаменитий скульптор Огюст Роден зобразив подвиг шести городян, створивши чудову скульптурну групу «Громадяни Кале».

¹ Арбалет — залізний лук, укріплений на дерев'яному ложі і забезпечений механізмом для натягування тятиви.

В 1356 році відбулася битва біля міста *Пуатьє*, на півдні від Луари. Англійці зміцнили свої позиції та побудували частокіл. Французькі лицарі передового загону, не дочекавшись підходу основних сил, атакували англійців. Вириваючись уперед, вони порушували стрій, заважали один одному боротися. Під хмарами англійських стріл основні сили французів, що підійшли до місця бою, також були розбиті і почали тікати. Хроніст повідомляє, що в цій битві «загинув увесь цвіт Франції»: з 5–6 тисяч, що загинули, половину складали лицарі. В полон до англійців потрапили найвельможніші пани разом з королем. На півночі і на півдні країни хазяйнували англійці.

4. Продовження війни. Блискучі успіхи англійців у війні не призвели до їхньої повної перемоги через стійкий опір народу Франції. У 1360 році між Францією та Англією було укладено перемир'я. На підставі договору до Англії відійшли великі території на південному заході Франції та порт Кале на півночі.

Отримавши перепочинок, король Франції збільшив ряди найманців і почав будувати військовий флот. Була створена сильна артилерія. Тяжкі гармати, що вперше з'явилися в Західній Європі під час Столітньої війни, почали застосовувати для руйнування та оборони фортець.

Громадяни Кале. Скульптура О. Родена

Битва при Кресі. Мініатюра XV ст.

Де на цьому малюнку англійці, а де французи? Опишіть зброю і обладунки, що використовуються у битві.

Піхотинець
часів Століт-
ньої війни

Французьку армію очолив талановитий і обережний полководець *Бертран Дюгеклен*, що походив із сім'ї дрібних лицарів. Він уникав великих битв, раптово нападав на окремі загони противника, завдаючи йому великої шкоди. До 1380 року частина Аквітанії, що залишилася в руках англійців, була меншою, ніж на початку війни. На півночі вони зберегли лише кілька прибережних міст.

Однак наприкінці XIV століття становище Франції знову ускладнилося. Країну роздирала боротьба двох феодальних груп за владу і вплив психічно хворого короля. Англійці допомагали тим, хто йшов на великі поступки. Але зрештою виник союз Англії з герцогом Бургундським.

5. Захоплення англійців у Франції на початку XV століття. У 1415 році велике англійське військо висадилося в гирлі Сени і вирушило до Калі. Біля села *Азенкур* французька армія знову була розгромлена і втекла з поля бою.

Селянські повстання у Франції та в Англії

1348 року на Європу напала епідемія чуми, названа «чорною смертю». Вона забрала від третини до половини населення. Столітня війна завдала народам нових лих. Особливо страждала Франція. Податки безперервно зростали, і свої, і чужі війська спустошували країну. Коли ж почався збір податку для викупу короля і знатних сеньйорів, що потрапили в полон у битві при Пуатьє, то спалахнуло селянське повстання. Воно почалося на північному сході Франції в травні **1358 року** і ввійшло в історію під назвою Жакерія (від зневажливої клички селян — «жаки»). За словами хроністів, у ньому брало участь до 100 тисяч селян. Ватажком найчисленнішого загону став селянин Гільйом Каль, він намагався об'єднати «жаків» і внести в селянське військо порядок. Дворяни зважилися на обман: запросивши Калю на переговори, вони підступно схопили його, закували в ланцюги і відразу атакували селян. «Жаки», які залишилися без ватажка і не знали військової справи, були розгромлені. Але феодали більше не наважувалися збільшувати повинності.

Морська битва часів Столітньої війни. Мініатюра XIV ст.

?! Як називається прийом морського бою, зображений на малюнку? Англійці чи французи в роки Столітньої війни були сильнішими на морі? Чому?

У травні **1381 року** повстали англійські селяни. Їхнім ватажком став сільський ремісник Уот Тайлер. Селяни рушили до столиці, написавши на прапорі: «Хай живе король Річард і його вірний народ!» Бідняки Лондона відчинили міську браму і разом з ними почали громити палаци ненависних радників короля і будівлі судів, вбивали суддів і чиновників, збирачів податків, палили збірники законів.

14-річний король Річард II погодився зустрітися з селянами. Під час переговорів повстанці вручили йому свої вимоги: жодна людина не повинна бути особисто залежною, а за землю потрібно вносити лише невелику плату; панщину необхідно скасувати; ніхто не повинен нікому служити інакше, як за своєю волею. Король обіцяв виконати вимоги селян, і багато хто пішов з Лондона. Але невдовзі на нових переговорах Уот Тайлер був зрадницьки заколотий мечем, а над повсталими вчинили жорстоку розправу. Всі поступки селянам були скасовані. Однак до кінця XIV століття більшість англійських селян так чи інакше стали особисто вільними, а незабаром багато панів відмовилися від панщини.

Розправа із повсталими «жаками». Феодали, захопивши міст, громлять загін погано озброєних селян, топлять їх у річці. Мініатюра XV ст.

Штурм замку під час Столітньої війни. Сучасний малюнок.

Через кілька років військо герцога Бургундського зайняло Париж, до їхніх рук потрапив король Франції: від його імені герцог керував країною. Незабаром хворий король помер. Новим королем Франції оголошено англійського короля — немовля, якому не виповнилося ще й року. Але законний спадкоємець, 15-річний син короля Франції принц Карл, утік з Парижа і проголосив себе королем *Карлом VII* (1422–1461). Він привернув до себе симпатії тим, що став на захист незалежності країни.

Англійці просувалися на південь. Залишки французьких військ засіли у фортецях на березі Луари. Англійські війська взяли в облогу місто Орлеан. Його падіння відкрило б загарбникам шлях на південь країни. Під Орлеаном вирішувалася доля Франції.

Французьке військо втратило віру в перемогу. Спадкоємець престолу і знать розгубилися і діяли нерішуче. Але народ зберіг мужність і волю до боротьби. Селяни відбивали напади грабіжників на села; вони влаштовували засідки і винищували загарбників. Починалася *партизанська війна*.

Вже двісті днів героїчно оборонявся Орлеан. Городяни возили з далеких каменоломень камені для гарматних ядер, кували зброю. Загони городян робили сміливі вилазки до табору супротивника.

6. Народна героїня Жанна д'Арк. У підйомі народної боротьби проти загарбників та їх вигнанні велику роль зіграла Жанна д'Арк.

За описом сучасників, це була висока, сильна і витривала селянська дівчина. Вона мала швидкий, винахідливий розум, добре орієнтувалася в складних обставинах. З дитячих років Жанна бачила біди свого народу. Вразливий, дуже релігійній дівчині здавалося, що вона чує голоси святих, які спонукають її до військового подвигу. Вона була переконана, що їй призначено Богом врятувати батьківщину від ворога.

Їй не було і 18 років, коли вона залишила рідні місця, щоб брати участь у боротьбі з англійцями. Жанна насамперед хотіла довести: Бог бажає відходу англійців із її країни. У найближчому містечку їй вдалося переконати коменданта фортеці допомогти їй. Він дав Жанні чоловічий одяг, зброю та кілька воїнів для супроводу.

Нарешті дівчина дісталася фортеці на Луарі, де знаходився спадкоємець престолу, і домоглася зустрічі з ним. Придворні зрозуміли, що її глибока віра у перемогу може підняти бойовий дух військ. Тому Жанні виділили загін лицарів; разом зі всім

**Гармати часів
Столітньої війни**

Обстріл міста з гармат. Мініатюра XV ст.

?! Які типи вогнепальної зброї видно на малюнку?
Що вас здивувало у цій мініатюрі?

Жанна д'Арк.
Мініатюра XV ст.

військом вони подалися на допомогу Орлеану. Військо очолювали досвідчені воєначальники. Дорогою дівчину зустрічали із захопленням: народ повірив, що Жанна врятує Францію.

Перед походом Жанна д'Арк надіслала листа англійцям, які стояли під стінами Орлеана. Вона вимагала віддати їй ключі від усіх захоплених міст і пропонувала мир, якщо англійці підуть із Франції і відшкодують завдані збитки. Інакше Жанна загрожувала ворогам «вчинити такий розгром, якого не бачили у Франції вже тисячу років».

З прибуттям Жанни в Орлеан почалися рішучі дії проти ворога. Її приклад надихав воїнів, які, за словами учасника боїв, «боролися так, ніби вважали себе безсмертними». Через дев'ять днів облогу з Орлеана було знято. Англійці відступили північ.

1429 рік — рік звільнення Орлеана від облоги — став переломним в ході війни. Але поки Карл не був коронований, він не вважався законним королем. Жанна переконала його виступити в похід на *Реймс* — місто, де здавна коронувалися французькі королі. Шлях до Реймсу в 300 км

Настрій французького війська після перемоги під Орлеаном

(з листа знатного юнака своїм рідним)

У короля таке велике військо, якого давно вже не бачили; ніколи ще люди не йшли на ратні справи з таким завзяттям, як зараз. Моя рота також росте, але у двору так мало грошей, що я не сподіваюся тут на жодну допомогу. Тож прошу вас, матінко, продати мої землі або знайти інший спосіб знайти гроші заради порятунку нашої честі.

? 1. Як можна назвати подібні настрої у військах? 2. Як ви думаєте, чому після перемоги під Орлеаном настрої французьких військах був настільки піднесеним?

армія пройшла за два тижні. Під час коронації поблизу короля зі знаменом у руках стояла в лицарських обладунках Жанна.

7. Загибель Жанни д'Арк.

Незвичайний успіх і слава простої дівчини викликали страх і заздрість у знатних панів. Вони хотіли відтіснити Жанну від керівництва військовими діями, позбутися її.

Якось Жанна з загоном відданих їй воїнів боролася з бургундцями, зробивши вилазку з фортеці Компйон. Оточена з усіх боків ворогами, вона намагалася повернутися до фортеці, але ворота виявилися зачиненими, а міст піднятий. Чи було це зрадництвом або боягузством коменданта фортеці, невідомо. Бургундці взяли Жанну в полон і продали її англійцям. Карл, якому Жанна забезпечила корону, навіть не спробував викупити героїню з полону або обміняти на когось зі знатних полонених.

Довгі місяці провела Жанна у в'язниці.

Її тримали в залізній клітці, з ланцюгом на шиї і на ногах. Щоб обмовити Жанну в очах народу, англійці вирішили приписати перемоги героїні втручання диявола. Їй висунули страшне в той час звинувачення в чаклунстві. Жанна постанала перед судом інквізиції. Судили дівчину французькі єпископи, що перейшли на бік ворогів короля.

Вчені судді всіляко намагалися заплутати дівчину. Але на

Взяття в полон Жанни д'Арк.
Барельєф собору Домремі.

?! Знайдіть на цьому барельєфі Жанну д'Арк.

Страта Жанни д'Арк. Мініатюра XV ст.

хитрі запитання Жанна відповідала розумно. Інквізитори лякали її тортурами, хоч і не наважилися їх застосувати. У травні 1431 року Орлеанська діва була спалена на багатті в місті Руані.

Тільки через чверть століття король наказав переглянути судовий процес: адже виходило, що своєю короною він завдячує чаклунці. Новий суд оголосив колишній вирок помилкою. У XX столітті папа римський зарахував Жанну д'Арк до лику святих.

Народ довго не вірив у загибель своєї Диви. Пам'ять про Жанну д'Арк дбайливо береже вдячна Франція.

8. Кінець Столітньої війни. Після загибелі Жанны *народна визвольна війна* розгорнулася з новою силою. У Нормандії проти англійців діяли десятки тисяч селян, озброєних кілками та вилами. Війна ставала для Англії руйнівною. Великим успіхом короля Франції було примирення з герцогом Бургундським.

Король створив постійну найману армію, збільшив артилерію. У війську зміцнювалася дисципліна. У 1453 році останній оплот англійців в Аквітанії місто Бордо здалося. На цьому Столітня війна закінчилася. В англійців на французькій землі ще на століття залишився один порт Кале.

Англія і Франція під час Столітньої війни

Порівняйте розмір англійських володінь у Франції з XII по XIV століття (див. карту на с. 154). Через які землі розпочалася Столітня війна? Як змінювалися володіння англійців у Франції протягом війни? Знайдіть на карті місця, пов'язані з діяльністю та подвигом Жанны д'Арк.

1. Назвіть причини та привід Столітньої війни. Чим відрізняється причина будь-якої історичної події від приводу до неї? **2.** Як у битвах при Кресі та Пуатьє проявилися переваги та недоліки англійської та французької армій? **3.** Чи міг учасник битви при Кресі брати участь у битві при Азенкурі? **4.** Чому на початку XV століття французькі війська знову почали зазнавати поразки? **5.** Чим ви поясните перелом у війні, що настав з появою Жанни д'Арк? **6.** На підставі тексту та ілюстрацій параграфа складіть план розповіді про життя і подвиг Жанни д'Арк і запропонуйте своєму однокласнику розповісти про Орлеанську діву за цим планом.

1. Висловіть свою думку: який момент у Столітній війні був найнебезпечнішим для Франції? Аргументуйте свою відповідь. **2.** Після коронації в Реймсі король запропонував Жанні висловити особисте прохання, і вона попросила в нагороду звільнити жителів її рідного села від податків і повинностей. Як це характеризує Жанну д'Арк? **3.** Що незвичайного було в історії Жанни д'Арк для середньовічної людини? **4.** Порівняйте селянські повстання в Англії й у Франції за самостійно складеним планом. **5.** Висунувши мету знищити всіх дворян до одного, повсталі селяни нерідко призначали начальниками своїх загонів узятих у полон лицарів навіть попри їх бажання. Чому вони так чинили? До чого могли призвести такі дії?

§ 21. Посилення королівської влади наприкінці XV століття у Франції і в Англії

Якими були підсумки Столітньої війни?
Що таке станова монархія?

Людовик XI.
Гравюра XV ст.

1. Завершення об'єднання Франції. Столітня війна завдала величезної шкоди господарству країни. Але поступово життя відновилося. Знову були розорані землі, покинуті під час війни; в урожайні роки Франція тепер вивозила хліб до сусідніх країн.

Проте знать знову підвела голову. Під час правління короля *Людовика XI (1461–1483)* великі феодали об'єдналися у таємний союз. Душею союзу був герцог бунтівної Бургундії *Карл Сміливий*.

Герцог намагався жити за законами лицарської честі. Він зневажав інтриги, підступництво, лицемірство, був хоробрий до нерозсудливості, але при цьому надзвичайно зарозумілий і впертий. Карл безперервно воював із сусідами, захоплював чужі землі.

Людовик XI був повною протилежністю Карлу. У боротьбі зі своїми противниками він використовував будь-які засоби: обман, віроломство, брехню та жорстокість.

Хитрий і скупий, король, проте, не шкодував грошей для підкупу сильних ворогів, прагнув посварити їх. Він любив говорити: «Хто не вміє лицемірити, той не вміє царювати». Людовик XI багатьох своїх полонених тримав довгі роки в залізних клітках, де вони не могли навіть випростатися на повний зріст.

Карл Сміливий.
Портрет Рогіра ван дер Вейдена. XV ст.

Обід у будинку знатного феодала. Мініатюра XV ст.

?! Опишіть за малюнком середньовічну моду й етикет прийому їжі.

Костюми французьких знатних дам

Боротьба між Людовіком XI та Карлом Сміливим тривала 12 років. У відкритій війні король зазнав поразки і був змушений укласти принизливий для себе мир. Тоді Людовик XI нацькував на Карла Сміливого незадоволених ним сусідів. У війні з ними військо герцога Бургундського було розгромлено, він сам убитий. Потім король поодиноці розправився з рештою супротивників.

Більша частина герцогства Бургундського дісталася королю. До Франції була приєднана і південна область *Прованс* з містом *Марселем*. Лише герцогство *Бретань* увійшло до складу королівських володінь за наступників Людовика XI. До кінця XV століття об'єднання Франції завершилося.

2. Франція — централізована держава. Об'єднання держави відбувалося одночасно з посиленням королівської влади. Ще в останні роки Столітньої війни король замінив загони своїх васалів постійним військом з лицарів і найманців. Для їх утримання було введено щорічний податок із населення.

Більшість герцогів і графів зберегли свої володіння, але втратили колишню незалежність. Тепер король по своїй волі вирішував усі державні справи, оголошував війну й укладав мир. Людовик XI жартував, що всіх радників возить у сідлі свого коня. Він керував державою за допомогою чиновників; не довіряючи вельможам, король наблизив до себе багатих, практичних городян. Маючи гроші і постійне військо, Людовику XI не потрібно було більше Генеральних штатів: він скликав їх лише один раз.

До кінця XV століття французька держава ще більше зміцніла; країна підкорялася єдиній

центральної владі — владі короля з апаратом його чиновників.

3. Наслідки об'єднання Франції. Селянам та городянам доводилося платити тепер великі

Завершення об'єднання Франції до кінця XV століття

Чи залишилися в англійців землі на території Франції у кінці XV ст.?

Порівняйте цю карту з картою на с. 154: які головні відмінності? Що спільного в розташуванні територій, приєднаних до володінь короля до кінця XV ст.?

Людовик XI з придворними приймає послів. Мініатюра XV ст.

Королівський суд. Мініатюра XV ст.

?! Які деталі малюнків говорять про силу королівської влади?

королівські податки. Але загалом полегшало: в країні встановився єдиний порядок.

Король допомагав зростанню міст і розширенню торгівлі. З Італії запросили майстрів, досвідчених у виготовленні шовкових тканин. Їх поселили в місті Ліоні, яке відтоді стало центром виробництва шовку в країні. З'явився великий торговий флот. За підтримки королівської влади купці досягли вигідних умов торгівлі за кордоном.

У єдиній державі швидше розвивалася культура, складався єдиний народ. Насамперед жителі різних областей вважали себе не французами, а гасконцями, бретонцями, провансальцями і т.д., вони не завжди розуміли один одного. З об'єднанням країни до кінця XV століття на основі паризького діалекту почала складатися єдина французька мова.

Перетворення Франції в єдину сильну державу сприяло розвитку в ній господарства та культури, утворенню єдиного народу.

4. Війна Червоної та Білої троянди в Англії. Через два роки після закінчення Столітньої війни в Англії почалася міжусобна війна, що тривала 30 років. Феодали розділилися на дві ворогуючі групи: кожна підтримувала одну з гілок династії Плантагенетів — *Ланкастерів* або *Йорків*, які боролися за престол. Так як на гербі Ланкастерів була зображена червона троянда, а на гербі Йорків — біла, то війну назвали Війною Червоної та Білої троянди (1455–1485). Напрочуд гострою і запеклою була ця війна. Переможці нещадно рубали голови своїм супротивникам. Родичі загиблих мстилися сім'ям своїх ворогів, вбиваючи навіть дітей. На відміну від звичайної феодальної війни, в якій воюючі намагалися захопити більше полонених заради отримання викупу, тут головна мета полягала в знищенні супротивників.

Війна закінчилася після того, як майже всі почесні дворяни знищили один одного. У боротьбу за престол вступив далекий родич Ланкастерів Генріх Тюдор. Перемігши в останній битві, Генріх одружився з дочкою короля з династії Йорків і поєднав у своєму гербі червону і білу троянди. З нього в Англії почалося правління династії *Тюдорів*.

5. Правління Генріха VII (1485–1509). Новий король наказав вельможам розпустити військові загони. За допомогою гармат він зруйнував замки непокірної знаті, деяких сеньйорів стратив, а їх володіння забрав до королівської скарбниці. Обачливий і бережливий, король дбав про поповнення скарбниці: брав великі штрафи з панів, а з населення — гроші на військові потреби навіть у мирний час.

За Генріха VII продовжував збиратися парламент. Після загибелі більшості великих феодалів

Костюми англійської феодальної знаті

король ввів у палату лордів людей, які користувалися його довірою. Лицарі та городяни, що засідали в палаті громад, беззаперечно затверджували закони, запропоновані королем, дозволяли йому збір нових податків. Влада короля наближалася до *абсолютної* (єдиновладдя).

1. Чому після Столітньої війни королем обох країн довелося знову боротися за свою владу з непокірною знаттю? **2.** Які цілі були в Людовика XI і Карла Сміливого? Якими засобами кожен із них досягав цих цілей? **3.** Оцініть значення перемоги Людовика XI над Карлом Сміливим. **4.** Чому Генріх VII помістив на герб Тюдорів червону та білу троянди? **5.** Перерахуйте ознаки централізованої держави. **6.** Чим відрізняється абсолютна монархія від станової? **7.** Закінчіть складання таблиць «Королі Франції. Об'єднання країни та централізація влади» і «Королі Англії. Об'єднання країни та централізація влади» (див. завдання до § 18 і 19).

1. Доведіть, що у боротьбі з феодалною знаттю перемога королівської влади у пізні Середньовіччя була неминучою. **2.** Подумайте, чим можна пояснити подібність Війни Червоної та Білої троянди та боротьби французької знаті з Людовиком XI, з одного боку, і політики Людовика XI та Генріха VII — з іншого. **3.** Людовика XI називали «всесвітнім павуком», а Карла Сміливого — «останнім лицарем». За що вони одержали свої прізвиська? Використовуйте довідкову літературу та інтернет-ресурси. Чи вважаєте ви, що ці прізвиська заслужені? Обґрунтуйте свою відповідь. **4.** На підставі відомостей § 18–21 складіть династичні схеми «Французькі королі XI–XV століть» й «Англійські королі XI–XV століть». Чи будуть перетини у цих схемах?

§ 22. Реконкіста й утворення централізованих держав на Піренейському півострові

Коли і як Іспанія опинилася під владою арабів? Коли мусульманські правителі Іспанії відокремилися від Арабського халіфату? Як називалася ця держава? Кого називали емірами?

1. Мусульманська Іспанія. В середині VIII століття арабські володіння в Іспанії відокремилися від халіфату й утворили емірат з центром у Кордові. З X століття правитель мусульманських володінь в Іспанії — *Андалусії* — носив титул халіфа. Арабів і берберів, які проживали в Іспанії, християни називали маврами: адже завоювання прийшли з області в Північній Африці — Мавританії.

Мусульманська Іспанія була процвітаючою частиною Європи. Мережа зрошувальних каналів дозволила збільшити врожай зерна та винограду. На плоскогір'ї розводили великі отари овець. Більшість маврів розселилося в містах, число яких досягало чотирьохсот. Кордова, столиця мусульманських володінь, одне з найкрасивіших міст світу, нараховувала до півмільйона жителів. Андалусія славилася своїми тканинами, виробами з металу, шкіри та скла. Маючи великий флот, вона активно торгувала з Африкою, Багдадським халіфатом, Італією, Візантією.

Маври спочатку не заважали місцевому населенню Іспанії сповідувати свою релігію. В Андалусії пліч-о-пліч уживалися нащадки басків і римлян, вестготи, араби, бербери, євреї. Тут було чимало християн, які прийняли іслам, але були й ті, хто, зберігши християнську віру, перейняли арабську мову, одяг, деякі звичаї. Поєднання багатьох культур — арабської, латинської, готської (німецької), місцевої кельтської, вплив берберів-африканців та євреїв надали неповторної оригінальності та краси мистецтву Іспанії.

2. Реконкіста. Відразу ж після завоювання маврами Іспанії почалася *Реконкіста* — зворотне відвоювання захопленої ними території. Реконкіста тривала близько восьми століть.

Потужні середньовічні стіни іспанського міста

Реконкіста на Піренейському півострові

Знайдіть на карті королівства, що згадуються у тексті. Які держави залишалися на півострові в кінці XV ст.?

Пани під час Реконквісти займали нові землі й отримували посади на відвоєваній території. Селяни, беручи участь у війнах з маврами, отримували і землі, й особисту свободу. Міста домагалися самоврядування і різних прав. Усі учасники воєн із маврами мріяли захопити багатий видобуток. Крім жителів півострова, в Реконквісті часом брали участь французькі та італійські лицарі. Папи римські неодноразово закликали християн до Хрестових походів проти мусульман в Іспанії.

Під час Реконкісти в центрі Піренейського півострова утворилися великі королівства *Кастилія* (у перекладі — «Країна замків») та *Арагон*, а в Піренейських горах — *Наварра*. На заході півострова з Кастилії виділилося королівство *Португалія*.

З середини XI і до середини XIII століття в Реконкісті було досягнуто найбільших успіхів. Дрібні та ослаблені міжусобицями мусульманські князівства стали легкою здобиччю для християнських правителів. Наприкінці XI століття християни зайняли місто *Толедо*, яке стало столицею Кастильського королівства. Пізніше Арагон заволодів великим мусульманським центром *Сарагосою*, а португальці взяли *Лісабон* і зробили

3 договору короля Арагона Хайме I з еміром Валенсії (уривок)

Це — договір про перемир'я між двома рівними владиками. Початок його відповідає 621 року хиджри.

Війна між сторонами припиняється, й усуваються її наслідки на користь обох громад — мусульманської та християнської, завдані нею лиха громадам та збитки ліквідовуються. Заподіяння таємних і явних образ забороняється. Немає місця ні для заплутаності та складності, ні для зла та хитрості. Повинна бути лише гарантована безпека для всіх.

Якщо хтось із жителів королівства Арагон вирушить до мусульман, то такий намір припустимий, і немає жодного гріха у використанні такого на службі та в прояві щодо нього благодіяння.

Шлях для купців, які зазвичай прибувають з країни Арагон до Валенсії сушею і морем, відкритий.

Якщо хтось із людей однієї з громад перебереться в якусь фортецю іншої громади, то ця людина має бути в повній безпеці, отримати гарантію збереження свого життя і майна і могла б повернутися на батьківщину неушкодженою.

? 1. Спробуйте датувати документ за християнським календарем. 2. Зіставте текст документа з підручником: які нові відомості про період Реконкісти повідомляє джерело? 3. Які правила відносин між представниками двох різних народів виражені в цьому документі? Чи можуть вони бути корисними і повчальними в наші дні?

його своєю столицею. Реконкіста відбувалася не поступово, а ніби стрибками. Вона сповільнювалася ворожнечею між християнськими государями, їй заважали вторгнення фанатичних прихильників ісламу з Північної Африки — берберів. Бербери завдавали важких поразок християнам, але й вони не змогли об'єднати ворогуючих мусульманських емірів. Тиск християн на південь зростав.

У **1212 році** об'єднані сили Кастилії та інших християнських держав півострова розбили мавританські війська в битві біля поселення *Лас Навас де Голоса*. Сили маврів в Іспанії остаточно підірвані. У них залишилася лише багата область на півдні — Гранадський емірат.

3. Утворення Іспанського королівства. Держави, що виникли на Піренейському півострові, були становими монархіями. Спочатку в Кастилії королі скликали на раду тільки вищу світську і церковну знать. Пізніше на засідання почали запрошувати представників городян і навіть селянських громад. Так виникли збори

представників станів — *кортеси* (від слова «корт» — королівський двір). Кортеси в Кастилії, як і Генеральні штати у Франції, ділилися на три палати. Подібно до станових зборів в інших країнах, вони затверджували нові податки і брали участь у виданні законів. Станові установи виникли і в інших королівствах на Піренейському півострові. Але кастильські кортеси були першим у Європі парламентом за участю селян.

Королівський замок (резиденція Фердинанда й Ізабелли) в Сеговії

Після вирішальних успіхів Реконкісти розпочалися затяжні міжусобні війни між християнськими державами. Тільки **1479 року** під владою подружньої пари *Ізабелли Кастильської* і *Фердинанда Арагонського* відбулося об'єднання двох держав у єдине *Іспанське королівство*. Наварра була поділена між Арагоном і Францією. Тепер настав час повного вигнання маврів із Іспанії.

У **1492 році** після 10-річної війни війська Фердинанда та Ізабелли взяли Гранаду. На території Піренейського півострова залишилися два християнські королівства — Іспанія та Португалія.

4. Життя євреїв в Іспанії. На Піренеях ще з римських часів проживало багато євреїв. У мусульманській Іспанії виник один із центрів єврейської культури Середньовіччя. Ставлення до євреїв в арабській, а потім і в християнській Іспанії тривалий час було набагато кращим, ніж в інших країнах. Але з кінця XIV століття, коли Реконкіста наближалася до завершення, почалися переслідування і цькування як євреїв, так і маврів, що залишилися. Їх поставили перед вибором: хрещення або смерть. Багато хто прийняв мученицьку смерть заради своєї віри, інші віддали перевагу переходу до християнства, сподіваючись у майбутньому повернутися до своєї віри. Євреї і маври, що хрестилися, не були, однак, визнані рівноправними з християнами.

5. Інквізиція в Іспанії. Реконкіста проводилася під гаслом боротьби християн проти ісламу. Маври здали Гранаду за умови, що за ними та євреями зберігаються їхнє майно та віра, але ці обіцянки не були виконані. Одразу після взяття Гранаді король і королева видали указ про вигнання всіх євреїв з Іспанського королівства.

Фердинанд Арагонський

Ізабелла Кастильська. Статуї в королівському замку в Сеговії

Статуя святого Якова з собору в Сантьяго (Іспанія)

120 тисяч людей мали протягом трьох місяців покинути країну. Залишивши будинки і майно, вигнанці вирушили до мусульманських країн, в іспанські колонії в Америці або в Нідерланди. Іспанію залишила значна частина торговців та ремісників, що виявилось для країни важкою втратою.

Фердинанд та Ізабелла не дарма називали себе католицькими королями: вони забажали зробити Іспанію суто християнською країною.

Викоріненням еретиків в Іспанії займалася інквізиція. Її очолив лютий і нещадний *Томас Торквемада*, наділений званням великого інквізитора. За 10 років, поки Торквемада стояв на чолі інквізиції, тисячі людей були спалені на вогнищах, ще більше зазнали тортур і утримувалися у в'язницях. Страта еретиків в Іспанії отримала назву *аутодафе* («справа віри»). Вона проходила як церковне свято: вогнище палало на міській площі при великому збігу народу. Іноді одночасно спалювали десятки невинних людей. З'явилися посібники з викриття відьом, чаклунів і еретиків, у Толедському університеті спеціально вивчали «демонологію». І сьогодні ім'я Торквемади і слова «іспанська інквізиція» вживають, щоб сказати про крайню жорстокість.

1. Які верстви населення Піренейського півострова брали участь у Реконксті? З якою метою вони це робили? **2.** Які християнські держави виникли на Піренейському півострові? **3.** Що гальмувало Реконксту? Чим і коли вона завершилася? **4.** Коли утворилися королівства Іспанія та Португалія? **5.** Чому вигнання маврів та євреїв з Іспанії обернулося лихом для країни? **6.** Чим кортеси Іспанії відрізнялися від інших відомих вам органів станової монархії? Припустіть, чому з'явилася ця відмінність.

1. Чому вирішальні успіхи Реконксті відносяться до XI–XIII століть, а її завершення стало можливим лише в кінці XV століття? Назвіть не менше двох причин.

2. Уточніть за словником значення поняття «релігійна війна». Чи можна назвати Реконкісту релігійною війною? 3. Порівняйте Реконкісту та Хрестові походи XI-XIII століть у Святу землю: що між ними спільного і чим вони відрізняються? 4. Католицька церква в Іспанії в XV столітті була найсильнішою у Європі. Чи випадково це? Аргументуйте свою відповідь. 5. Чим об'єднання Іспанії відрізнялося від процесів об'єднання в Англії та у Франції? 6. Підготуйте повідомлення на тему «Вплив мусульманської культури та способу життя на народи Піренейського півострова». Використовуйте додаткову літературу та інтернет-ресурси.

§ 23. **Держави, що залишилися роздробленими: Німеччина й Італія в XII–XV століттях**

Через що і як відбувалася боротьба пап із імператорами в XI–XIII століттях?

Яку роль відіграли великі італійські міста в епоху Хрестових походів?

1. Чому Німеччина не об'єдналася в єдину державу. Як і всюди, у Німеччині з XI століття почався підйом господарства. Росли міста, найбільші з них «притягували» до себе навколишні села та містечка. Але великі міста тут більше торгували з іншими країнами, аніж між собою. Тому німецькі городяни не так сильно хотіли створити єдину державу, як городяни в Англії чи у Франції.

Дрібні та середні дворяни, які в інших країнах підтримували короля, у Німеччині були надто слабкі, щоб стати опорою центральної влади.

Замість єдиної централізованої держави в Німеччині виникло безліч невеликих централізованих держав на чолі з незалежними від короля князями та своїми столицями.

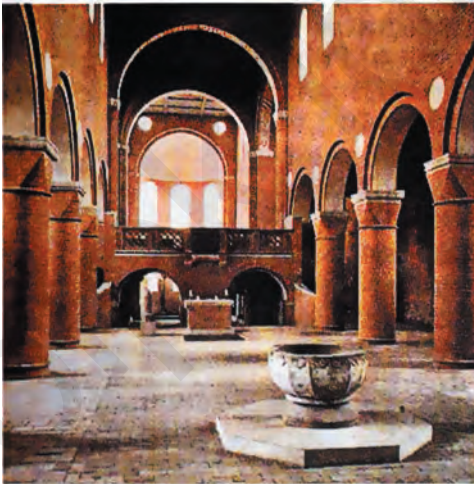
2. На арену виходять Лев і Ведмідь. Держави деяких малих королівств, намагаючись розширити свої володіння, зважилися на завоювання у слов'янських землях. Першу спробу підпорядкувати полабських і поморських слов'ян німецькі королі зробили ще в X столітті. Але слов'яни повстали і, вигнавши лицарське військо за Ельбу (Лабу), повернули волю на півтора століття. Лише у XII столітті почався новий наступ на слов'ян. Тепер походами керували не королі, а окремі князі, які хотіли розширити свої володіння. Ці завоювання посилювали владу князів.

Герцог Саксонії та Баварії *Генріх Лев* з роду *Вельфів* після довгої війни приєднав землі слов'ян біля Балтійського узбережжя і заснував місто Любек.

Інший князь — *Альбрехт Ведмідь*, невгамовний, войовничий і заповзятливий, захопив слов'янські землі до середньої течії Ельби.

На землях слов'янського міста *Бранібор* він заснував князівство *Бранденбург*. Пізніше на його території виникло місто *Берлін*.

На захоплені землі німецькі лицарі запрошували з Німеччини селян-колоністів. Їм давали подвійні наділи, і в подальшому вони вносили точно встановлений оброк. За Ельбою були засновані нові міста. Полабські та поморські слов'яни частково були відтіснені в глухі місця, частково змішалися з німецькими переселенцями.

Інтер'єр церкви в Остії. Німеччина. XII ст.

3. Князі стають незалежними правителями. Імператор Священної Римської імперії робив великі поступки німецьким князям. Щоб коронувати сина, він за життя мав отримати згоду князів. Князі у своїх володіннях карбували монету, судили населення, збирали податки та мита, засновували міста. Щоб зберегти вплив, імператори, подібно до звичайних князів, прагнули розширити свої родові володіння. *Карл I* (1346–1378) з династії Люксембургів (графство Люксембург — на кордоні з Францією) завдяки вдалому одруженню став королем Чехії. І він був обраний імператором Священної Римської імперії під ім'ям *Карла IV*.

Замок Максбург. Німеччина. XII–XIV ст.

У **1356 році** Карл IV видав *Золоту буллу*¹. У ній підтверджувався порядок обрання імператора. Його обирали сім *курфюрстів* (у перекладі — князі-виборці): три церковні і чотири світські. Обирання проводилося більшістю голосів. Булла дозволила князям вести «законно оголошені приватні війни», а містам заборонялося об'єднуватись у союзи та боротися проти феодальних сеньйорів.

У першій половині XV століття імператорський престол перейшов до династії *Габсбургів*, які володіли Австрією і сусідніми з нею слов'янськими землями; він залишався в їх руках до кінця існування Священної Римської імперії в XIX столітті. Але успадкування імператорського

¹ Булла — грамота, що містить закон імператора або послання папи.

престолу не впливало на владу князів. Імператори мали у своєму розпорядженні лише свої володіння і власні війська. В імперії не було ні єдиного уряду, ні загальної скарбниці, ні єдиного війська, ні єдиних законів. У результаті успішних шлюбів до початку XVI століття Габсбурги мали найбільші володіння в Європі.

4. Міські республіки в Італії. У середні віки Італія, як і Німеччина, складалася з багатьох країн. Однак тут влада та багатство знаходилися не в руках князів, а у великих містах. В Італії раніше, ніж у інших країнах Європи, відроджувалися римські та виникали нові міста. Розквіту італійських міст дали поштовх і Хрестові походи: багато міст добре поживилися на вигідних угодах з хрестоносцями, та й торгівля з Близьким Сходом розширилася.

Багаті міста Північної та Середньої Італії — *Мілан, Піза, Болонья, Флоренція* та інші — досягли прав комуни. Під владу комуни переходили і навколишні села, а часом і більша територія. Комуна перетворювалася на місто-державу чи міську республіку.

Містяни руйнували замки феодалів, переселяли дворян у міста, щоб тримати їх під суворим наглядом. Іноді феодалів позбавляли права брати участь у справах комуни. Міста звільняли селян округи від особистої залежності, і самі ставали їх панами.

Вигляд італійського міста Сієни.
XIV ст.

?! Чим зайняті городяни?

Венеція. 3 картини художника Каналетто. Італія. XVIII ст.

?! Чим Венеція відрзнялася від більшості середньовічних міст (див. ілюстрації на с.119–124)?

5. Гвельфи та гібеліни. Під час багаторічної боротьби пап з імператорами в Італії склалися ворожі політичні групи — *гвельфи* і *гібеліни*.

Гвельфи, як правило, були противниками імператора і прихильниками папи; опорою їм служили торговці та ремісники у містах. Гібеліни — прихильники імператора — опиралися головним чином на дворян. Гвельфи і гібеліни утворили ворогуючі групи всередині міст-держав. А могло бути й так: міста-суперники цілком входили до ворожих груп. Наприклад, Мілан і Флоренція здавна стояли за гвельфів, тому їх торгові суперники брали бік гібелінів.

Кожна «партія» підтримувала своїх кандидатів. З обох боків вимовлялися пристрасні промови і випускалися звернення до народу. Священики у проповідях таврували суперників.

Перемога гібелінів при Монтперті в 1260 р.
Фрагмент мініатюри

Палаццо (палац) Веккіо на площі Синьйорії у Флоренції

Постійна боротьба між світською та духовною владою на Заході змушувала не тільки знатних, але часом і рядових людей зважувати доводи супротивників, щоб визначити, чий бік прийняти.

6. Правління Медичі у Флоренції. Республіки Північної та Середньої Італії швидко багатіли. Купці тримали в руках всю торгівлю зі Сходом. Контори італійських банків було відкрито у найбільших містах Європи. Боржниками флорентійських банкірів

були правителі багатьох європейських країн. Італійські сукна вважалися найкращими в Європі (в одній Флоренції на початку XIV століття нараховувалося понад двісті суконних майстерень).

У XV столітті в містах-державах Італії владу захопили найбагатші сім'ї і почали передавати її у спадок. Республіканський лад закінчився, його змінила влада одноосібних правителів — *тиранів*; порядок їхнього управління називали

Лоренцо Медичі. Вакхічна пісня

(уривок)

Пам'ятай, хто в розквіті літ, —
Юним не будеш безкінечно.
Подобається — живи безпечно:
У день прийдешній віри немає.
Чекати до завтра — омана.
Не позбавляй себе втіх:
Сьогодні звідать насолоду
Поспішай і старий, і молодий.

Славте Вакха та Амура!
Геть турботи, скорбота геть!
Нехай ніхто не дивиться похмуро.
Всякий танцюй, грай і співай!
Будь що буде, — перед долею
Ми безпорадні споконвіку.
Подобається — живи безтурботно:
У день прийдешній віри немає.

? Що незвичного в цьому вірші для людини Середньовіччя?

тиранією. Тиранія як форма монархії утвердилася в Мілані, Флоренції, Болоньї та інших містах Північної та Середньої Італії. Жодних ставових зборів при цьому не визнавалося.

У Флоренції владу захопили Медичі — найбагатші банкіри та купці (родом з аптекарів, про що говорять їхнє прізвище та герб: кілька круглих пігулок). Медичі зменшили податки з більшості городян, часом роздавали дрібні гроші біднякам, вели у місті велике будівництво, що давало заробіток простим людям.

Вищої могутності влада Медичі у Флоренції досягла при *Лоренцо Великому* (1468–1492). Він затверджував на всі посади вірних йому людей і розпоряджався доходами скарбниці, приймав послів, його охороняла особиста гвардія. Папа римський призначив кардиналом його 14-річного сина.

Медичі жили в розкішному палаці, в оточенні видатних творів мистецтва, в яких знали, і тому всіляко підтримували художників, вчених, письменників. Вони влаштовували пишні свята, а також карнавали, турніри, театральні вистави.

Башта Палацу комуни в Болоньї

1. Чому, на відміну від Англії, Франції та Іспанії, у Німеччині та Італії в Середньовіччі не виникло єдиних централізованих держав? **2.** У чому виявилось зростання незалежності німецьких князів від імператора? Чим це можна пояснити? **3.** Як змінилося становище династії Габсбургів у XIII–XV століттях? **4.** Як управлялися міські комуни Італії? **5.** Хто такі гвельфи та гібеліни, за що вони боролися? **6.** На прикладі правління Медичі охарактеризуйте особливості тиранії як способу управління.

1. Чи можна вважати Священну Римську імперію державою? **2.** Припустіть, чому республіка у Флоренції змінилася тиранією. За потреби використовуйте додаткову інформацію. **3.** Флоренцію XV століття називали «Афіни Італії». Як ви розумієте ці слова? **4.** Зіставте тиранію в Давній Греції з владою сімейства Медичі. Чи можливе використання терміна «тиранія» у тому й іншому випадку?

Підведемо підсумки

Ви дізналися, що:

- Франція пройшла довгий шлях об'єднання країни та посилення королівської влади;
- в Англії та у Франції утворилися органи станової монархії, які підтримували боротьбу королів з папами та великими феодалами, а нерідко й обмежували свавілля королів;
- в XIV–XV століттях проходила Столітня війна між Англією і Францією за території, що завершилася перемогою Франції;
- наприкінці XV століття завершилося об'єднання та створення централізованих держав у Франції, в Англії, Іспанії;
- в Іспанії протягом восьми століть проходила Реконкіста відвоювання території у маврів;
- у Середні віки Німеччина та Італія залишалися роздробленими, влада в них належала князям або великим містам.

Запитання та завдання до розділу VII

1. У яких країнах Західної Європи в XII–XIII століттях відбувалася боротьба між світською владою та владою пап? Чи було це повсюдним явищем? Чому? **2.** Виділіть етапи об'єднання Франції в XII–XV століттях. Обґрунтуйте своє рішення. **3.** Перерахуйте загальні риси та відмінності в розвитку англійської та французької держав у XII–XV століттях. Відповідь запишіть у зошит. **4.** Які цілі переслідували учасники Реконкісти в Іспанії? Якими були результати та наслідки Реконкісти? **5.** Обговоріть у класі: чому мрія багатьох середньовічних монархів створити імперію, таку ж могутню, як Західна Римська імперія, залишилася невиконаною? Як ви вважаєте, що заважало здійсненню цієї мрії? **6.** Заповніть таблицю «Органи станової монархії».

Питання для порівняння	Парламент в Англії	Генеральні штати у Франції	Кортеси в Іспанії
Де і коли з'явилися?			
З якої метою були створені?			
Які верстви суспільства брали участь?			
Як були влаштовані?			

7. Розташуйте в хронологічній послідовності події історії європейських країн у XV столітті: а) об'єднання Кастилії та Арагону в Іспанське королівство; б) початок Війни Червоної та Білої троянд; в) битва при Азенкурі; г) звільнення Орлеану військами під проводом Жанни д'Арк. **8.** Виберіть ознаки, властиві становій монархії: а) сильна, але не безмежна влада короля; б) правителя країни обирають її громадяни; в) абсолютна, безконтрольна влада правителя країни; г) існування органу влади, який представляє інтереси станів; д) король вважається першим серед рівних.

Творчі роботи та проекти

Інформаційний проект разом з дорослими «Подорож пам'ятними місцями середньовічних держав Європи». За допомогою додаткової, довідкової літератури, туристичних буклетів та інтернет-ресурсів зберіть інформацію про пам'ятні місця, події XI-XV століть тих сучасних європейських держав, історію яких ви вивчали в розділі VII. Розпитайте родичів та знайомих, які побували в цих країнах, про їхні враження, отримані на екскурсіях, при відвідуванні музеїв та історичних місць. Нанесіть цю інформацію на карту обраної вами країни та сплануйте маршрут поїздки або віртуальної екскурсії. Оформіть результат проекту у вигляді презентації.

Напишіть твір про життя і подвиг Жанни д'Арк. У додатковій літературі та в Інтернеті знайдіть відомості про дитинство та юність Жанни д'Арк, чому вона вирішила брати участь у боротьбі з англійцями, у чому полягав її подвиг, про суд над дівчиною, про її страту. Коли і чому Жанна д'Арк була зарахована до лику святих?

Розділ VIII

Слов'янські держави і Візантія в XIV—XV століттях

Як вплинули події у Східній та Південній Європі XIV—XV століть на середньовічний світ?

§ 24. Гуситський рух у Чехії

До якої гілки слов'янських народів належать чехи?

Коли і на яких землях утворилося Чеське королівство?

Чим прославився в історії Священної Римської імперії Карл IV?

1. Чехія в XIV столітті. Коли чеський король Карл I був обраний імператором Священної Римської імперії під ім'ям Карла IV, Чехія стала в ній найсильнішою державою.

У той час країна переживала господарський підйом. З видобутку срібла, з якого тоді карбували монету, Чехія вийшла на одне з перших місць у Європі. У містах було розвинено понад 200 ремесл, у тому числі виробництво сукна та скляного посуду. У Чехії, розташованій майже в центрі Європи, перетиналися найважливіші торгові шляхи.

У Празі, що стала за Карла IV столицею імперії, проживало близько 40 тисяч осіб. Тоді був споруджений знаменитий *Карлів міст*, закладений собор Святого Віта.

До міст Чехії переселялися німецькі купці та майстри. У руках німців опинилися і копальні. Як і в себе на батьківщині, німецькі бюргери

створювали в містах самоуправління. До середини XIV століття у міській раді Праги не було жодного чеха. Католицька церква в Чехії володіла третьою частиною найродючіших земель. Голові чеської церкви, архієпископу Празькому, належало 14 міст і 900 сіл. Особливо багатими були монастирі.

Селяни та городяни знемагали від незліченних поборів церкви. Значну частину доходів, що одержували в Чехії, духовенство відсилало в Рим. Проти католицької церкви в Чехії назривало загальне невдоволення.

2. Життя та смерть Яна Гуса. На початку XV століття невелика церква на одній із вулиць Праги приваблювала багатьох людей. Сюди приходили городяни, селяни і лицарі послухати полум'яні проповіді професора Празького університету *Яна Гуса* (1371–1415).

Ян Гус нещадно викривав духовенство за те, що воно відступає від проголошеної в Євангелії бідності. Він обурювався торгівлею церковними посадами в Римі, продажем індульгенцій у Чехії і називав папу головним шахраєм. «Навіть останній гріш, який ховає бідна бабуся, і той уміє витягнути недостойний священнослужитель. Як же не сказати після цього, що він хитріший і зліший за злодія?» — говорив Гус.

Від критики духовенства Гус перейшов до вимог реформи — перебудови церкви. Він закликав відібрати в церкви її багатства, відібрати землі в єпископів і монастирів; скасувати плату за обряди,

Карлів міст і Празький град

Ян Гус. Гравюра XVII ст.

а богослужіння проводити рідною мовою. Гус сам розробив граматику чеської мови. У Чехії має бути своя церква, підпорядкована не папі, а королю.

Архієпископ Празький заборонив Гусові виступати з проповідями, а потім відлучив його від церкви. Але Гус не дав себе залякати, він виступав перед селянами на півдні Чехії.

Тоді папа римський викликав Гуса на Церковний собор. Гус розумів, що йому загрожує загибель, і навіть написав заповіт, але все ж таки вирішив поїхати на собор, щоб відстояти свої погляди.

У Констанці Гуса закували в ланцюги і півроку тримали в сирій та холодній в'язниці. Потім

Лист учасника собору про заключне засідання у справі Яна Гуса

Ворогам чеха (Гуса) хотілося сьогодні ж досягти своєї мети, тому що дрова вже були приготовані для багаття та облиті смолою. Посипалися на Гуса прокляття і почувся вимоги голосування.

Пан із Хлума. Все римське духовенство є ганебним натовпом гультяїв і дурнів, які у своєму житті спостерігають за собою менше, ніж свиня в дзеркалі. Ім'ям свого короля і всіх чехів я присягаюся в тому, що чехи страшно помстяться у разі подальших мук чи смерті Гуса. У крові папістів чеський гусак виміє свої крила. Життя та свободу Гусу!

Архієпископ Лондонський. Якби в цього чеха було десять життів, тоді б я взяв їх у нього: по-перше, за те, що він принижував намісника Христового (папу); по-друге, через те, що оголив духовенство, не залишив йому й клаптика, щоб прикрити свою наготу; по-третє, через те, що він збив з дороги багато народу. Проте народу краще нічого не знати і сліпо вірити. Нехай загине цей чех!

Єпископ Журський. Подаю голос за свободу, честь та життя Гуса. Яку користь отримаєте ви, якщо гусак буде запечений, а пір'я його крил поширять сильні бурі на всіх землях? Камінь, який ми хочемо кинути вгору, може впасти на голови.

Єпископ Констанцький. Якщо завтра не спалимо Гуса, то післязавтра люди сплять усіх нас, що тут перебувають. Хай він помре!

? 1. Чому вороги Гуса боялися залишити його живим? 2. Як ви думаєте, хто з тих, що пропонували зберегти Гусу життя, міг стати гуситом, а хто ні? Поясніть свою відповідь.

відбувся суд. Собор оголосив Гуса еретиком і почав вимагати, щоб він зрікся своїх поглядів. Гус відповів: «Не можу змінити свого сумління. Якщо зречуся істини, як зможу подивитися в очі народові, який я завжди вчив говорити правду?» В 1415 році Ян Гус був спалений на багатті. Він мужньо зустрів жорстоку страту.

3. Початок збройної боротьби. Гусити.

Страта Гуса викликала обурення чеського народу. Натовпи селян йшли в гори і слухали там промови прихильників Гуса. Його послідовники почали називати себе *гуситами*.

У 1419 році відбулося повстання в Празі. Городяни-чехи увірвалися в ратушу, викинули з вікна ненависних правителів міста. З інших міст почали виганяти німецьких багатіїв. Повсталі громили монастирі, вбивали або виганяли служителів церкви. Папи (чеські феодали) захоплювали церковні землі.

Серед повсталих було дві течії: *помірні* та *таборити*. До помірних належали заможні бюргери, а також більшість дворян. Вони вимагали скасувати привілеї та землеволодіння церкви, спростити обряди, запровадити богослужіння чеською мовою.

Набагато далі у своїх вимогах йшли таборити — селяни, переважна більшість городян, бідні лицарі. Вони домагалися реформи як церкви, так і всього суспільства. Проповідники таборитів закликали знищити приватну власність, усі повинності та податки. Вони вірили, що незабаром знову прийде Христос і встановить Царство Боже: «...не буде на землі ні королів, ні володарів, ні підданих, зникнуть податки, і правління має бути в руках народу». Таборити збиралися на горі *Табір*

Зброя і віз гуситів

**Укріплений
бір гуситів.** Ре-
конструкція

на півдні Чехії (звідси їх назва). Тут вони заклали місто, обнесли його потужними стінами та назвали, як і гору, Табором.

Люди, які приходили до Табору, опускали свої гроші в особливі бочки на вулицях. Ці кошти йшли на озброєння повсталих та допомогу бідним. У Таборі всі вважалися рівними і називали один одного братами та сестрами.

4. Хрестові походи проти гуситів. Папа оголосив Хрестовий похід проти гуситів. Військо німецьких лицарів і найманців очолив німецький імператор.

У 1420 році до Чехії вторглося стотисячне військо. Шлях хрестоносців до чеської столиці було відзначено грабежами, пожежами та вбивствами. Хрестоносці кільцем охопили Прагу. Але запекла битва на пагорбі біля східних воріт завершилася перемогою невеликого загону таборитів над лицарською кіннотою. Папа та імператор вчинили проти гуситів ще чотири походи, які закінчилися так само безславно.

5. Народне військо. У чому ж секрет перемог гуситів? З хрестоносцями боролось народне військо. У таборитів була лицарська кавалерія, але основну частину їхнього війська становила піхота з ланцюгами, косами, піками, сокирами, палицями з залізними наконечниками. Таборити стягували лицарів із коней спеціальними гаками та «домолочували» їх ланцюгами.

З великим успіхом таборити вперше почали застосовувати у бою невеликі польові гармати, які перевозили возами. Щоб витримувати атаки лицарської кінноти, таборити швидко споруджували замкнуті огорожі з селянських возів, які скріплювали ланцюгами та дошками.

Гуситські війни (1419–1434 рр.)

Знайдіть на карті місця, згадані в тексті підручника. У які землі робили походи таборити? Припустіть, з якою метою робилися ці походи.

Усередині такого кільця розміщали хворих і поранених, запасних коней, продукти та зброю. Вози ставили щільно один до одного. Майже ніколи такі укріплення лицарям узяти не вдавалося.

Загони таборитів відрізнялися від армій хрестоносців не тільки вмiлими військовими діями, а й високим бойовим духом, стійкістю і дисципліною. За сварки, пияцтво, азартні ігри та грабіж воїни каралися, як за тяжкі злочини.

Головним організатором і керівником гуситських військ був бідний лицар, досвідчений воїн *Ян Жижка*. В одній із битв Жижка був поранений у голову і незабаром осліп. «Очима» Жижки стали його помічники: вони повідомляли йому про рух ворожих військ. Чудово знаючи рідні місця, сліпий полководець безпомилково вибирав найбільш зручну для чехів позицію і приголомшував ворогів несподіваними прийомами та рішеннями. Так, в одній битві за наказом Жижки з вершини пагорба на атакуючих лицарів спустили десятки возів, завантажених камінням; лицарі були зім'яті і кинулися тікати. Після смерті Яна Жижки нові талановиті полководці очолювали гуситські війська.

Ян Жижка. Гравюра XVII ст.

6. Кінець Гуситських війн. Чехія втомила-ся від багаторічних воєн, була розорена ворожими навалами та внутрішньою боротьбою. Першими здалися помірні. І коли папа римський визнав нові церковні порядки у Чехії, помірні утворили велике військо боротьби з таборитами. **1434 року** біля містечка *Ліпани*, на схід від Праги, помірні напали на таборитів і шляхом хитрих маневрів розбили їх. Після цього були розсіяні й окремі загони таборитів.

7. Значення гуситського руху. Чеський народ протягом 15 років (з 1419 по 1434 рік) героїчно боровся проти католицької церкви і полчищ хрестоносців. У результаті два століття серед частини чеського народу установилася гуситська церква; інша частина населення залишилася католицькою. Католицька церква так і не змогла повністю повернути в Чехії втрачені землі та відновити зруйновані монастирі. Селяни перестали платити десятину.

Королівський замок Карлштейн.
Середина XVII ст.

Саме в роки Гуситських війн велику роль в управлінні країною став відігравати сейм — збори представників станів. Сейм зберігся і надалі. Як і в інших країнах, у Чехії утвердилася стано-ва монархія.

1. Доведіть, що Чехія в середині XIV століття переживала господарський і культурний підйом. **2.** Які труднощі зазнавало населення Чехії? **3.** Перерахуйте, за що Ян Гус критикував католицьку церкву і що він пропонував у ній змінити. Відповідь запишіть у зошит. **4.** Які верстви населення підтримали помірних, а які таборитів? **5.** Які причини перемог гуситів над арміями хрестоносців? **6.** Чому помірні взяли гору над таборитами? **7.** Придумайте п'ять запитань до тексту параграфа так, щоб вони починалися зі слів «що», «коли», «де», «чому», «як».

1. У чому ви бачите подібність ідей еретиків XIII століття та проповідей Яна Гуса? **2.** Проведіть дослідження на тему «Чому в епоху Середньовіччя незадоволення владою і устроєм суспільства набувало форми ересей?». **3.** Перед стратою друзі просили Гуса зректися своїх поглядів, щоб зберегти життя і продовжити боротьбу. Обговоріть у класі, чи правильно вчинив Ян Гус, відмовившись від їхньої поради. **4.** У чому таборити продовжували вчення Яна Гуса, а в чому відступали від нього? **5.** Які якості особистості Яна Гуса приваблювали його сучасників і нащадків? Чи вважаєте ви його визначним діячем? **6.** Гуситські війни закінчилися розгромом таборитів. Але чи можна сказати, що таборити боролися марно? **7.** Які події відбувалися у Франції і в Англії в той час, коли в Чехії велися Гуситські війни?

§ 25. **Завоювання турками-османами Балканського півострова**

Коли та як утворилося Перше Болгарське царство? За якого правителя воно досягло розквіту?

Якими були відносини Сербії та Болгарії у раннє Середньовіччя?

Які наслідки для Візантії мали Хрестові походи?

1. Балканські країни перед завоюванням. Ще у кінці XII століття болгари повстали і домоглися звільнення від влади Візантії. Болгарське царство стало найбільшою державою на Балканському півострові. У середині XIV століття воно ослабло від міжусобиць і воєн і розпалося на три незалежні князівства.

У першій половині XIV століття посилилася інша держава південних слов'ян — королівство *Сербія*. У війнах із Візантією воно розширило свої межі до Егейського моря. Але потім і Сербія розпалася на феодальні володіння, що ворогували між собою.

Візантійська імперія, втративши свої володіння на Близькому Сході та багато інших територій, не мала вже колишньої могутності. У її приморських містах господарювали венеціанці і генуезці, які захопили у свої руки торгівлю.

У XIV столітті держави Балканського півострова були ослаблені міжусобними війнами і взаємною боротьбою.

2. Перші завоювання турків-османів. У кінці XIII століття на території держави турків-сельджуків, що розпалася, на північному заході Малої Азії утворилася войовнича держава на чолі з князем *Османом*. Об'єднані під його

владою племена почали називатися *турками-османами*. Глава Османської держави пізніше прийняв титул султана.

Воюючи з Сербією та Болгарією, Візантія нерідко зверталася до османів по допомогу. Лише вузька протока відокремлювала турків від європейського берега. Переправляючись через нього, турки-османи почали здійснювати грабіжницькі набіги на Балканський півострів.

Незабаром вони захопили значну частину візантійських володінь у Європі та перенесли свою столицю до *Адріанополя*. Імператор повинен був визнати себе васалом султана і платити йому данину, а також брати участь у його походах.

3. Битва на Косовому полі. У 1389 році велике військо османів вторглося в Сербію. Вирішальна битва відбулася на *Косовому полі*.

З самого початку бій був дуже запеклим. Хоробрий сербський воїн *Мілош Обилич*, йдучи на вірну смерть, пробрався до турецького табору, видаючи себе за перебіжчика. Коли Обилича привели в намет султана, він вдарив його захованим в одязі кинджалом. Турки були збентежені. Але син султана відновив порядок і відправив у бій гвардію, що стояла в резерві. Сербське військо було розгромлено. Сербський правитель, який потрапив у полон, і багато князів було зарубано на очах султана, що вмирав від ран.

Поразку на Косовому полі серби переживали як страшне національне лихо. Народ складав пісні та легенди про героїв битви; їх співали народні співці, закликаючи до боротьби за волю країни. Боротьба проти завойовників тривала. Лише через 70 років султану вдалося повністю підпорядкувати собі Сербію.

Раб-гребець на галері. Малюнок XVI ст.

Турки-османи вторглися до Болгарії. Майже кожне місто вони брали із боєм. Але сили були нерівними. У кінці XIV століття Болгарія на п'ять століть потрапила під владу султана.

4. Загибель Візантії. За сприянням папи римського проти турків було організовано кілька Хрестових походів. Але, хоча всі походи закінчувалися розгромом лицарів-хрестоносців, Константинополь туркам взяти не вдалося.

Ситуація змінилася зі вступом на престол султана *Мехмеда II* (1451–1481), якого прозвали *Завойовником*. Мехмед II володів кількома мовами, захоплювався вивченням математики, астрономії та філософії. Але освіченість анітрохи не пом'якшувала його жорстокість. Щоб позбутися суперників, султан наказав умертвити свого 9-місячного брата та деяких інших родичів.

Збудувавши фортецю на азіатському березі Босфору, султан почав контролювати рух судів між Середземним і Чорним морями і почав

Уривок з сербського епосу «Міліца»

Раптом слуга Мілутін приїжджає...

І почала розпитувати цариця:

«Що на полі Косовому сталося?»

Їй слуга Мілутін відповідає:

«Всі на полі Косовому залишилися.

Де загинув цар сербський, славний Лазар. Зарубав султана він Мурада

Багато списів там переламалося.

Вісім Юговичів там загинули.

Братів жоден з них не зрадив,

До кінця вони в бою рубалися.

Залишався цілим тільки Бешко,

Він скавав із прапором по полю,

Розганяв він воїнів турецьких.

Немов сокіл голубів полохливих.

Мілош теж там загинув, царице!

І посік дванадцять тисяч турків.

Живий він буде в пам'яті у сербів,

Живий він буде у піснях та сказаннях.

Скільки жити і Косову, і людям».

? 1. Про яку подію розповідає слуга цариці? Коли вона відбулася? 2. Про якого Мілоша йдеться в документі? Що ви знаєте про нього? 3. Що в цьому документі видається вам історично правдоподібним, а що — вигадкою? Чим це можна пояснити?

Османська імперія в XIV–XV ст.

Наскільки збільшилися володіння турків за сто років — із середини XIV до середини XV ст.? Чому Сербія не входила до складу імперії в середині XV ст.? Коли і з яким результатом відбувалися битви, відмічені на карті?

поширено готуватися до облоги візантійської столиці.

Зібравши величезне військо (від 100 до 150 тисяч осіб), Мехмед II обложив візантійську столицю з суші. Одночасно турки ввели в Мармурове море флот із кількох сотень суден. Візантія на захист міста змогла виставити лише близько 7 тисяч осіб. Була в турків і потужна артилерія.

Турки неодноразово засипали рів перед стінами, але обложені ночами з вражаючою швидкістю його очищали. Тоді турки почали копати підкоп під ворота міста.

Султан Мехмед II.
Зображення
XV ст.

Обложені повели зустрічний підкоп і влаштували вибух, занапастивши багато турецьких воїнів. Їм вдалося спалити і величезну облогову вежу, яку турки з великими труднощами і втратами присунули до міської стіни.

Розгніваний невдачами, Мехмед II наказав ввести кораблі у внутрішню гавань Константинополя — *Золотий Ріг*, щоб осадити місто з північного, слабо захищеного боку. Вхід у гавань був загороджений масивним ланцюгом, через який не міг прорватися жоден корабель. Тоді османи вночі перетягли 80 своїх кораблів у Золотий Ріг по суші, настеливши поміст і густо змастивши його жиром. З появою турецьких кораблів з північного боку захисникам міста довелося ще більше розтягнути свою лінію оборони.

У місті вичерпалися запаси продуктів. Сили захисників танули, воїни не могли відпочити ні вдень, ні вночі. Стіни вже мали великі проломи, рови були напівзасипані. Турецькі війська за наказом султана розпочали останній штурм фортеці. Туркам вдалося опанувати частину стіни та прорватися через ворота. У кровопролитній сутичці загинув останній візантійський імператор. На 53-й день облоги турки оволоділи Константинополем.

Так у **1453 році** припинила існування тисячолітня Візантійська імперія. Султан віддав місто на три дні на розграбування своїм військам. Більшість захисників було знищено, близько 60 тисяч жителів продано в рабство. Султан урочисто в'їхав у місто, відвідав храм Святої Софії і звелів переробити його в мечеть (Айя-Софію). Константинополь, який турки назвали *Стамбулом*, став столицею Османської держави.

1. Наведіть факти, які доводять, що народи Балканського півострова героїчно відстоювали свою незалежність у боротьбі проти османської навали. **2.** Чому походи європейських лицарів проти турків були названі Хрестовими? **3.** Підрахуйте, скільки років проіснувала Візантійська імперія. **4.** Скільки причин падіння Візантії називається у тексті параграфа? Перерахуйте їх. **5.** Накресліть у зошиті план Константинополя (див. с. 52). Нанесіть на нього подробиці облоги та штурму міста, описані в тексті параграфа.

1. Пояснюючи причини поразок сербів, сучасник писав, що турки перемагають «завдяки нашій незгоді і ненависті, ми самі куємо їм перемогу». Чи згодні ви з цією думкою? Свою відповідь аргументуйте. **2.** Дослідіть проблему: чому допомога Західної Європи Візантії виявилася настільки слабкою? Використовуйте для роботи свої знання з історії європейських країн XIV–XV століть, додаткову літературу. **3.** Назвіть відомих вам сучасників Мехмеда II у Франції, в Англії та Іспанії. **4.** Герб роду візантійських імператорів став гербом Росії. Як це сталося? Проведіть дослідження та оформіть його результат письмово.

Підведемо підсумки

Ви дізналися, що:

- Чехія в XIV столітті була найсильнішою і найбагатшою державою у складі Священної Римської імперії;
- невдоволення чехів католицькою церквою та засилям німців висловив Ян Гус у своїх проповідях;
- після страти Яна Гуса виник рух гуситів і почалися тривалі та успішні Гуситські війни чехів проти військ імператора та папи;
- в XIV – початку XV століття ослаблені міжусобицями та взаємною війною Балканські країни були завойовані турками-османами;
- в 1453 році султан Мехмед II після тривалої облоги захопив Константинополь і зробив його столицею своєї імперії.

Запитання і завдання до розділу VIII

1. Дайте характеристику життя і діяльності Яна Гуса. Чому ця людина прославилася в історії? **2.** Якими були наслідки Гуситських воєн для Чехії? Як ви вважаєте, яких із них було більше — позитивних чи негативних? **3.** Як змінювалося місце

Візантійської імперії у світі в епоху Середньовіччя? 4. Дослідіть проблему «Які розбіжності у долі слов'янських народів, що прийняли католицизм і що прийняли православ'я?». 5. Розташуйте у хронологічній послідовності події історії Балканського півострова: а) битва на Косовому полі; б) облога Константинополя військами Мехмеда II; в) утворення Османської держави на північному заході Малої Азії; г) визволення Болгарії від влади Візантії.

Творчі роботи та проекти

Інформаційний проект разом з дорослими «Подорож пам'ятними місцями гуситського руху». За допомогою додаткової, довідкової літератури, туристичних буклетів та інтернет-ресурсів зберіть інформацію про пам'ятні місця сучасної Чехії, пов'язані з діяльністю Яна Гуса та гуситським рухом. Розпитайте родичів і знайомих, які побували в Чехії, про їхні враження. Нанесіть цю інформацію на карту Чехії та сплануйте маршрут для поїздки чи віртуальної екскурсії. Оформіть результат проекту у вигляді презентації.

Історична реконструкція «Облога та штурм Константинополя». Напишіть про події того часу від імені турка з армії султана чи захисника міста. Подайте результат роботи класу. Обговоріть у класі, чому одну й ту саму історичну подію його учасники сприймають по-різному.

Розділ IX

Культура Західної Європи в Середні віки

У чому полягав внесок європейського Середньовіччя у світову культуру?

§ 26. Освіта і філософія

Як було організовано навчання у школах раннього Середньовіччя?

Чому міста, держави, церква з XI–XII століть потребували грамотних людей і різноманітних знань?

1. Уявлення середньовічної людини про світ. У перші століття Середньовіччя мало хто виїжджав за межі свого сільського округу. Контакти між мешканцями різних селищ були рідкісними. Далека подорож була небезпечною і важкою справою. Через погані дороги пересувалися повільно. Навіть про прикордонні країни до народу доходили лише уривчасті відомості.

Центром, або «пупом», Землі вважали місто Єрусалим, де знаходиться Гроб Ісуса Христа. Схід на середньовічних картах найчастіше поміщали зверху. Вважали, що на Сході розташована гора, на ній знаходиться земний рай. З раю випливають річки Тигр, Євфрат, Ганг і Ніл. Середньовічні мандрівники розповідали, що в тому місці, де річка Ніл проникає в Єгипет, місцеві жителі мають звичай розставляти вечорами сітки, а вранці знаходять у них дорогоцінні предмети — прянощі (імбир, корицю).

Індійський океан у Середні віки вважався замкнутим. Уява людей населяла узбережжя та острови океану казковими людьми та тваринами.

Хроністи були байдужі до точних цифр. Вони використовували невизначені вирази: «у цей час», «тим часом», «незабаром після цього». І феодали, і селяни часто плутали минуле, сьогодення та майбутнє. Наприклад, люди X століття могли вважати, що мучителі Христа ще живі та їх можна покарати.

Не було єдиної системи відліку часу. В одних країнах рік починався із свята Великодня, в інших — з Різдва Христового. Середньовічна година складала приблизно три сучасні години. Ніч поділялася на «три свічки». Короткі проміжки вимірювалися часом, який необхідний для прочитання будь-якої молитви.

Астролог, математик і писар.
Мініатюра XIII ст.

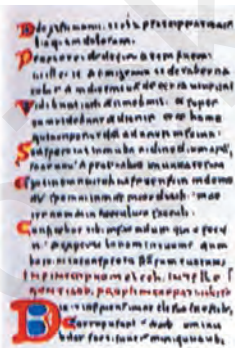
Доба ділилася на день та ніч. Середньовічні закони особливо суворо карали за злочини, скоєні вночі. Ніч — це час появи надприродних сил, привидів, демонів. Тому монахи та всі глибоко віруючі люди особливо пристрасно молилися вночі: вони вели духовну битву з силами диявола.

З розвитком міст і торгівлі, ділових і дипломатичних зв'язків, у ході завоювання нових територій люди почали частіше залишати рідні місця. Під час Хрестових походів європейці переконалися, який широкий і різноманітний світ. У них виник інтерес до життя людей у далеких країнах.

Яскраву розповідь про країни Далекого Сходу у XIII столітті залишив венеціанський купець та мандрівник *Марко Поло*. Близько чверті століття провів він у мандрах, багато років жив у Китаї. Повернувшись до Італії, він написав книгу, в якій розповів про життя та звичаї народів Азії. «*Книга Марко Поло*» довгий час служила посібником для складання географічних карт.

2. Переклади з грецької та арабської. Жителі Західної Європи V–X століть майже забули грецьку мову і зовсім не прагнули знати східні мови. Вони ставилися вороже, насторожено до всіх «чужинців», іновірців: мусульман, іудеїв, язичників, пізніше — православних християн.

У XI–XII століттях з'явилася велика кількість перекладів латинською мовою книг грецьких і арабських вчених: майже всі твори Аристотеля, головні праці греків і середньовічних арабів з географії, астрономії, математики, медицини. Центрами перекладу були Іспанія (тут єврейські вчені перекладали арабські та грецькі книги єврейською мовою, а християни — з єврейської на латину), а також норманська Сицилія, єдине

Сторінка рукописної книги

королівство того часу, де мирно жили православні греки, араби-мусульмани і католики. Коло знань європейців надзвичайно розширилося і збагатилося.

3. Середньовічні університети. Середньовічне суспільство було *корпоративним*. Кожна людина займала свою чітко окреслену нішу, входила в ту чи іншу *корпорацію* — відокремлену групу людей, які займаються тією чи іншою спільною справою, живуть відповідним чином, порядковуються особливим правилам і розпорядку.

Університети були корпораціями людей інтелектуальної праці — *професорів* (викладачів) та *студентів* (від латинського слова «студере» — старанно займатися, вивчати).

В одних університетах усіма справами керували студенти (так було в Болоньї), а в інших (наприклад, у Парижі) — рада професорів.

Заняття проводилися всюди латинською мовою, і люди з різних країн могли навчатися в будь-якому університеті.

Студенти з однієї країни об'єднувалися в *земляцтва* (або «нації»), а викладачі створювали об'єднання з предметів — факультети, які очолювали декани. Усі разом — і викладачі, і студенти — обирали голову університету — ректора.

Зазвичай в університетах, крім підготовчого, було три факультети: богословський (або філософський), юридичний, де вивчали закони, та медичний. Заняття проводили так: викладач — магістр, чи професор, — читав витяги з книжок та пояснював незрозумілі місця, а студенти слухали та записували *лекції* («лекція» в перекладі з латини — читання).

Лекції доповнювалися *диспутами* — словесними поєдинками. Це були змагання у знаннях

Оксфордський університет — один з найстаріших у Європі

Студенти на лекції в університеті

Що може повідомити малюнок про заняття в університеті і його студентів?

та красномовстві — суперечки щодо заздалегідь поставлених питань, наприклад: «Чи створена людина в раю?». Нападник намагався своїми питаннями виявити в міркуваннях противника протиріччя або з його ж власними доказами, або з Біблією та творами церковних письменників. Натовпи учнів та прихильників кожного учасника диспуту з азартом ловили кожне слово, оцінювали питання та відповіді. Іноді диспути були такими бурхливими, що закінчувалися бійками між учасниками або «вболівальниками».

У XV столітті в Європі було вже понад 60 університетів. Паризький університет славився викладачами філософії та богослов'я, університет Болоньї — права, Салерно (Сицилія) — медицини. Університети сприяли появі в Європі світської інтелігенції та освіченого чиновництва, загальному підйому культури.

4. Схоластика. Мислителі раннього Середньовіччя вважали, що віра і розум несумісні. Бога неможливо зрозуміти розумом — у нього треба вірити. «Вірую, бо безглуздо», — сказав на зорі Середньовіччя один із Отців церкви.

Учені XI–XIII століть уже не хотіли сліпо вірити. Шкільні уроки діалектики, книги Аристотеля та святого Августина прищепили їм любов до міркувань. Розум має прийти на допомогу вірі, зміцнити її, думали вони. Логіка, філософія повинні допомогти зрозуміти сутність Бога, чому

він влаштував світ саме так і що призначено у світі людині.

Для з'ясування істини потрібно міркувати, доводити свої висновки та логічно спростовувати аргументи супротивника. Філософи довели це мистецтво до надзвичайної досконалості. Так у соборних школах та університетах народилася *схоластика* (від грецького «схола» — школа) — релігійно-філософське вчення, що прагне пізнати Бога і світ за допомогою логічних міркувань.

Схоласти виробили свій науковий метод — спосіб шукати обґрунтовані відповіді на поставлені питання. Створена ними оригінальна середньовічна філософія сприяла розвитку науки Нового часу.

Міська світська школа. Гравюра XVI ст. У кімнаті одночасно йдуть заняття з читання, письма, арифметики та співу. Малюта пишуть на покритих воском дощечках (ліворуч).

Чому в обох вчителів на малюнку в руках різки? Як ви вважаєте, за що карають учня (ліворуч на передньому плані)?

5. П'єр Абеляр та Бернар Клервоський.

Одним із найвідоміших філософів-схоластів XII століття був француз П'єр Абеляр (1079–1142). Абеляр уже в 13 років став мандрівним школярем. Він швидко перевершив своїх професорів і перемагав їх у диспутах. Коли Абеляр почав викладати у Паризькій соборній школі, слухачі та учні йшли до нього натовпами. Але й ворогів-церковників ставало в нього дедалі більше: адже, обговорюючи те чи інше питання філософії чи богослов'я, Абеляр не переказував думки Отців церкви, а пропонував своє тлумачення.

Найсильнішим з ідейних противників Абеляра був знаменитий містик, творець ордену тамплієрів і натхненник Другого Хрестового походу *Бернар Клервоський* (1090–1153).

Абеляр стверджував на своїх лекціях і в книгах, що розібратися в питаннях віри можна тільки за допомогою розуму. «Потрібно розуміти, щоб вірити. Потрібно вірити, а не розмірковувати, — думав Бернар. — Віра має бути простою та щирою,

Суперечка між церквою та філософами

Схоласти зробили, начебто, неможливе: логічно довели існування Бога! Але при цьому церква довгий час засуджувала «розум» схоластів. Суперечка між церквою та філософами йшла про ставлення до Отців церкви.

Істина викладена у Біблії — з цим були згодні і церква, і філософи. Але в Біблії є багато незрозумілих місць, що допускають різні тлумачення. Як знайти відповіді на найважливіші питання світобудови і не впасти при цьому в оману? Церква казала: треба знати, як на ці запитання відповідали отці церкви.

Але філософи показували, що різні Отці церкви на ті самі питання відповідали по-різному. А це означає, що навіть вони просто люди і можуть помилятися. Справа філософа — зіставити висловлювання різних авторитетів і, логічно розмірковуючи, визначити, яке з них істинне.

«Звертаючись до розуму, я звертаюся до Бога, — говорив один із схоластів, — бо розум і робить людину «образом і подобою» Бога».

йти від серця, а не від розуму. Небесні таємниці вищі за людський розум, до них не можна торкатися. Мудрування ведуть до гордині та помилок. Тільки в глибокому переживанні віри людина наближається до Бога».

Суперечка Абеяра і Бернара стала суперечкою двох напрямів середньовічної думки: *раціоналізму* — опори на розум (від латинського «раціо») і *містики* — опори на надприродні сили.

Бернар розсилав по всій Європі листи із закликами припинити діяльність «еретика». У 1140 році Бернару вдається зібрати Церковний собор. Абеляр приїхав на нього в надії відстояти свої погляди на відкритому диспуті. Але Бернар та його прихильники не хотіли відкритого диспуту. У ніч до собору було ухвалено рішення: спалити всі книги Абеяра, а його самого змусити мовчати. Абеляр звернувся до суду папи, але папа підтвердив рішення собору. Хворий і зламаний філософ пішов у монастир.

Фома Аквінський. Фреска

Абеляр та Елоїза

У 1119 році почалася історія кохання Абеяра та його учениці Елоїзи, що стала знаменитою на багато століть. Юна Елоїза, племінниця паризького священика, дивувала сучасників розумом, освіченістю і красою. Тоді жінки не могли відвідувати школу, і Абеяра попросили стати її домашнім учителем. Незабаром Абеляр та Елоїза покохали один одного. «І над розкритими книгами більше звучали слова про кохання, ніж про вчення; більше було поцілунків, ніж мудрих висловів; очі частіше відбивали любов, ніж стежили за написаним», — згадував потім Абеляр у чудовій книзі «Історія моїх бід, або Любов Абеяра та Елоїзи». Елоїза народила Абеяру сина. Розлючений дядько вважав себе осоромленим і вирішив помститися. Його родичі, підкупивши слугу Абеяра, напали вночі на філософа і понівечили його. Закоханих розлучили. Елоїза пішла в монастир, але любила Абеяра до кінця життя, її листи до коханого приголомшують сумом і ніжністю. Коли в 1142 році Абеляр помер, Елоїза поховала його і через 20 років сама була похована поруч з ним. На їх гробниці написано: «Нехай відпочивають вони від скорботної праці та любові».

6. Великий схоласт XIII століття. Вершиною середньовічної схоластики були праці богослова XIII століття *Фоми Аквінського* (1225–1274). Хома Аквінський був сином італійського графа, навчався в університеті в Неаполі. Незважаючи на протести сім'ї, він став монахом домініканського ордену.

Хома був смиренною, доброю і надзвичайно працездатною людиною. Найславетніша його праця — «Сума богослов'я». У цій грандіозній книзі Хома зібрав усі знання про Бога і світ, накопичені у Середньовіччі. Але не просто склав їх, як в арифметиці, в суму. Він створив картину всього християнського Всесвіту, показуючи, що в кожній її деталі, від людини до мурашки, своє місце і своя роль, призначені Богом. «Суму богослов'я» часто порівнюють з іншими великими творами Середньовіччя, — з готичними соборами

3 твору Роджера Бекона

У старовинних книгах сказано, що алмаз можна розколоти за допомогою козливої крові. Я змочував алмаз козлячою кров'ю, і в мене нічого не вийшло. Але спосіб розколювати алмаз добре знаомий ювелірам.

Можна побудувати пристосування для плавання без веслярів так, щоб найбільші кораблі прийшли в рух силою однієї людини, рухаючись при цьому з набагато більшою швидкістю, ніж якби вони були повні веслярів. Можна зробити візки без усякої запряжки, які можуть котитися з неймовірною швидкістю; літальні машини, сидячи в яких людина може приводити в рух крила, що ударяють повітрям, подібно до пташиних.

Прозорі тіла можуть бути настільки оброблені, що віддалені тіла будуть здаватися близькими, і навпаки. На неймовірній відстані можна буде читати найменші літери та розрізняти найдрібніші речі, розглядати зірки; де побажаємо, приховане стане видимим.

? 1. Чим відрізнялося ставлення до науки до пізнання світу Роджера Бекона від підходу, прийнятого у середньовічних університетах? 2. Як ви вважаєте, чи вступав Бекон, висловлюючи такі ідеї, у конфлікт із церквою? 3. Які прилади, механізми, якими ми зараз користуємося, передбачив Роджер Бекон?

та «Божественною комедією» Данте. У них також зображений весь християнський космос. Після смерті Фоми Аквінського називали «ангельським лікарем», а невдовзі церква оголосила його святим.

7. «Дивовижний лікар». Сучасник Фоми Аквінського, монах ордена францисканців, англієць *Роджер Бекон* (1214–1294) викладав в університетах Оксфорда і Парижа. Він доводив, що для пізнання істини авторитету і розуму недостатньо, а потрібні також спостереження та досліді. Тільки з їх допомогою можна перевірити, чи вірні наші знання.

Багато років вчений займався алхімією та астрологією. Бекон проводив досліді з різними речовинами, магнітною стрілкою і збільшувальним склом. Він передбачив багато майбутніх відкриттів. Бекона вважали чарівником і прозвали «дивовижним лікарем». Лікар — високий вчений ступінь у Середні віки.

1. Як змінювалися уявлення середньовічної людини про світ в епоху Середньовіччя? З чим це було пов'язано? **2.** Як було влаштовано середньовічний університет? Як у ньому проходило навчання? **3.** Доведіть, що університет був корпорацією. Які ще середньовічні корпорації можна назвати? **4.** Заповніть таблицю «Знамениті вчені європейського Середньовіччя».

Ім'я	Роки життя	Сутність поглядів
------	------------	-------------------

5. Чим погляди Роджера Бекона відрізнялися від поглядів більшості середньовічних богословів, у тому числі й Абеяра? **6.** Що таке схоластика? Як вам здається, заважала чи допомагала схоластика розвитку європейської науки?

1. Намалюйте карту Землі, якою її уявляли люди раннього Середньовіччя. **2.** З усіх факультетів середньовічного університету найдовше треба було вчитися на богословському. Припустіть чому. **3.** У кінці XIII століття в Європі були винайдені окуляри. Про що свідчить цей факт? **4.** Проведіть дослідження: які традиції середньовічних університетів, назви, пов'язані з ними, збереглися до наших днів? Залучіть до дослідження своїх родичів і знайомих, які здобули вищу освіту. **5.** Які якості особистості середньовічних вчених, про які розказано в параграфі, здалися вам привабливими, гідними похвали? Хто вам сподобався більше за інших і чому?

§ 27. Середньовічна література

До яких літературних жанрів належать вірші про Робіна Гуда і «Пісня про Роланда»? Коли їх було створено?

Що ви пам'ятаєте про короля Артура і лицарів Круглого столу?

1. Література раннього Середньовіччя.

На початку Середньовіччя європейці найбільше читали Євангеліє і *життя святих*, у яких розповідалося про подвиги людей, визнаних церквою мучениками. У житіях описувалося, як вони катували себе, щоб придушити спокуси і душею наблизитися до Бога. Герої житій робили чудеса і терпіли муки заради віри, заради правди і спасіння людей, вони сміливо боролися з несправедливістю та злом.

З VI–VIII століть у культуру Західної Європи дедалі більше входять *хроніки* — рукописи, які розповідали про історію народів і про сучасне хроністу життя. У хроніках події викладалися за роками, оскільки вони йшли один за одним. Оповідання починалося зазвичай від Створення світу і закінчувалося сучасними подіями. Поряд з тим, що відбувалося насправді, хроніки повідомляли легенди і вигадки.

Ірландський монах Біда Високоповажний у «Церковній історії народу англів» вперше застосував нову систему рахунку часу — від Різдва Христового.

Невідомі оповідачі та співаки створювали *епічні пісні* — оповіді про великих героїв минулого. Їх виконували, акомпануючи собі на арфі чи віолі (маленькій скрипці). З часом одні пісні поєднувалися з іншими. Так виникли великі

середньовічні епічні поеми (*епоси*): англосаксонський «*Беовульф*», скандинавська «*Старша Едда*», німецька «*Пісня про Нібелунгів*». Протягом усього раннього Середньовіччя епоси існували лише в усній формі. Пізніше їх почали записувати, тому, на щастя, ми можемо зараз прочитати багато з них.

Змагання поетів на честь жінок.
Середньовічна мініатюра

2. Лицарська література. В XI столітті на Півдні Франції, в Провансі, виникла лицарська поезія. Провансальські поети-співачи називалися *трубадурами*. Серед поетів зустрічалися королі та знатні феодала, але було багато лицарів, рідше — городян. Відомі сотні поетів, які жили у другій половині XII—XIII століття; до нас дійшло близько 30 імен жінок-поетес.

У Північній Франції, Італії, Іспанії, Німеччині лицарські поети називалися *труверами* і *мінезінгерами* (у перекладі співаки любові).

У лицарській поезії (її називають також *куртуазною*, тобто придворною) було створено образ ідеального лицаря. У віршах оспівувалися тепер не тільки вірність сеньйору, щедрість, шляхетність — лицар повинен бути витонченим, ввічливим, привабливим.

«Жонглер, іншим і вдачею не в приклад...»

У містах, селах і замках, на дорогах і заїжджих дворах виступали мандрівні артисти. Тоді їх називали «блазні» або жонглери. Без них не обходилося ні сільське весілля, ні придворний бенкет. Вони водили за собою ведмедів і мавп, показували фокуси та акробатичні номери, розігрували невеликі п'єси. Веселість і безкорисливість жонглерів вихвалялися в середньовічних творах: «Жонглер, іншим і вдачею не в приклад: поїв — і співає веселіше... Він тілом здоровий тому, що серцем щедрий».

Проте церква вважала жонглерів «нечистими» людьми, недоброзичливо ставилася до їхніх фокусів, їх забороняли ховати при церквах — на освяченій землі.

Поети оспівували служіння Прекрасній Дамі, *Мадонні* («моїй пані»), поєднуючи поклоніння Богоматері та земній, живій і прекрасній жінці. Любов тут виступає як велике благо, якого гідний той, хто має відважне, благородне і віддане серце. Лицарська поезія створювалася в основному рідними мовами. Поети дбали про милозвучність і витонченість мови, точність сенсу і рими. Велике місце у лицарській поезії посіло прославлення воєн, боїв та походів.

У ті століття виникли віршовані *лицарські романи* і повісті. Спочатку це були обробки античних оповідей та історій, але античні герої поводилися як середньовічні лицарі, а облога Трої зображувалася як штурм феодального замку. Особливо яскраво в романах відбилися легенди про короля Артура і лицарів Круглого столу. Романи переносили читача у фантастичний світ, де на кожному кроці зустрічалися феї, велетні, чарівники, пригнічені красуні, які чекають на допомогу від сміливих лицарів. Популярна тоді легенда про беззавітне кохання і сумну долю Тристана й Ізольди — один із найпоетичніших сюжетів у світовій літературі; вона була записана у XIII столітті.

3 «Ордену вагантів»

Всі бажані, всі рівні,
до нас вступаючи в братство,
незважаючи на чини,
титули, багатство.
Наша віра — не в псалмах!
Господа ми славимо
тим, що в горі та сльозах
брата не залишимо...

Буде нині засновано
нашу спілку вагантів
для людей будь-яких племен,
звань і талантів.
Всі — сміливий ти чи боягуз,
дурень або геній —
приймаються в союз
без обмежень.

(Переклад Л. Гінзбурга)

? Що цінували середньовічні студенти, зважаючи на текст пісні?

3. Міська література. У XII столітті почався розквіт міської літератури. Городяни любили короткі оповідання у віршах та байки на побутові теми. Їхніми героями найчастіше були спритний, хитрий городянин або веселий, кмітливий селянин. Вони незмінно залишали в дурнях своїх супротивників — чванливих лицарів та жадібних монахів.

З міською літературою пов'язані вірші *вагантів* (у перекладі з латинської — бродяги). Вагантами називали школярів і студентів, які в XII–XIV століттях кочували містами й університетами Європи в пошуках нових викладачів. То справді був буйний і веселий народ, який вселяв побоювання церковній владі і бюргерам. Ваганти склали вірші латинською мовою. Вони прославляли любов і вино, висміювали лицемірство, жадібність і обман, особливо в середовищі священиків і на папському троні. Найбільш прославився своїми

«Божественна комедія» Данте

У «Божественній комедії» Данте описує подорож у потойбічне царство: пекло для грішників, рай для праведників і чистилище для тих, кому Бог ще не виніс свій вирок. Біля брами пекла, розташованого на півночі, напис, що став крилатим: «Залиш надію кожен, хто сюди входить». У центрі південної півкулі — величезна гора у вигляді усіченого конуса, на уступах гори розташоване чистилище, але на плоскій її вершині — земний рай.

У супроводі великого римського поета Вергілія Данте відвідує пекло і чистилище, а по раю його веде Беатріче. У пеклі 9 кіл: чим важчі гріхи, тим нижче коло і суворіше покарання. У пеклі Данте помістив кровожерливих владолюбців, жорстоких правителів, злочинців. У його зображенні грішники не тіні, а живі люди: вони ведуть з поетом бесіди і суперечки, в пеклі вирують політичні чвари. Данте розмовляє з праведниками в раю і, нарешті, споглядає Богоматір і Бога.

Картини потойбічного світу намальовані так жваво і переконливо, що сучасникам здавалося, ніби поет бачив це на власні очі. А описав він, по суті, різноманітний земний світ з його протиріччями та пристрастями.

Данте Аліг'єрі.
Фрагмент фрески XV ст.

віршами французький вагант *Франсуа Війон* (XIV століття); музику до його творів складають і сучасні композитори.

4. Данте. Його вважають найвидатнішим поетом Середньовіччя. *Данте Аліг'єрі* (1265–1321) народився у Флоренції в старовинній дворянській сім'ї. Він навчався у міській школі, а потім все життя вивчав філософію, астрономію, античну літературу. У 18 років він пережив любов до юної Беатричі, яка згодом вийшла заміж за іншого і рано померла. Про свої переживання Данте з небувалою для тих часів відвертістю розповів у маленькій книжці «Нове життя»; вона прославила його ім'я в літературі.

Данте брав активну участь у політичній боротьбі в рідному місті, він належав до групи супротивників папи. Але прихильники папи взяли верх, і Данте засудили до вигнання з Флоренції. Близько 20 років, до кінця життя, він блукав містами Італії, багато страждав, сумував за батьківщиною і помер у Равенні, де провів останні роки при дворі місцевого правителя.

У вигнанні Данте написав великий твір у віршах, який назвав «Комедією» (в той час таку назву давали творам зі щасливим кінцем). Нащадки назвали її «*Божественна комедія*» на знак вищої похвали. Поема написана італійською мовою: поет хотів, щоб його розуміло найширше коло читачів.

1. Перерахуйте відомі вам середньовічні епічні поеми.
2. Які якості людини оспівували лицарські поети?
3. Якими мовами створювалися твори трубадурів, пісні вагантів, «Божественна комедія» Данте? Чому?
4. Чому Данте вважають найбільшим поетом Середньовіччя?
5. Змініть назви пунктів параграфа так, щоб усі вони мали питальну форму.

1. Як впливали куртуазна поезія та лицарські романи на поведінку лицаря в житті? 2. Як у середньовічній літературі було відображено становий поділ суспільства? За допомогою довідкової та додаткової літератури, інтернет-ресурсів уточніть, чи були твори, які знали люди різних станів. 3. У тексті підручника не розказано про селянську літературу. Проведіть дослідження: чи можна говорити про існування в Середньовіччі особливої, селянської літератури? 4. Підготуйте презентацію «Шедевр середньовічної літератури» (5–7 слайдів), присвячену будь-якому поетичному чи прозовому твору епохи.

§ 28. Середньовічне мистецтво

Якими досягненнями в архітектурі та техніці будівництва прославилися древні римляни? Як виглядала ранньохристиянська базиліка та хрестово-купольний храм? Які будівлі прикрашали середньовічні міста-комуні?

1. Архітектура. Будівельники раннього Середньовіччя багато перейняли від суворої архітектури стародавніх римлян, і тому споруди аж до XI–XIII століть називають *романськими* (від «Рома» — Рим). Романський храм — масивна будівля з майже гладкими стінами, високими вежами та лаконічним декором. Усюди повторюються контури *напівкруглої арки* — на склепіннях, віконних отворах, входах у храм. Водночас своєю міццю романські храми нагадують замки. І справді, вони нерідко були притулком для населення округу.

Разом з тим романський храм виконаний закликом до благого роздуму та молитви. Внутрішнє його влаштування також типово середньовічне. Він складається з трьох чи п'яти нефів; центральний неф піднятий над бічними. У плані романський храм має вигляд хреста, у центрі якого — вежа, що завершується пірамідою.

Усміхнений ангел — уособлення раю. Статуя portalу Рейнського собору. XIII ст.

Церква монастиря Марія-Лак.
Німеччина. XII ст.

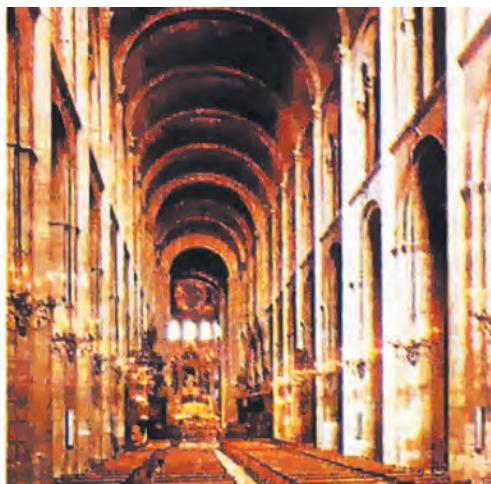
З XI століття в Західній Європі почалося велике будівництво. Багата церква збільшувала кількість і розмір храмів, перебудовувала старі споруди.

З середини XII століття у вільних містах споруджувалися торгові приміщення, зали для зборів цехів і гільдій, лікарні, готелі. Головними прикрасами міста були ратуша і особливо собор. Побудови XII–XV століть

отримали пізніше назву *готичних*. Тепер легке і високе стрілчасте склепіння опирається всередині на пучки вузьких, високих колон, а зовні — на масивні опорні стовпи та сполучні арки. Зали просторі та високі, в них надходить більше світла та повітря, вони багато прикрашені живописом, різьбленням, барельєфами.

Схема романського храму
в розрізі

Інтер'єр романської церкви
Сен-Сернен у Тулузі. Франція.
XI–XIII ст.

Завдяки широким проходам і наскрізним галереям, великій кількості величезних вікон і мереживного кам'яного різьблення готичні собори здаються прозорими. Обриси *стрілчатої арки*, круті скати дахів, високі вежі дзвонів — все створює враження стрімкого пориву ввись.

Довгий час собор був найбільшою будівлею у місті, нерідко міг вмістити всіх городян. У ньому не лише проводили церковну службу, а й влаштовували збори, вистави на релігійні теми, слухали лекції професорів. У величезному опатному соборі, серед його краси та величі людина переймалася радістю свята, відчуттям могутності Бога, спрямовувала до нього свої помисли та почуття.

Собор у Реймсі. Західний фасад.
Франція. XIII – початок XIV ст.

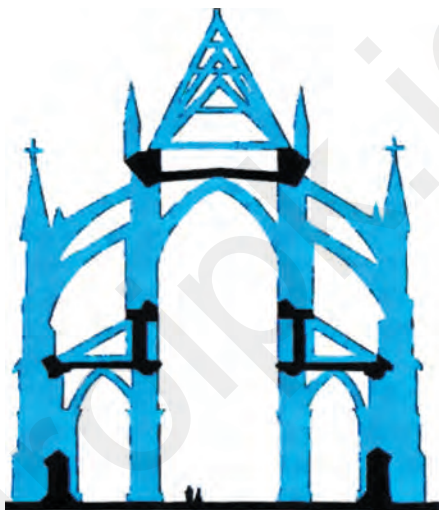
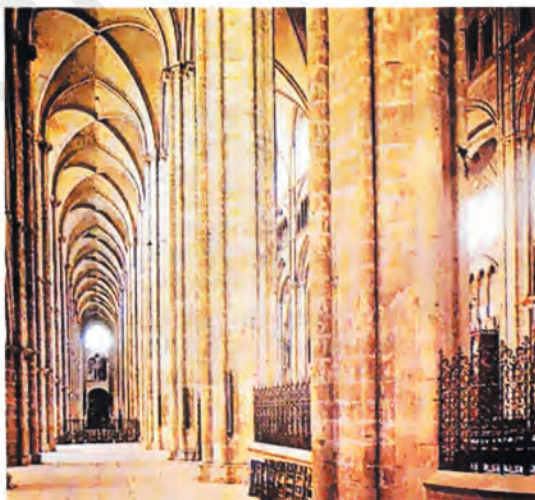

Схема готичного храму в розрізі

Інтер'єр готичного собору в Бурже.
Франція. XIII ст.

Химера. Фрагмент фасаду собору Нотр-Дам. Париж

Середньовічні собори і зараз захоплюють своєю вишуканою красою, мистецтвом та фантазією їхніх творців. Собори будували та прикрашали протягом багатьох десятиліть, а часом і століть. У їх спорудженні брало участь багато майстрів, часом з різних країн. На час будівництва всі майстри об'єднувалися в артіль під керівництвом архітектора.

Храм будували так, щоб його було видно всім і звідусіль. Про нього нагадував дзвін своїм мірним звучанням. Ритм дзвонів ударів, церковні фрески, вітражі, скульптури та ікони служили для середньовічних людей мірою і зразком у будні та свята.

2. Скульптура. У Середні віки скульптура була невіддільна від архітектури і переважно присвячувалася релігійним темам: зображувала

Нащадки про готичні будівлі

У цих будівлях влаштовували вони стільки виступів, розривів, завитків, що позбавляли свої речі будь-якої пропорційності, і часто, нагромаджуючи одне на інше, вони досягали такої висоти, що верх дверей торкався даху. Манера ця була винайдена готами, бо після того, як були зруйновані стародавні споруди і війни занепастили архітекторів, то ті, що залишилися живими, почали будувати в цій манері, заповнюючи всю Італію чорт знає якими спорудами. Упаси Боже будь-яку країну від однієї думки про подібні роботи, настільки безформені... (Дж. Вазарі, італійський живописець, архітектор, історик мистецтва. XVI століття.)

Як же я був вражений, коли наблизився до Страсбурзького собору. У мене дух захопило від його цілісності та величі. Собор складався з тисяч окремих частин, що гармонійно поєднувалися, він викликав захоплення і подив, але осягнути, пояснити його собі було неможливо. (І. В. Гете, німецький письменник. XIX століття.)

? 1. Як змінювалося ставлення до готичного мистецтва протягом століть? За допомогою додаткової літератури з'ясуйте, чому готика викликала таке відторгнення у людей XVI століття. 2. Як Вазарі пояснює походження назви «готичний»? Уточніть, чи правий він. 3. У чому ви особисто згодні чи не згодні з представленими тут думками?

сцени, описані у християнських книгах, зміцнювала у вірі та лякала муками пекла. Храми прикрашали зовні і всередині сотнями, а то й тисячами *рельєфів* і статуй, що зображують Бога і Діву Марію, апостолів і святих, єпископів і королів. Наприклад, у соборі в Шартрі (Франція) було до 9 тисяч статуй, не рахуючи рельєфів.

Вже в романському стилі видно вироблені Середньовіччям прийоми прикрас храмів. Найбільшу увагу приділяли західному фасаду, де був головний вхід: багаті прикраси фасаду ніби зазивали до храму. *Портали* (входи) собору позначали кордон двох світів — грішного, земного і священного, небесного: собор їх і поділяв, і пов'язував між собою.

На капітелях колон, дахах і над дверима зображувалися кентаври, *химери* та інші казкові істоти. Вони успадковані від язичницьких вірувань і народної творчості — казок, байок, пісень.

На відміну від античного мистецтва, що прославляло красу людського тіла, художники Середніх віків прагнули розкрити багатство душі, думок і почуттів людини, її напруженого внутрішнього життя.

У готичних статуях святих більше руху, їх тонкі витягнуті постаті особливо швидко передають справжній образ людей.

Головною фігурою декору в храмі, в чернечій келії, в спальні мирян було зображення розп'ятого Христа. Безгрішність і піднесення через страждання та милосердя — ось головна думка середньовічного мистецтва.

Збереглося безліч зображень Богоматері — Діви Марії, Мадонни. Її любили самовіддано, їй

Маркграф Екхард та його дружина Ута.
Статуї собору в Наумбурзі. Німеччина. Близько 1250 р.

Христос благословляючий.
Статуя собору в Ам'єні. Франція. Близько 1220 р.

Фрагмент пор-
талу собору
в Шартрі

молилися пристрасно; у ній бачили заступницю за людей перед Сином. Але майстри прагнули в зображенні Мадонни з Немовлям на руках оспівати і жертвону силу материнської любові.

3. Живопис. Стіни романських храмів були вкриті розписами. Але на стінах готичних соборів для них залишалось мало місця. Величезні вікна заповнювали *вітражі* — картини або візерунки зі шматків кольорового скла, скріплених свинцевими обідками. Через вітражі світло проникало в храм, граючи на колонах, склепіннях і каменях підлоги барвистими відблисками, і це надавало всьому святкового вигляду.

Великим досягненням живопису була *книжкова мініатюра*. Безліч яскравих малюнків відображало все життя людей різного походження і достатку: як вони одягалися і зачісувалися, обставляли житла, працювали і проводили дозвілля, у що вірили і чого боялися. У знаменитих «Великих хроніках» описана в картинках вся історія Франції, починаючи з Меровінгів до XIV століття. В ілюстраціях до німецької книги любовних пісень представлений лицарський побут з турнірами, полюваннями, поклонінням Прекрасній Дамі.

Найславетніший зразок мініатюри — «Календар герцога Берійського». Він був виконаний на початку XV століття трьома братами Лімбургами, які працювали

Центральний вхід собору
в Шартрі. Франція. Кінець XII ст.

у Франції. Мініатюри календаря відобразили нове ставлення до природи: у людей виникало бажання милуватися її красою.

Зображення людей у хвилини праці, відпочинку, у взаєминах, зв'язках з природою, передача світла, використання світлотіні — такі були нововведення в книжковій мініатюрі.

Побутові сцени зображувалися і на фресках, що особливо характерно для німецьких і скандинавських храмів XIV–XV століть.

«Жовтень». Мініатюра XV ст.

?! Який настрій створює у вас мініатюра?

1. На підставі тексту та ілюстрацій складіть розповідь про романські та готичні собори. **2.** Розробіть таблицю для зіставлення романського і готичного соборів за окремими частинами їх плану, архітектурним елементам, внутрішньому оздобленню. **3.** Які думки і почуття прагнули висловити у своїх творах середньовічні архітектори та скульптори? Якими засобами вони цього досягали? **4.** Яким був ефект від використання вітражів у готичному храмі? **5.** Що нового внесло пізнє Середньовіччя у книжкову мініатюру та фресковий живопис?

1. Яке враження на сучасного глядача справляють середньовічні готичні собори, що збереглися до наших днів? **2.** Поясніть зміст фрази: «Готика — дитя міста». **3.** З'ясуйте, у чому була подібність і в чому відмінність в архітектурі та у внутрішньому оздобленні католицьких і православних храмів Середньовіччя. Використовуйте додаткову літературу та інтернет-ресурси. **4.** Як змінилося зображення людини у середньовічному мистецтві в порівнянні з античним? **5.** Напишіть твір від імені людини, яка вперше потрапила до готичного собору. Які почуття викличе у нього храм своїм зовнішнім і внутрішнім оздобленням?

§ 29. Культура раннього Відродження в Італії

Назвіть характерні ознаки античної культури. Яким явищам у культурі Західної Європи та Арабського халіфату VIII–IX століть учені назвали «Відродження»? У чому полягала своєрідність політичного життя середньовічної Італії?

У середині XIV століття в Італії зароджується нова культура — культура Відродження, яка в ранній Новий час поширилася по всій Західній Європі. Це була міська культура, розквіт якої був пов'язаний із розвитком міст-держав і античною спадщиною. Епоха Відродження, коли розвивалася ця культура, продовжиться до середини XVII століття. Перші півтора її століття називають *раннім Відродженням*.

1. «Любителі мудрості» та відродження античної спадщини. У XIV столітті в багатих містах Італії з'явилися люди, які називали себе «любителями мудрості». Вони були добре освічені і вважали, що Античність можна вважати золотим віком, коли процвітали науки і мистецтво, люди були доблесними та мудрими. А потім, думали вони, прийшли варвари (готи), і запанували невігластво і жорстокість. Варвари забули прекрасну латину і почали говорити грубими словами. І ось тепер настав час відродити золотий вік і поєднати його античну доблесть із християнською вірою.

Донателло.
Кінна статуя
восначальника
Гаттамелати.
XV ст.

Свій час «любителі мудрості» назвали *епохою Відродження*. Вони вивчали латинську та грецьку мови, розшукували античні статуї, переписували і вивчали античні рукописи, витрачаючи на

це вільний час і гроші. Вони наслідували героїв і філософів Стародавнього Риму та Греції у поведінці і навіть в одязі.

Серед них були люди різних станів та занять, але спочатку «любителів мудрості» було небагато. Вони підтримували один одного, переписувалися, об'єднувалися в гуртки.

«Любителі мудрості» вважали період між Античністю і часом свого життя «темним провалом» в історії. Ми знаємо, що це не так: книги Данте і вірші трубадурів, готичні собори, вчення Хоми Аквінського не менш прекрасні, ніж книги Гомера, храми Акрополя і філософія греків. Вони не кращі і не гірші — вони інші. Але хоча для багатьох «любителів мудрості» був один ідеал краси і доблесті — Античність, розвивав й інший напрямок нової думки, більше пов'язаний з життям і безпосередніми завданнями свого часу.

2. Нове вчення про людину. Мислителі Середньовіччя постійно розмірковували про Бога і божественну світобудову — займалися «пізнанням божественного». «Любителі мудрості» почали вивчати не лише Біблію, праці Отців Церкви і книги античних письменників. Вони все більше цікавилися минулим і сьогоденням свого народу, його вдачею та звичаями, поточними подіями. Головне в творах нових учених — це інтерес до людини, її земного життя. Свої заняття вони назвали

Собор Святої Діви Марії у Флоренції — шедевр архітектури Відродження

?! Які елементи будівлі нагадують готику, а які належать до архітектури Відродження?

Франческо
Петрарка

латиною «*studia humanitatis*» — «пізнання людського». Звідси й друга назва «любителів мудрості» — *гуманісти*. Їхні погляди стали називати гуманізмом, епоха Відродження — це й епоха гуманізму.

Гуманісти створили нове вчення про людину. Людина, вважали вони, — це найкраще і головне творіння, «вінець творіння» Бога, якого вони нерідко ототожнювали з природою. Вони вважали, що людина може і повинна досягти величчя та щастя вже в земному житті. Нагородою їй, як навчали гуманісти, було не блаженство на небесах, а слава серед сучасників і нащадків. Господь допомагає саме таким людям, і їхні успіхи є свідченням милості Бога до того, хто активно проявляє свої найкращі можливості.

Ідеал гуманістів — «універсальна людина», тобто така, яка досягла досконалості у всьому: у фізичній силі та красі, у філософії та інших науках і мистецтвах, у військовій майстерності та багато в чому іншому.

3. Виховання нової людини. Гуманісти стверджували, що людина має стати господарем своєї долі. Господь надає людям свободу вибору шляху і допомогу, і тільки від людини залежить, піднесеться вона до істоти майже божественної чи впаде нижче худоби.

Природні здібності подібні до зернятка, вони закладені в нас при народженні. Величності та успіху досягає тільки той, хто день за днем невинно вирощує це зернятко, вчиться, працює над собою, виховує і загартовує свій дух. Тому гуманісти (які зазвичай були людьми діловими — служили при правителях, торгували та ін.) весь вільний час присвячували «*studia humanitatis*»

і створенню власних наукових праць з історії, поезії, філософії, інших наук.

У феодальному суспільстві шляхетними (тобто найкращими) людьми вважалися ті, у яких були знатні предки. Гуманісти заявили, що шляхетність не залежить від походження. Шляхетний той, хто виховав свою душу освітою та роздумом над піднесеними предметами.

4. Перші гуманісти. Першим гуманістом називають італійського поета *Франческо Петрарка* (1304–1374).

Учнем та послідовником Петрарки був письменник і вчений *Джованні Боккаччо* (1313–1375). Найкращий і найвідоміший твір Боккаччо — «*Декамерон*», книга, що складається зі ста новел. У новелах «Декамерона», жартівливих і серйозних, грубуватих і витончених, яскраво

Джованні Боккаччо

Творчість Петрарки

Проти волі батька Петрарка присвятив своє життя поезії та філософії. Ця історія потім не раз повториться: багато гуманістів підуть проти волі своїх консервативних і більш практичних батьків.

Одного разу Петрарка побачив у церкві молоду жінку. Він полюбив її відразу і любив все життя. Вона померла від чуми в 1348 році, так і не відповівши поетові взаємністю. Петрарка дав своїй коханій ім'я Лаура і присвятив їй безліч віршів, які стали однією з вершин європейської любовної лірики.

Для Петрарки мислителі давнини не абсолютні авторитети, а улюблені вчителі та співрозмовники. Він захоплюється ними, але часто з ними сперечається. Він не згоден відмовитись від свободи розмірковувати і від власної думки.

Він написав книгу «Життя знаменитих мужів» про героїв Римської республіки: щоб сучасні йому італійці знову стали Цезарями, Сципіонами, треба нагадати їм, якими були їхні предки.

Листи та книги Петрарки читала вся освічена Європа. Він не був багатим, знатним, але й папа, і могутні государі Італії вислуховували поради Петрарки і навіть його суворі докори. У 1341 році на урочистій церемонії в Римі Петрарка був увінчаний лавровим вінком і титулом короля поетів.

Палаццо Пітті був резиденцією Медічі. Флоренція. 1487 р.

?!? Які риси античної архітектури можна знайти у цьому будинку?

і цікаво зображений повсякденний світ Італії XIV століття.

Завдяки Петрарці, Боккаччо та їх послідовникам авторитет гуманістів надзвичайно зріс. Значців античної словесності запрошували читати лекції до університетів, призначали на високі посади. Гуманіста Томмазо Перетунеллі, сина шевця, обрали папою римським.

У XV столітті центрами культури раннього Відродження стали Флоренція, Мілан, Венеція, Неаполь, Рим. Пізніше з Італії ідеї гуманістів поширювались в інші країни Європи.

Франческо Петрарка Із сонетів на життя мадонни Лаури

Зітхаю, наче шелестить листям
сумний вітер, сльози ллються градом,
коли дивлюся на Вас закоханим поглядом,
через який у світі я чужий.
Посмішки Вашої бачу світло благим,
я не сумую за іншими насолодами,
і життя вже не здається мені пеклом,
коли милуюсь Вашою красою.
Але холоне кров, як тільки Ви підете,
коли покинутий Вашими променями,
посмішки фатальної не бачу я.
І груди, відкривши любовними ключами,
Душа звільняється від плоті.
Щоб йти за Вами, життя моє.

(Переклад Є. Солоновича)

? Які почуття викликає у вас цей сонет?

У Середні віки кожна людина повинна була посісти своє місце в залежності від знатності, багатства, занять. Тепер же в центрі уваги опинилася *особистість* людини, її *індивідуальні*, неповторні властивості та переживання.

5. Мистецтво раннього Відродження. Вже з раннього Відродження в Європі розпочався розквіт мистецтва. Живопис, скульптура та архітектура Відродження пройняті ідеалами гуманізму.

Художникам стала цікава реальна людина в її земному житті. Широке поширення набуває живописний і скульптурний портрет — індивідуальний або сімейний. Завдяки таким портретам ми знаємо, яким був реальний вигляд багатьох відомих людей того часу.

Використовуючи світлотінь, художники досягають у зображенні фігур і предметів відчуття об'єму, розробляють перспективу. Їхню увагу привертають яскраві характери, глибина і сила людських переживань.

Сандро Боттічеллі. Народження Венери. *Приблизно 1484 р.*

Сандро Боттічеллі. Весна. Приблизно 1482 р.

Ідеал краси якої епохи втілений в обох картинах?

Найпрекрасніший живописець раннього Відродження — флорентієць *Сандро Боттічеллі* (1445–1510). Найбільш відомі картини майстра — «Весна» та «Народження Венери», які по-люють ніжністю та витонченістю.

Змінювалася архітектура італійських міст. Готичний собор витягнутий по вертикалі, він спрямований вгору, до Бога. Місто Відродження «горизонтальний». Архітектори будують будинки нових типів: міські палаци — багатоповерхові *палацио*, заміські вілли, купецькі особняки, університети, госпіталі. Ці будівлі більш просторі, комфортні, створені для зручності людини.

Починаючи з раннього Відродження митці й архітектори стали користуватися величезною повагою. Честь запрошення італійських художників до свого двору заперечували папи римські, королі та правителі міст Італії.

1. Хто називав себе «любителями мудрості»? **2.** Як гуманісти представляли роль і значення людини? **3.** Чим відрізнялися уявлення про шляхетність, поширені у феодальному суспільстві і в гуманістів? **4.** Чому «любителі мудрості» назвали свій час епохою Відродження? **5.** Що нового привнесли в архітектуру, скульптуру та живопис діячі мистецтва Відродження? **6.** Самостійно складіть і заповніть таблицю «Мислителі та художники раннього Відродження».

1. Гуманісти вважали, що істинної величі можна досягти лише невпинним вивченням античної словесності. Поясніть цю думку. Чи згодні ви з нею? Свою думку аргументуйте. **2.** Чому Данте називають лише провісником епохи Відродження? Для відповіді на це запитання скористайтесь додатковою літературою. **3.** З'ясуйте, чим відрізнялися один від одного арабське Відродження, Каролінгське відродження та раннє італійське Відродження. Припустіть, чому вчені застосували однакове визначення для різних культурних епох. **4.** Уточніть за словником, у якому значенні зараз використовують слово «гуманіст». Чи змінилося його значення у порівнянні з епохою Відродження? **5.** Підготуйте презентацію «Шедевр мистецтва раннього Відродження» (5–7 слайдів), присвячену будь-якій картині чи архітектурній пам'ятці епохи.

§ 30. Наукові відкриття та винаходи

Хто і коли вперше винайшов компас?
Хто першим з європейців дістався до Америки?
Де і як створювали середньовічні рукописні книги? Як їх прикрашали?

1. Розвиток практичних знань. У Середні віки процвітали *астрологія* та *алхімія*. Астрологи стверджували, що за зірками можна визначати майбутнє. З ними радилися королі, полководці та мандрівники. Алхіміки були зайняті пошуками «філософського каменю», за допомогою якого можна було б перетворити будь-який метал на золото. Але спостереження та досліді астрологів та алхіміків дозволили накопичити знання з астрономії та хімії. Алхіміки, наприклад, удосконалили способи отримання металевих сплавів,

Середньовічний лікар за кольором сечі визначає стан хворого.
Мініатюра XIV ст.

фарб, лікарських речовин, створили багато хімічних приладів. Астрологи вивчали розташування зірок і світил, їх рух і закони фізики.

Накопичувала корисні знання медицина. Лікарні (шпиталі) спочатку створювали єпископи та монастирі, а потім і міські ради. У лікарнях не лише лікували, а й давали притулок паломникам і жебракам. А пани і багаті городяни могли запросити до себе платного лікаря. Рани і переломи частіше лікували не лікарі, а цирульники (перукарі), вони ж виривали зуби. Щоб поставити діагноз, лікарі вимірювали пульс хворого, розглядали колір його язика та сечі. Вже стало зрозуміло, що треба дотримуватись правил особистої гігієни, і медики радили вранці вмиватися і чистити зуби, не зловживати гарячими ваннами, не переїдати, робити фізичні справи і здійснювати прогулянки на природі.

У математиці з'явилася цифра 0; разом із поширенням арабських цифрових позначень (замість римських) це дозволило вирішувати складні задачі.

2. Перші механізми. З XIV століття в гірській справі та ремеслі почали все ширше застосовувати водяні млини. Просте водяне колесо здавна було основою млинів, які будували на річках та озерах для помелу зерна. Але в Середні віки винайшли більш потужне колесо, яке приводилося в рух силою води, що падає на нього. Річку перегороджували греблею і відводили від неї вузькі канали — жолоби. Вода прямувала до жолоба і падала зверху на лопаті колеса, прискорюючи його обертання. При обробці металу таким колесом приводили в рух молот вагою до однієї тонни. Енергія млина застосовувалася також

у сукноробстві, для промивання (збагачення) і плавки металевих руд, підняття ваг і так далі. Млин і механічний годинник — перші механізми, ними ми завдячуємо Середньовіччю.

3. Нове в металургії та обробці металів.
Поява вогнепальної зброї. Раніше метал плавили в маленьких горах, нагнітаючи в них повітря ручними міхами. З XIV століття почали будувати *домни* — плавильні печі до 3–4 м заввишки. Водяне колесо було з'єднане з великими міхами, за допомогою яких вдували в піч повітря. Завдяки цьому в домні досягалася дуже висока температура: залізна руда плавилася, утворювався рідкий чавун. З чавуну відливали різні вироби, а шляхом його переплавлення отримували залізо і сталь. Металу тепер виплавляли набагато більше, ніж раніше.

Для плавки металу в домнах почали застосовувати не тільки деревне, але й кам'яне вугілля, якщо поблизу були його поклади. Метал, дерево чи скло обробляли на спеціальних верстатах: токарних, шліфувальних, гвинторізних. Використовувалися багато токарних і слюсарних інструментів, що дозволяли досягати великої точності при виготовленні виробу (наприклад, кулі або лінз).

Багато чавуну та заліза потрібно було для виробництва вогнепальної зброї: важких гармат для облоги фортець та легких знарядь для польових боїв.

Поширення гармат стало початком перевороту у військовій справі. Лицарські обладунки перестали бути надійним захистом, стіни замків втрачали неприступність.

Велика водопідійомна машина.
Гравюра XVI ст.

Кузня з водяним двигуном. Гравюра

Плавка руди у доменних печах

4. Розвиток мореплавства та кораблебудування. Довгий час європейці не наважувалися пускатися в далекі плавання у відкритому морі. Без правильних карт і морських приладів кораблі ходили «каботажно» (вздовж берега) по морях, що омивають Європу, вздовж Північної та Західної Африки.

Виходити у відкрите море стало безпечніше після того, як моряки освоїли компас. Було винайдено *астролябію* — прилад визначення місця, де знаходиться корабель.

У XV столітті з'явився швидкий легкий вітрильник — *каравелла* («човен з вітрилом») — рухливий і місткий. Він мав три щогли з прямими і косими вітрилами і міг рухатися в потрібному напрямку не тільки при попутному, а й при бічному і навіть зустрічному вітрі. На каравелах можна було вирушати в далекі морські подорожі. У **1492 році** генуезький мореплавець *Христофор Колумб*, який перебував на службі в іспанських королів, досяг прибережних островів Америки в районі Карибського моря.

Відкриття європейцями Америки мало всесвітньо-історичне значення. Воно започаткувало в найближчі століття новим Великим географічним відкриттям, осягненню, освоєнню та колонізації європейцями всієї земної кулі і водночас поширення на інші континенти та регіони європейської культури. Це стало початком всесвітньої історії та однією з важливих віх кінця Середньовіччя.

5. Винахід книгодрукування. З розвитком держави і міст, науки і мореплавства зростав обсяг знань і одночасно потреба в освічених людях і книгах.

Астролябія

Мореплавець встановлює місцезнаходження корабля. *Малюнок із книги XVI ст.*

?! Дізнайтеся, як називався прилад, зображений на малюнку, і як він діяв.

Першими переписуванням книг зайнялися монахи. Згодом у містах виникло безліч світських майстерень з переписування книг і навіть цілих бібліотек. Бібліотеки були тепер не лише

Каравела

?! Порівняйте будову каравели з кораблями різних народів Середньовіччя (с. 42–43, 55, 80, 112, 171).

Друкарня. Гравюра XVI ст. Зліва — набирачі з кас набирають текст. Праворуч — працівник намазує набір фарбою, покриває його папером, тре зверху щіткою або притискає пресом

в соборах та монастирях, а й в університетах (де підручники можна було брати на якийсь час додому), у королів і багатих людей.

У XIV столітті в Європі почали виготовляти більш дешевий матеріал — папір, але книг, як

Зміни в екології

Європа успадкувала від давнини природні умови, мало порушені цивілізацією. У середні віки вони істотно змінилися. Зростання населення призвело до збільшення числа поселень. Села і особливо бурхливо зростаючі міста потребували матеріалу для будівництва — це було насамперед дерево. Шахти утримувалися від обвалу за допомогою дерев'яних балок — вертикальних кріплень. Плавильні споживали дедалі більше деревного вугілля. Все це завдало непоправної шкоди лісам. Якщо на початку Середньовіччя Європа була покрита величезними непрохідними лісами, то до XVI століття ліси нещадно вирубувалися. У деяких країнах природні ліси зникли повністю.

Розвиток сільського господарства вимагав розширення ріллі. З цієї метою також зводилися ліси, але водночас осушувалися великі болота у Європі. Наприклад, вже у XV столітті заболочена малярійна Ломбардія стала квітучою житницею. Звичайно, зведення лісів та осушення боліт різко зменшило кількість диких звірів і птахів. Око подорожуючого Європою тепер раз у раз зупинялося на живописних полях, міських стінах, хуторах і селах.

У пізніше Середньовіччя природний пейзаж Європи вже поєднувався з культурним пейзажем, створеним людиною.

і раніше, не вистачало. Щоб розмножити текст, робили відбитки з дерев'яної або мідної дошки з вирізаними на ній літерами, але цей спосіб був дуже недосконалим і вимагав великих витрат праці: для кожної сторінки потрібно було виготовляти нову дошку.

У середині XV століття німець *Йоганн Гутенберг* (бл. 1399–1468) винайшов *книгодрукування*. Після довгої і завзятої роботи і пошуків він став відливати з металу окремі *літери* (букви); з них склалися рядки і сторінки набору, з якого робився відбиток на папір. За допомогою розбірного шрифту можна було набрати скільки завгодно сторінок будь-якого тексту. Гутенберг винайшов і *друкарський верстат*.

У **1456 році** Гутенберг випустив першу друковану книгу — Біблію, яка в художньому відношенні не поступалася кращим рукописним книгам. З того часу книгодрукування стало швидко поширюватися в Європі. До кінця XV століття було видано 30 тисяч книг. Книжок стало більше, і вони вже були не такі дорогі, як рукописні.

Винахід книгодрукування — одне з найбільших відкриттів в історії людства. Завдяки друкованій книзі знання, накопичені людьми, вся необхідна *інформація* почали поширюватися швидше. Вони повніше зберігалися та передавалися наступним поколінням людей.

Йоганн Гутенберг.
Портрет роботи невідомого художника

1. Яка роль алхімії й астрології у розвитку наукових знань?
2. Чому винахід книгодрукування вважається одним із найбільших відкриттів в історії людства?
3. Перерахуйте, що сприяло початку Великих географічних відкриттів.
4. Заповніть таблицю «Технічні відкриття та винаходи Середньовіччя».

Назва відкриття або винаходу	Сфера застосування	Значення відкриття або винаходу
------------------------------	--------------------	---------------------------------

1. Чи можна сказати, що технічний прогрес у Середньовіччі відбувався повільно? Аргументуйте свою думку. **2.** Яке значення мав винахід книгодрукування? Як ви вважаєте, чи є зараз книжка основним носієм інформації? Свою відповідь поясніть. **3.** Опираючись на відомі вам факти, напишіть роздум про те, як торгівля, військові походи, завоювання територій та культурні контакти людей у період Середньовіччя впливали на розвиток європейської науки і техніки. **4.** Уявіть, що ви середньовічний майстер-винахідник або купець, який володіє секретом будь-якої технічної новинки (астролябії, механічних годинників та ін.). Вам потрібно привернути увагу людей, які можуть знайти застосування цьому винаходу, пустити його у виробництво і збагатити як себе, так і вас. Опишіть всі переваги та переваги вашої новинки, можливі сфери її використання, очікувані вигоди. **5.** Якими технічними винаходами та науковими відкриттями, зробленими людьми в Середньовіччі, ви користуєтесь у повсякденному житті?

Підведемо підсумки

Ви дізналися, що:

- в епоху Середньовіччя розширювалися і ставали реалістичнішими погляди європейців на світ;
- у XII–XIII століттях у Європі з'явилися перші університети;
- середньовічна релігійна філософія — схоластика — виробила науковий метод, що сприяв розвитку науки в подальшому;
- існували різні жанри середньовічної літератури;
- середньовічна архітектура прославилася романським і готичним архітектурними стилями;
- у XIV столітті в Італії зародилася нова культура — культура Відродження;
- у Середні віки відбувалося накопичення наукових знань та розвиток технічних удосконалень;
- поява книгодрукування мала величезне значення для світової культури.

Запитання та завдання до розділу IX

1. Перерахуйте, що змінилося в уявленнях людини про світ, Бога, самої себе в епоху Відродження в порівнянні з періодом раннього Середньовіччя. Які з цих змін ви вважаєте найважливішими? Чому?
2. Висловіть свою думку: чи є зв'язок між гуситським рухом у Чехії та діяльністю гуманістів в Італії? Аргументуйте свою відповідь.
3. За допомогою додаткової літератури й інтернет-ресурсів підготуйте презентацію про одного з діячів культури середньовічної Європи (не більше 7 слайдів). Поясніть, чому ви обрали саме цю людину.
4. Розташуйте в хронологічній послідовності події, пов'язані з розвитком культури в Середньовіччі: а) створення «Божественної комедії» Данте; б) поява першої друкованої Біблії; в) викладання Абельяра у Паризькій соборній школі; г) створення перших хронік, житій святих та епічних пісень.
5. Яку властивість, на думку алхіміків, мав «філософський камінь» (виберіть правильну відповідь): а) передбачати майбутнє; б) виліковувати від чуми; в) перетворювати будь-який метал на золото; г) захищати від нечистої сили?

Творчі роботи та проекти

Груповий інформаційний проект «Непроста історія простих предметів». Багато сучасних предметів побуту — виделка, окуляри, носові хустинки, дзеркало, годинник — з'явилися в Європі в епоху Середньовіччя. Поділіться на групи. За допомогою додаткової, довідкової літератури та інтернет-ресурсів зберіть інформацію про історію винаходу або зміни протягом століть одного предмета. Систематизуйте та оформіть результат роботи групи, влаштуйте у класі урок презентацій.

Аналітичний твір. Складіть у парах діалоги:

А) П'єра Абельяра і Бернара Клервоського про те, чи поєднуються віра та сумніви, міркування;

Б) середньовічного мислителя (наприклад, Фоми Аквінського чи Франциска Ассизького) і гуманіста (наприклад, Франческа Петрарки, Джованні Боккаччо) про те, що таке людина і яка мета її життя. Продумайте аргументи обох співрозмовників. Чи буде переможець у цих суперечках?

Народи Азії, Америки та Африки в Середні віки

Якими були основні досягнення народів Азії, Америки й Африки в епоху Середньовіччя?

Народи, які проживали за межами Європи, розвивалися в Середні віки досить нерівномірно. І кожен народ мав свої своєрідні особливості.

§ 31. Середньовічна Азія: Китай, Індія, Японія

Коли і ким була створена перша єдина держава в Китаї, в Індії?

Які відкриття та винаходи були зроблені в Стародавньому Китаї та в Стародавній Індії? Що таке буддизм? Коли і де він виник?

1. Правління династій Тан і Сун у Китаї. На початку VII століття в країні утвердилася *династія Тан*, що керувала країною близько 300 років. Єдину державу очолював імператор з необмеженою владою: він вважався Сином Неба, а імперія — Піднебесною. У його розпорядженні була велика армія та безліч чиновників.

Імперія Тан намагалася підпорядкувати собі сусідів. В залежність від Китаю на якийсь час потрапили Корея і В'єтнам, китайська армія оволоділа *Великим шовковим шляхом* аж до Середньої Азії. Після поразки від арабів у середині VIII століття Китай втратив над ним повний контроль. Але торгівля цим шляхом з Іраном, Середньою Азією і Візантією продовжувалася.

У китайському селі

Для полегшення перевезень усередині країни був споруджений *Великий канал* завдовжки 1700 км. Він з'єднав могутні річки Янцзи і Хуанхе, пов'язав їх із південно-східним морським узбережжям, а пізніше його протягнули далеко на північ. Канал використовували для зрошення полів. А для захисту від північних кочівників китайці продовжували зводити Велику Китайську стіну.

Ослаблена повстаннями і війнами, династія Тан була усунена. На півночі Китаю змінилося п'ять династій. У 960 році у Китаї утвердилася *династія Сун*. Її правління відзначено боротьбою з сусідами та народними повстаннями.

2. Китай під владою монголів. На початку XIII століття на північному кордоні Китаю з'явилися племена *монголів*. Вони були кочівниками-скотарями, займалися полюванням і риболовлю. У **1206 році** з'їзд представників монгольських племен обрав правителем всіх монголів *Чингісхана*.

У **1211 році** військо Чингісхана вторглося в Північний Китай. Протягом чотирьох років воно оволоділо частиною імперії Цзінь разом із столицею Пекіном. Монголи перейняли у китайців облогові знаряддя, навчилися брати штурмом фортеці. З кінця XIII століття Китай став основною частиною Монгольської держави зі столицею в Пекіні. Поступово великі хани переймали китайські порядки і допускали до управління освічених китайців.

У середині XIV століття в Китаї почалося повстання проти монголів, назване за відмітним знаком повстанців *повстанням Червоних пов'язок*. У **1368 році** Китай здобув незалежність.

3. Великі винаходи середньовічного Китаю. Освіта та наукові знання. Китайці не лише вивели понад 70 сортів рису. Вони навчилися

Китайський селянин. Статуетка з глини. VII–X ст.

Статуетка старого. XI–XII ст.

Індія та Китай в XI–XV ст.

З якого боку в Індію вторгалися завойовники?
 Який із торгових шляхів на карті належить до Великого шовкового шляху?

друкувати книги раніше за європейців: майстри виготовляли їх, вирізаючи текст на дерев'яних дошках, причому кожен новий текст доводилося вирізати на новій дошці. У VIII столітті у столиці Китаю почала виходити щоденна газета «Столичний вісник».

У Китаї був винайдений *порох*. Спочатку його застосовували для феєрверків, а потім

почали начиняти ним запальні снаряди. У XIII столітті були винайдені рушниця у вигляді бамбукових трубок, а в XIV столітті — металеві (кльопані) гармати, які заряджалися кам'яними або залізними ядрами.

Китайські моряки раніше за інших почали застосовувати в мореплавстві *компас*, який винайшли ще в давні часи.

З Китаю компас вивезли на захід араби, а від них пізніше заповичили європейці.

Китайці винайшли *порцеляну*, яку виготовляли із суміші особливих сортів глини. Китайські майстри говорили, що порцеляновий посуд має бути «блискучий, як дзеркало, тонкий, як папір, дзвінкий, як гонг, гладкий і сяючий, як озеро в сонячний день». Спосіб виробництва порцеляни, як і спосіб виробництва шовку, зберігався у суворому секреті.

Польові роботи китайських селян

**Китайська ваза.
X–XI ст.**

Розвиток науки у середньовічному Китаї

Середньовічний Китай просунувся далі європейців у ряді галузей науки. Астрономи визначили довжину градуса меридіана, вміли пророкувати затемнення. Задовго до європейців вони відкрили плями на Сонці, а в XIII столітті створили календар, у якому тривалість року розходилася з справжньою величиною лише на 27 секунд.

Лікарі добре знали лікувальні властивості рослин. Здавна вони застосовували корінь женьшеню для лікування від перевтоми. Великим досягненням китайської медицини були щеплення від віспи. Для лікування багатьох хвороб застосовували голкову терапію і припікання, точковий масаж.

Китайці ретельно вивчали історію своєї країни. Вони говорили: «Не забувай минулого, воно вчитель майбутнього». Під час правління кожного імператора збирали та зберігали його укази та інші документи, щоб у майбутньому полегшити працю істориків.

Китайські мандрівники побували в Середній Азії, Індії та Індонезії, описали життя та звичаї багатьох народів.

Музиканти на верблюді. Статуетка. VII–X ст.

Для керування величезною країною потрібно було багато грамотних людей. Тільки ті могли стати чиновниками і увійти в особливий стан служивих дворян, хто успішно складав складні іспити. Чиновників готували у містах у спеціальних школах.

4. Література та мистецтво Китаю. VIII–IX століття були золотим століттям китайської поезії: в той час творили близько 2 тисяч поетів.

Китайські будівлі були тісно пов'язані з навколишнім ландшафтом. Архітектори будували *пагоди* — буддійські храми у вигляді високих багатопверхових веж з дерева, каменю, бронзи та заліза, прикрашених майстерним різьбленням. Загнуті догори краї дахів створювали враження легкості та спрямованості ввись, вони ніби відтворювали силуети навколишніх пагорбів та дерев.

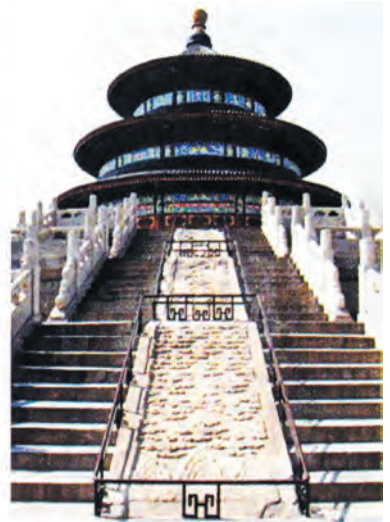
Головним видом мистецтва був живопис. Живописці писали картини фарбами або тушшю на

Статуетка бога довголіття, що приносить мир народу

Пагода краси дракона. Шанхай, XV ст.

Храм неба в Пекіні. XV ст.

довгих шовкових або паперових сувоях. Вони зображували пейзажі — види природи, які китайці називали «*гори і води*». У танський час природу уявляли казковим світом, барвистим, святковим і світлим. Потрясіння, пережиті країною в сунський час, внесли у пейзажі смуток, оспівування тиші та спокою. Природа постає як єдиний надійний притулок людини у світі воєн, заколотів і лих.

Крім пейзажів, художники писали також плоди, ніжні квіти та листя, звірів та птахів. Такі картини називалися «*квіти та птахи*». У картинах велику роль відігравали красиво виписані та розташовані ієрогліфи.

У середні віки культура Китаю досягла високого рівня розвитку. Вона дуже вплинула на культуру сусідніх Кореї, Індокитаю, Японії.

5. Індійські князівства. Вторгнення мусульман в Індію. У VI–VII століттях на території Індостану існувало близько 70 самостійних князівств. Князі — *раджі* — жили в розкішних палацах, роз'їжджали на спеціально навчених, у багатому оздобленні слонах, яких тримали й у своєму війську.

Особливістю середньовічного суспільства в Індії (що частково збереглася до наших днів) був розподіл людей на *касти* — верстви, що відрізняються не тільки в майновому та правовому відношенні, а й за місцем у суспільстві. Приналежність до касти була спадковою. Якщо каста брахманів була на самому верху суспільної піраміди, то внизу розташовувалися каста «недоторканих», тобто людей, навіть дотик до яких

Птахи в бамбукових заростях. Живопис на шовку. XII ст.

Статуетка бога Шиви, що танцює.
XI ст.

міг «осквернити» (прибиральники, обдирачі падалі і багато інших найбідніших людей).

Іноді окремим правителям вдавалося поєднати кілька князівств. Але такі держави були неміцними і швидко розпадалися. Раджі то укладали між собою союзи, то знову воювали один з одним. Ослаблена міжусобними війнами країна ставала легкою здобиччю завойовників. На Індію здійснювали руйнівні набіги правителі мусульманських держав, що утворилися на території нинішніх Ірану, Афганістану та Середньої Азії.

На початку XIII століття з володінь мусульман на півночі Індії утворилася держава зі столицею в Делі — *Делійський султанат*. Спочатку султан ставив на чолі областей своїх приближених і воєначальників, але потім знатні люди закріпили за собою отримані в управлінні землі і перестали підкорятися султанові.

Остаточний удар ослаблomu Делійському султанату завдало в 1398 році вторгнення військ *Тимура* — правителя Самарканда з Середньої Азії, який наводив жах на сусідні народи. Після його нашествия на півночі Індії довго лютували голод і епідемії.

6. Країна казкових багатств. Наука та мистецтво середньовічної Індії. У Західній Європі складалися легенди про багатства і скарби, якими володіли індійські правителі: не випадково морський шлях до Індії шукали європейські мореплавці, купці, правителі. Ці багатства були справді великі. Але простий народ жив важким і нерідко голодним життям.

У країні вирощували рис, просо, пшеницю, прянощі, гарбуз, кавуни, дині, апельсини, розводили бавовник, цукрову тростину, тутові дерева. Деякі з цих культур пізніше запозичували з Індії

Мінарет Кутб-Мінар. Делі. XIII ст.

інші народи. Індійські майстри робили витончені золоті та срібні судини з тонким карбуванням, вміли добре шліфувати дорогоцінне каміння, обробляти слонову кістку, робити тонкі, як павутиння, тканини з бавовни.

У торгівлі з Індією панували арабські купці, які мали свої постійні поселення в індійських портах.

Вже з перших століть нашої ери індуси користувалися *десятьковою системою* числення — індійськими цифрами, які зараз застосовуються у всьому світі (під назвою «арабські»). Математики вміли робити дії з дробами, рахувати площі фігур та об'єми тіл. У низці міст Індії існували обсерваторії.

Лікарі вміли робити складні операції, використовуючи до 200 хірургічних інструментів та засоби знеболювання. Індійські медики славилися у всіх східних країнах.

Архітектура Індії відрізнялася дивовижною різноманітністю. Здавна храми висікали у скелях та гірських печерах. Найвідоміші буддійські храми в *Аджанті* (Центральна Індія) будувалися і прикрашалися протягом дев'яти століть і налічують до 30 залів. Стіни приміщень розписані фресками. З VII–VIII століть індуїстські храми почали зводити у вигляді величезних веж, їх стіни були покриті рельєфами, статуями і майстерним різьбленням.

З XIII століття на архітектуру та живопис Індії справило великий вплив мистецтво мусульманських завойовників. Художники прикрашали яскравими мініатюрами книги стародавніх легенд, історичні твори. Вони малювали портрети, передаючи найдрібніші деталі з

Храм в Ориссі.
Індія. XI ст.

«Колесо сонця».
За ним жреці визначали час.
Деталь заснування храму в Конараку. XIII ст.

Фреска храму в Аджанті. Індія. VIII ст.

?! Як створюють малюнки в техніці фрески?

дивовижною точністю. Мистецтво Індії в Середньовіччі увібрало в себе багато здобутків майстрів країн Сходу.

7. Середньовічна Японія. Особливості розвитку середньовічної Японії визначалися її природними умовами, а також впливом Китаю на культуру та господарське життя країни.

Японія — країна тисяч островів і острівців, з них найбільші — Хоккайдо, Хонсю, Кюсю і Сікоку. Японці були відважними мореплавцями, рибалками та піратами.

Понад 2/3 території островів покривали ліси та гори. Гору *Фудзі (Фудзіяма)* близько 4 тисяч метрів заввишки японці вважали священною. На вільних землях японці вирощували свій головний продукт харчування — рис, а також овочі, сою, трохи пшениці. Постійні виверження вулканів, жорстокі землетруси і часті осінні тайфуни

виробили в японців стійкість до негараздів і стриманість, а нестача землі і трудомісткий обробіток рису — працьовитість і терпіння.

У VII–VIII століттях у Японії виникла *Нарська монархія* на чолі з імператором. На землях імператора та його сім'ї селяни мали дрібні наділи, які передавали у спадок, сплачуючи щорічні податки. Держава дбала про зрошувальну мережу, про будівництво доріг, міст та ринків, які виростали біля замків, монастирів, гаваней. Але до X–XII століття склалися великі земельні володіння знаті, яка перетворилася на дворян — *бусі*; у Європі їх називали *самураями*. У самураїв склався свій кодекс честі, який називався *бусідо*,

Японія

**Обладунки са-
мурая.**
Японія. V–VI ст.

що означає «Шлях воїна». Принципи бусідо вплинули на звичаї, мораль, виховання і поведінку всіх японців.

У маєтках самураїв працювали поземельно залежні селяни. Поступово багатства та привілеї знаті зробили її незалежною від імператора, а наприкінці XII століття один із могутніх кланів проголосив правителем країни свого вождя-*сьогуна*. *Сьогунат*, тобто правління сьогунів, тривав у країні до середини XIX століття. Фактична влада була в руках сьогунів, а імператори тільки виконували священні ритуали.

У другій половині XIII століття Японії почали загрожувати *монголи*. Японці зміцнили західні узбережжя островів, зібрали значний флот, військо з самураїв і селян-піхотинців. У 1281 році великий хан монголів Хубілай направив проти Японії два флоти та армію зі 100 тисяч воїнів, у тому числі жителів підкорених ними Кореї та Китаю. Але японцям вдалося відбити загарбників. Їм дуже допоміг тайфун, який знищив більшу частину флоту.

8. Культура середньовічної Японії. *Буддизм*, що прийшов у країну з Китаю, вплинув на її духовну культуру, звичаї і мораль. Носіями знань у Японії були буддійські монахи. Проте вже з VIII століття в країні почали виникати *школи* для дітей знаті, зокрема для дівчат; багато молодь часто виїжджала до Китаю, щоб вивчати там літературу та закони.

З давніх-давен грамотні японці писали китайськими ієрогліфами. У середині IX століття було винайдено японське письмо, засноване на китайській писемності, але більш зручне. Китайські ієрогліфи позначали поняття (земля,

вода, любов та ін.); японські ж позначали букви (що відповідають звукам живої мови), а також склади, що набагато простіші за ієрогліфи-поняття.

Вміння складати вірші, малювати і грати на музичних інструментах вважалося необхідним для освіченої людини. Чимало поетів було серед городян,

Дзенкодзі. Буддйський монастир. Японія. VII ст.

Настанова для військового стану Хагакуре

(«Приховане в листі»)

Я збагнув, що Шлях самурая — це смерть.

У ситуації «або — або» без вагань вибирай смерть. Це не важко. Знайди рішучість і дій. Всі ми хочемо жити, і тому не дивно, що кожен намагається знайти виправдання, щоб не вмирати. Але якщо щоранку і щовечора ти готуватимеш себе до смерті і зможеш жити так, наче твоє тіло вже померло, ти станеш справжнім самураєм. Якщо ти з'явився на світ у старовинному самурайському роді, достатньо лише глибоко замислитися над вірністю предкам, знехтувати тіло і розум і повністю присвятити себе служінню господареві. Люди високого і низького становища, які мають знання і досвід, часто вважають себе відданими слугами, але, коли треба віддати життя за свого пана, у них починають трястись коліна. Це ганебно.

Перш ніж висловити людині свою думку, подумай про те, чи може вона її прийняти. Для цього спочатку потрібно ближче зійтись з нею і переконатися, що вона довіряє тобі. Похвали хороші якості людини і використовуй будь-який привід, щоб підтримати її. Можливо, тобі потрібно розповісти про свої недоліки, не згадуючи її слабкі сторони, але так, щоб вона сама задумалася про них.

Ніколи не думай, що ти досягнув потрібного ступеня розуміння. Завжди говори собі: «Цього недостатньо».

? **1.** Які якості характеру, властивості особистості були особливо важливі для самурая? Чому саме вони? **2.** Чи згодні ви з правилами та порадами, які перераховані в цьому тексті? Поясніть свою думку. **3.** Які з них особливо запам'яталися і чому?

проводилися навіть їх змагання. У XIV–XV століттях виник японський *театр*. П'єси для нього створювали на основі храмових і народних легенд і сказань, у виставі завжди використовувалися музика, спів і танці. Знаменитий автор Сеамі створив особливий жанр театральної вистави: записувався тільки сюжет, а актори по ходу вистави самі вигадували свої рухи і тексти. Дуже популярними в селі та місті були вистави бродячих артистів.

У японському образотворчому мистецтві тонко поєднувалися народні традиції та китайський вплив. Головна тема мистецтва — природа та єднання людини з нею.

1. На які етапи можна поділити історію середньовічного Китаю, Індії та Японії?
2. Яких успіхів у розвитку науки і техніки було досягнуто в Китаї в епоху Середньовіччя?
3. Використовуючи ілюстрації, опишіть досягнення архітекторів і майстрів Індії, Китаю та Японії.
4. Які досягнення індійської культури були сприйняті іншими народами?
5. У чому полягала своєрідність природних умов Японії? Як це вплинуло на її історію, культуру, характер жителів?
6. Як позначилося на історії Китаю, Індії та Японії створення Монгольської держави?

1. Як ви вважаєте, кастовий лад заважав чи сприяв розвитку Індії?
2. Чому Делійський султанат ослаб, а потім розпався? У чому ви бачите подібність з причинами занепаду Арабського халіфату?
3. Деякі вчені вважають, що неодноразові завоювання Індії в епоху Середньовіччя мало вплинули на її самотність. Підтвердьте або спростуйте цю точку зору.
4. Зіставте середньовічну Японію і Китай: у чому проявлявся вплив Китаю на розвиток Японії, її культуру, а в чому полягали істотні відмінності двох країн?
5. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, підготуйте розповідь про технологію виготовлення виробу з порцеляни, шовку, виробництва паперу, пороху.
6. Складіть порівняльну таблицю «Країни середньовічної Азії».

Назва країни	Основні заняття жителів	Назви держав або династій епохи Середньовіччя	Титули, які носили правителі	Найбільш відомі досягнення в науці і освіті	Найбільш відомі досягнення в літературі та мистецтві

§ 32. Держави та народи Африки і доколумбової Америки

Що ви знаєте про плавання вікінгів до берегів Америки? Чому це відкриття залишилося невідомим Європі? У які відомі вам держави в період Середньовіччя входили території на узбережжі Африки?

1. Заняття жителів Америки. Північна та Південна Америка були населені безліччю племен і народів. Більша їх частина добувала засоби для життя полюванням і риболовлю. На півдні Північної Америки, на височинах Центральної та Південної Америки розвивалося землеробство. Тут вирощували невідомі європейцям рослини: кукурудзу, картоплю, соняшник, помідори, какао, тютюн. Жителі більшої частини материка майже не вміли приручати тварин. Згодом, побачивши білих людей на конях, вони дуже злякалися, вважали їх богами або чудовиськами. Лише на півночі були приручені собаки, а на півдні — лами. З птахів розводили індичок і качок.

Індіанці не знали і важливих досягнень, відомих народам інших континентів: колеса, заліза та плуга, вогнепальної зброї. Знаряддя праці та зброю вони робили з дерева, каменю та бронзи. В Америці були великі поклади золота та срібла. З них виготовляли прикраси, амулети та різні фігурки. Ці метали не вважали дорогоцінними і не накопичували їх як багатства, а лише як культові цінності племені. Згодом це вражало європейських завойовників, які виявили особливу жадібність і жорстокість.

У більшості індіанців були родоплемінні порядки. Вище інших народів за розвитком господарства та культури стояли *майя*, *ацтеки*, *інки*.

Держави доколумбової Америки

Визначте географічне положення територій розселення інків, ацтеків і майя.

На основі карти припустіть, чи були тісні контакти інків, ацтеків та майя.

2. Як жили майя. Народ майя населяв півострів *Юкатан* і прилеглу до нього область у Центральній Америці, покриту густими джунглями. Земля належала громадам; кожній сім'ї громада виділяла ділянку, розчищену від лісу. Християнський єпископ, який пізніше спостерігав за життям майя, писав: «Ці індіанці мають гарний звичай допомагати один одному взаємно у всіх своїх роботах».

У Середні віки майя вже знали писемність. Герогліфи наносили пензликами на папір, рукописи прикрашали малюнками.

Жреці вказували терміни початку землеробських робіт на основі календаря, який був одним з найточніших календарів народів Давнього світу та Середньовіччя. У містах будувалися астрономічні обсерваторії, жреці могли передбачати сонячні та місячні затемнення.

Основою рахунку в майя був не десяток, як у нас, а двадцятка. Вперше у світі, раніше за європейців і навіть індійців, вони ввели поняття нуля (але світ тоді не дізнався про це).

Щоб збудувати місто, майя розчищали в джунглях велику ділянку, а потім доставляли з каменоломень багатотонні кам'яні брили; їх шліфували різьбленням. Вулиці міст перетиналися під прямими кутами один до одного. Між містами були прокладені чудові дороги, покриті гладко обтесаними кам'яними плитами, їх сліди можна бачити і сьогодні.

На високих платформах споруджували палаци та храми у вигляді ступінчастих пірамід; деякі з них використовували як гробниці правителів. Вікон у будинках не було, а світло і повітря проникали через дверні отвори.

Споруди прикрашали статуями богів і рельєфами, що зображували правителів, жреців, і навіть військові сцени. При розкопках знайдено безліч керамічних предметів: посудини,

Піраміда майя у Чічен-Іці.

XII–XIII ст. Кількість сходинок, що ведуть до храму, дорівнює числу днів у році — 365.

Які народи Стародавнього світу будували схожі споруди?

Обсерваторія майя в Чічен-Іці, де жреці вели спостереження за небесними світилами. XI–XII ст.

тарілки, статуетки у вигляді людських фігурок.

3. Ацтеки. У Мексиці, на плоскогір'ї заввишки 2000 метрів над рівнем моря, розташована мальовнича долина з м'яким кліматом і родючим ґрунтом. У XIII столітті сюди з півночі прийшли ацтеки та заснували на островах посеред великого озера місто *Теночтітлан*. Острови з'єднали дамбами; місто перетинали прямі вулиці та канали, вздовж яких височіли храми та палаци, прикрашені рельєфами та мозаїкою.

У городян землі не вистачало. Тому вони влаштовували посіви на вузьких півостровах і навіть на сплетених з гілок плотах, де укладали підняті з дна озера водорості і родючий мул. Такі «плавучі поля» давали кілька врожаїв на рік та могли прогодувати мешканців столиці.

Захоплених на війні бранців приносили в жертву богам або робили рабами.

У столиці існували школи для рядових ацтеків і для знаті. Збереглися твори ацтекської літератури — гімни богам та епічні поеми. У столиці щорічно влаштовувалися змагання співаків-поетів; кращих із них нагороджували преміями.

4. Держава інків. У суворих горах *Андах* на заході Південної Америки розкинулася на тисячі кілометрів країна інків *Перу*. Центром її було місто *Куско* з прилеглою долиною.

Держава інків виникла у XII столітті. Інки поступово завоювали сусідні племена, підкорили великі області. На чолі держави стояв необмежений правитель — верховний Інка. Він носив сукню з гарних тканин і ніколи не одягав її двічі.

Під час прийому відвідувачів Інка був прихований від них завісою, а його слова передавав спеціальний вельможа. Кровні родичі Інки, які називали себе Синами Сонця (Сонце було головним богом інків), обіймали вищі посади у державі.

Держава інків була підпорядкована інтересам війни і за способом життя нагадувала казарму. Чоловіки були поділені на загони на чолі із начальниками. Дисципліна у війську була вкрай суворою: воїна, який під час маршу вийшов із лав, могли покарати навіть смертю. Армія інків перемагала і своєю чисельністю: на одного ворога припадало до 20 інкських воїнів.

Населення жило общинами, які склалися із сімей землевласників. Общинник не мав права вийти за кордон общини без дозволу влади. На схилах гір селяни висікали майданчики для посіву та насипали на них землю. Поля обгороджували бар'єрами, щоб дощі не змивали землю; під час посухи зрошували її водою з каналів, що тяглися іноді на десятки та сотні кілометрів. Тяжко діставався інкам їхній урожай!

Орна земля ділилася на три частини: урожай з однієї надходив жрецям, з іншої — верховному Інку, а третина врожаю залишалася селянинові. З державних комор видавали продукти та одяг воїнам і чиновникам, а при неврожаях — і постраждалим. Надавалася допомога вдовам, інвалідам, старим. Усі піддані зобов'язані або працювати на землі, або служити у війську. Сім'ї воїнів утримувала община.

Держава суворо контролювала споживання: нікому не дозволялося мати більше необхідного, але не допускався і голод. Країною пересувалися контролери — свого роду «очі та вуха Інки»; вони

Глиняна посудина з орнаментом, підвіска з міді і маска ацтеків

Ацтекський календар «Камінь Сонця». Приблизно 1479 р.

спостерігали за роботою чиновників, розслідували скарги, могли звільняти чиновників з посади. Якщо десь люди гинули з голоду, інки страчували недбайливого місцевого чиновника.

Країну інків з кінця в кінець перетинали дві головні дороги, з'єднані поперечними дорогами. З обох боків вони були укріплені кам'яними бар'єрами, а через річки та ущелини перекинуті сплетені з мотузок мости чи канати. На всіх шляхах розміщувалися заїжджі двори і склади припасів для постачання військ і чиновників, що пересувалися.

Між частинами великої країни було налагоджено *поштовий зв'язок*. Повідомлення з місць у столицю передавали гінці-бігуни, які чергували парами на кожній ділянці дороги.

Письменності інки не знали.

Архітектори споруджували храми, палаци, фортеці. Головна фортеця інків у Куско розташовувалася на скелястому пагорбі і з'єднувалася з містом тунелями. Три вежі на вершині пагорба були оточені стінами з величезних кам'яних брил вагою по кілька сотень тонн кожна. Досі серед учених немає єдиної думки, як такі брили переміщали без колісних возів за допомогою канатів по горах на десятки кілометрів!

Народи середньовічної Америки створили незвичайні порядки та оригінальну культуру, не схожу на жодну з культур народів Європи та Азії.

5. Народи та держави Африки. Народи Африки у різних частинах континенту розвивалися нерівномірно. У тропічних лісах Центральної Африки жили племена *пігмеїв*, *бушменів* та інші. Вони займалися полюванням і збиранням, а найвпливовішими людьми в них були шамани. Кочівники Південної Сахари розводили худобу

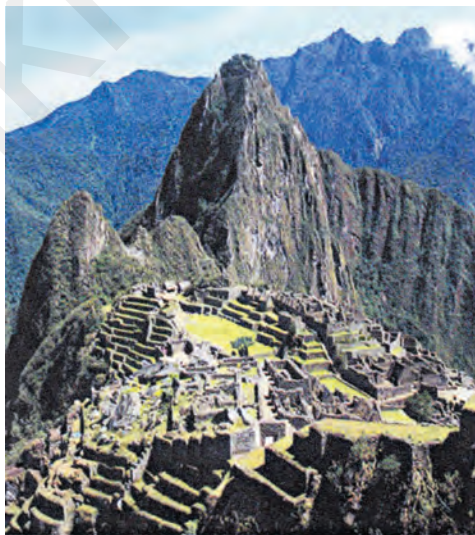
Виріб інків: келих з дерева

і обмінювали її на потрібні їм продукти та речі. Народи Північної Африки, річкових долин і оаз Середньої Африки займалися землеробством: вирощували просо і рис, боби й овочі, бавовник, цукрову тростину і кокосові пальми. На океанських узбережжях рибалили. Африканці рано приручили верблюдів і слонів, використовували їх на різних роботах та у битвах. Африканські племена здебільшого були язичниками. У VIII столітті Північна Африка зазнавала нападів та колонізації арабами, які принесли на континент мусульманство.

На просторах рівнини в межиріччі *Нігеру* і Сенегалу, в долинах цих річок, розташований *Західний Судан*, про багатства якого в Середньовіччі ходили легенди. Один з арабських географів повідомив, що тут «золото росте в піску, так само як морква, і його збирають на сході сонця».

Через Західний Судан проходили найважливіші торгові шляхи від *Гвінейської затоки* до берегів Середземного моря. Шлях через пустелю Сахару був важким і небезпечним. Не один десяток караванів загинув тут від спраги чи нападів кочівників.

Найдавнішою державою Судану була *Гана*, яка досягла могутності в X столітті. Цар Гани та родова знать розбагатіли за рахунок торгівлі золотом і сіллю. У кінці XI століття війська султана арабської держави *Марокко* (північ Африки) захопили та

Місто інків Мачу-Пікчу

Як люди добиралися до такого високогірного міста?

Голова правителя з бронзи.
Нігерія. XIII–XIV ст.

Леопард. Статуетка з слонової кістки.
Бенін. XVI ст.

зруйнували столицю Гани. Цар зобов'язався платити султанові данину і разом зі знаттю прийняв іслам. Марокканців незабаром вигнали, але територія Гани скоротилася, вона підкорилася державі *Малі*.

Розквіт Малі відноситься до XIII століття, коли його правителі завоювали сусідні території, де проходили караванні шляхи і добували золото. Правитель і його наближені прийняли іслам. Після цього в містах оселилися мусульманські купці з Північної Африки.

На півночі нинішньої Ефіопії в давнину існувала держава *Аксум*, розквіт якої припав на IV–V століття. Під владу його царів потрапили узбережжя Південної Аравії з караванними шляхами та частина Східного Судану. Аксум підтримував тісні зв'язки з Візантією. Цар та його наближені прийняли християнську віру. У VII столітті араби відібрали в Аксума володіння в Південній Аравії, а потім напали на неї. Держава розпалася на окремі князівства, і в X столітті Аксум перестав існувати.

На східному березі Африки вирости міста-держави. У них охоче селилися араби, іранці, індійці. Купці з цих міст плавали на своїх кораблях Індійським океаном, торгували з Індією, Іраном та іншими країнами Азії.

На початку 2-го тисячоліття в межиріччі річок Замбезі та Лімпопо виникла держава *Мономотапа*. У ній був розвинений видобуток золота, заліза, мідної руди. Жителі займалися також землеробством, скотарством, керамічним виробництвом, будівництвом із каменю.

6. Культура народів Африки. Найбільш значними були досягнення середньовічної культури у народів Західного Судану. Після поши-

Африка

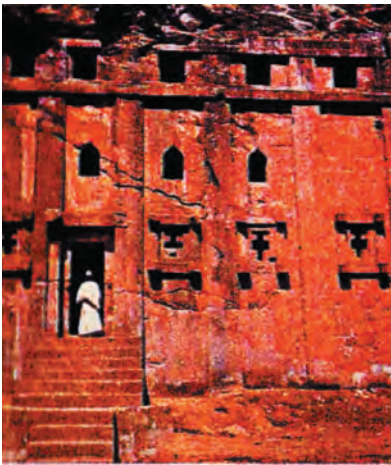

Прокладіть по карті найбільш зручний шлях хаджу правителя Малі Канку Муси.

рення ісламу архітектори-араби зводили там мечеті, палаци, громадські будівлі. З'явилися мусульманські школи, а в місті Томбукту — вище училище, де вивчали богослов'я, історію, право, математику, астрономію. Вчені створили писемність з урахуванням місцевих мов. Були засновані бібліотеки, де зберігалося багато рукописних книг. Книги продавали в лавках, причому, за словами сучасника, отримували «більше

Маска зі слонової кістки. Бенін. XVI ст.

Скельна церква в Лалібелі.
Ефіопія. XII ст.

прибутку, ніж від інших товарів». Народи Африки зберегли старовинні легенди, перекази та казки, де реальні події минулого межують з вигадкою.

Чималі досягнення мали африканці у мистецтві. Старовинні дерев'яні і бронзові скульптури і маски вражають виразністю.

Європейці почали освоювати Африку ще в античний час. У XIV столітті вони вільно плавали вздовж її північно-західного узбережжя, вимінюючи ножі, скляне намисто та інші вироби європейських ремісників на золото, дуже поціновану в Європі слонову кістку, роги носорогів, яким приписували лікувальні властивості, папуг для почесних дам. Тоді ж розпочалася торгівля європейців «чорними рабами». Людей крали або купували у місцевих вождів, а потім використовували як охоронців або рідкісних «експонатів», веслярів на галерах і для інших важких робіт.

Паломництво Канку Муси до Мекки

Канку Муса був найзнаменитішим правителем Малі. Про його паломництво (хадже) до святих місць у 1324 році стало відомо у всьому мусульманському світі. У дорозі його супроводжувала свита з 8 тисяч воїнів і не меншої кількості рабів; на верблюдів було навантажено до ста в'юків із золотою вагою близько 12 тонн. У кожному місті, куди Канку Муса прибував у п'ятницю, він наказував будувати мечеть. Навіть у центрі Сахари він ласував свіжою рибою, яку йому привозили гінці, а для купання коханої дружини викопали величезний басейн і наповнили його водою з бурдюків.

Прибувши в Каїр, Канку Муса, не торгуючись, платив будь-яку ціну за товари і роздавав милостиню величезними сумами. У Мецці він купував будинки та ділянки землі для темношкірих паломників. Зрештою, гроші, накопичені поколіннями підданих, у Муси закінчилися, але йому так довіряли, що каїрський купець позичив велику суму. Хадж у Мецці зміцнив авторитет правителя Малі серед мусульман.

1. Про які народи доколумбової Америки докладно розказано в параграфі? Чому саме про них? **2.** Яких господарських здобутків жителів інших континентів не знало давнє населення Америки і чого воно могло навчити інші народи? **3.** Про які африканські держави ви дізналися? Яке з них досягло свого розквіту раніше за інші, яке пізніше? **4.** Які релігії були поширені у середньовічній Африці? Із чим це було пов'язано? **5.** Від чого могла залежати нерівномірність у розвитку різних галузей Африки? **6.** Якими були досягнення африканців у культурі?

1. Які вивчені вами раніше держави нагадує імперія інків? Поясніть свою відповідь **2.** Які причини розквіту та занепаду країн Африки? **3.** Використовуючи ілюстрації, напишіть ваші враження від предметів культури народів Америки та Африки. **4.** Заповніть порівняльну таблицю «Народи доколумбової Америки».

Назва народу	Місце проживання	Основні заняття жителів	Особливості устрою держави й управління нею	Найбільш відомі досягнення в культурі

Підведемо підсумки

Ви дізналися, що:

- в Середні віки країни та народи Азії, Африки й Америки розвивалися вкрай нерівномірно;
- середньовічна Індія зазнавала нашествия мусульман, але зберегла релігійне і культурне розмаїття;
- культура Китаю в період Середньовіччя розвивала традиції давнини і мала величезний вплив на суміжні країни, насамперед Японію;
- острівне положення Японії визначило особливості її культури, господарства, політичного устрою;
- цивілізації доколумбової Америки — майя, ацтеки та інки — створили унікальну культуру та мали своєрідний політичний та суспільний устрій;
- Африка в Середньовіччі була особливим світом і місцем релігійних, господарських і культурних контактів із європейською цивілізацією.

Запитання та завдання до розділу X

1. Що нового з'явилося в китайській та індійській цивілізаціях у Середні віки? Які традиції, навпаки, збереглися з часів Стародавнього світу? **2.** Якими були особливості розвитку Японії в Середні віки? Чим можна пояснити своєрідність її історії та культури? **3.** Як ізоляція індіанців Америки від цивілізацій решти світу вплинула на їх розвиток і культуру? **4.** Які обставини ускладнювали, а які допомагали розвитку африканських народів? **5.** Якими винаходами та відкриттями, зробленими в країнах Азії та Америки у Середні віки, людство користується досі?

Творчі роботи та проекти

Інформаційний проект разом із дорослими «Живі традиції Сходу». Зберіть відомості про одну з традицій, які існували у східних країнах у Середньовіччі та поширені досі (наприклад, чайна церемонія в Китаї або Японії, японське мистецтво ікебана тощо). Знайдіть в Інтернеті відгуки людей, які вивчають ці традиції. Розпитайте батьків чи родичів, що їм відомо про ці традиції. Проведіть у класі чайну церемонію, продемонструйте створену вами ікебану.

Дослідницький проект «Самураї та європейські лицарі». Деякі вчені називають японських самураїв «лицарі Сходу». Чи так це? Зберіть інформацію про спосіб життя, про місце в суспільстві, про стосунки з сеньйорами, про озброєння лицарів Європи та самураїв Японії. Вивчіть середньовічні лицарські балади, легенди, пісні трубадурів і твори про бусідо і на їх основі виділіть цінності, правила поведінки лицаря та самурая. Зробіть висновок, що спільного й у чому різниця між ними.

Спадщина Середніх віків в історії людства

Отже, ви познайомилися з епохою Середньовіччя.

При всіх відмінностях і конкретних особливостях історії окремих європейських країн в епоху Середньовіччя їх поєднували головні засади тогочасного суспільства. У європейців склалася подібність у способі життя, розподілі прав та обов'язків людей, у становому ладі та міському устрої, у формах держави, у релігії та культурі, у типах поселень.

В епоху Середньовіччя Європа набула історико-культурної єдності. Саме в Середні віки було зроблено перший важливий крок на шляху до створення «спільного європейського будинку», в якому ми живемо зараз.

Піраміду середньовічного суспільства вінчали монархи. Потім йшли привілейовані стани — світські дворяни та церковнослужителі, власники земельної власності та залежних селян, зобов'язані службою сеньйору або Господу. Нижче розташовувалися городяни і селяни, зайняті «простою» працею, зобов'язані податками державі чи повинностями панам. Зовсім низько стояв бездомний люд — наймити та слуги, денщики, жебраки, артисти.

І хоча спосіб життя, звичаї, політичний устрій і культурні навички жителів різних континентів багато в чому, іноді дуже істотно, відрізнялися, така суспільна «піраміда» станів і груп була, як ми могли переконатися, характерна для всіх середньовічних країн. Скрізь за землю та владу йшли криваві війни.

Набули розвитку світові релігії. Остаточно оформилися християнська церква та її релігійне вчення, у ній виділилися католицька, православна церкви. На Близькому Сході виник іслам, що широко поширився у світі. Релігії та їх інститути відігравали величезну політичну і культурну роль в життя людей.

Було закладено основи сучасних націй. Утворилися держави, що існують і донині: Англія, Франція, Росія, Польща та ін. У Середні віки зросла і більшість відомих європейських столиць.

У Західній Європі панували монархи. Але в низці країн виникли виборні представницькі установи — парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, де населення (поки що

його заможні групи) могло відстоювати свої інтереси перед владою. У європейських містах склалися виборні міські ради, а також цехи, гільдії, університети з обраними керівниками; селянські громади вирішували спільні сільські справи та протистояли поміщикам.

У Візантії було збережено римське право. Поєднавшись у Європі зі звичаями вільних германців, воно послужило основою як законів середньовічних феодальних держав, так і буржуазного права Нового часу. Виник суд присяжних, який у багатьох країнах і досі застосовується при розборі важливих справ.

Людство суттєво просунулося у розвитку знарядь праці, механізмів, навчилося вирощувати багато нових культур, покращувати породу худоби.

Люди зробили важливі відкриття у хімії, математиці та механіці, астрономії, анатомії та медицині. Вони навчилися лікувати деякі важкі хвороби, побудували лікарні. З часів Середніх віків люди стали користуватися порцеляновим посудом, дзеркалами, вилками, милом, окулярами, гудзиками, механічним годинником.

У мореплаванні почали застосовувати компас та інші прилади, навчилися будувати досконаліші кораблі. Наприкінці епохи європейці відкрили для себе Америку та інші континенти. Сміливі мандрівники обстежили значну частину суші, морів та океанів. Кругозір людей незмірно розширився, як і їхня віра у свої сили.

У життя людини увійшло багато здобутків духовної культури. Були відкриті університети та безліч шкіл різних типів. З'явилася друкарська книга. Побудовані в Середні віки храми, ратуші, фортеці, житлові будинки досі прикрашають Париж і Лондон, Венецію та Мадрид, Делі та Пекін.

◆ Склалися мови багатьох народів: англійська, французька, німецька, іспанська, італійська, чеська та ін. Цими мовами і латиною та грецькою була створена велика література. Літописці й історики відобразили минуле своїх народів. Поети створили героїчні поеми і лицарські романи, в яких прославили мужність, вірність і честь. Міннезінгери, трубадури та ваганти створили безсмертні шедеври любовної поезії. У життєх та релігійній поезії були представлені моральні приклади праведного життя. Живо-

писці та скульптори створили геніальні твори, що розкривають душевну та тілесну красу людини і світу.

Середньовічні філософи та богослови, розмірковуючи про Бога і людину, змогли поставити перед людством вічні питання, які хвилюють нас і досі: що є істина? У чому сенс життя? Як улаштований світ, які закони його руху? І вже почали відповідати на них...

Підсумкові питання та завдання до курсу «Історія Середніх віків»

1. Перевірте себе: прочитайте послідовно питання перед розділами підручника і дайте на кожне з них коротку і точну відповідь. Результат роботи запишіть у зошит. **2.** Позначте у словнику історичні поняття (не більше 10–12), які вважаєте найважливішими, основними для характеристики епохи Середньовіччя. Поясніть свій вибір. **3.** Зіставте карту Європи на початку VI століття та наприкінці XV століття. Які були найбільш суттєві зміни? **4.** Назвіть етапи європейської середньовічної історії, їх хронологічні рамки. Що нового у житті суспільства виникло на кожному з них? **5.** Назвіть найбільші середньовічні держави в країнах Азії, Америки та Африки. У чому полягали особливості Середньовіччя в цих країнах? **6.** Перерахуйте імперії епохи Середньовіччя. Які з них збереглися до кінця XV століття? **7.** Яким був внесок арабської ісламської цивілізації в історію та культуру середньовічного світу? **8.** Що таке станове суспільство? Яким було становище та обов'язки кожного стану у середньовічному суспільстві? **9.** Як ви вважаєте, роз'єднував чи згуртував середньовічне суспільство становий поділ? **10.** Які об'єднання створювали люди одного стану чи роду занять у середньовічній Європі? Чому люди потребували таких об'єднань? **11.** Чи міг середньовічний європеєць змінити своє місце у суспільстві? Якщо так, то за яких обставин? Придумайте сюжетну розповідь, яка б ілюструвала вашу відповідь. **12.** У яких сферах життя в епоху Середньовіччя особливо важливу роль відігравали міста? Чому? **13.** У чому полягав вплив церкви на життя середньовічної людини? Чи змінювалося становище католицької церкви в Європі протягом Середньовіччя? **14.** Як ви вважаєте, які нові вчення, події, люди пізнього Середньовіччя наблизили Новий час? Обґрунтуйте свою відповідь. **15.** Зробіть презентацію (5–6 слайдів) про одного з історичних діячів середньовічної Європи, про яке не розказано докладно в підручнику. Поясніть, чим привернула вашу увагу ця людина. **16.** Багато вчених називають сучасний світ прямим спадкоємцем Середньовіччя. Якими фактами можна довести цю думку?

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

- Абат** — настоятель чоловічого католицького монастиря, в церковній ієрархії займав місце після єпископа.
- Автодафе** — урочисте оголошення вироку інквізиції, а також саме виконання вироку (головним чином, публічне спалення єретиків).
- Аллах** — єдиний і тільки один Бог, творець світу мусульманської релігії (ісламі).
- Арабески** — європейська назва складного східного середньовічного орнаменту з геометричних, каліграфічних та рослинних елементів.
- Архієпископ** — сан або титул єпископа.
- Ацтеки** — індіанський народ, творці держави в Центральній Мексиці в XIII–XVI ст.
- Батьки церкви** — назва ранніх християнських діячів та письменників, які у своїх працях, спираючись на Святе Письмо, формували догмати, обряди та традиції церкви.
- Бедуїни** — кочові араби-скотарі Передньої Азії та Північної Африки.
- Бургомістр** — голова міського самоврядування (зазвичай у німецьких містах, у французьких він називався мер).
- Бюргерство** — повноправні жителі середньовічного міста, що сплачували податки та брали участь у міському ополченні.
- Ваганти** — студенти середньовічних університетів, школярі, творці оригінальних поетичних творів.
- Васал** — феодал, який отримав від більшого феодала (сеньйора) земельне володіння (феод) за несення служби і дав васальну клятву.
- Вівтар** — споруда у східній частині християнського храму (чи вся східна частина храму, відокремлена від решти приміщення перегородкою), що символізує жертвник.
- Відлучення від церкви** (інакше — анафема) — форма церковного покарання, у результаті якого член Церкви тимчасово виключається з церковного суспільства.
- Відродження** (інакше — Ренесанс) — назва епохи в історії західноєвропейської культури, почалося в Італії в XIV столітті.
- Вікінги** — учасники морських походів та військових експедицій скандинавських народів наприкінці VIII – середині XI століття.
- Вітраж** — орнамент або малюнок з кольорового скла, що зазвичай розміщувався у вікнах храмів і палаців.
- Гвельфи** — політична партія в Італії XII–XV століть, що підтримувала папську владу в її боротьбі з германськими імператорами за панування в Італії.
- Генеральні штати** — орган станovo-представницької монархії у Франції, вперше скликаний у 1302 році.
- Геральдика** — середньовічне мистецтво складання та опису гербів.
- Герб** — розпізнавальний родовий знак феодала.

- Герцог** — великий земельний власник, наступний після короля у феодальних сходах; один із найвищих дворянських титулів.
- Гібеліни** — політична партія Італії XII–XV століть, підтримувала німецьких імператорів у їх боротьбі з папством за панування в Італії.
- Гільдія** — об'єднання купців одного міста, створене для захисту їх інтересів.
- Госпітальєри** (вони ж іоанніти) — члени одного з духовно-лицарських орденів хрестоносців, найстаріше монаше об'єднання в Палестині.
- Готика** — архітектурний стиль, що зародився в XII столітті на півночі Франції. Відрізнявся застосуванням стрілчастих арок і дуг, спрямованістю будівель вгору, великою кількістю скульптур.
- Граф** — у ранньому Середньовіччі — посадова особа, яка представляла короля в окрузі (графстві), пізніше — один із найвищих дворянських титулів.
- Гуманізм** — новий світогляд епохи Відродження, що ставив у центр світу людину.
- Гусити** — послідовники вчення Яна Гуса, учасники масового громадського руху в Чехії в першій половині XV століття за реформу католицької церкви та покращення життя народу.
- Десятина** — десята частина доходу, яку населення мало виплачувати на користь церкви.
- Домініканці** — члени злиденного монашого ордену, заснованого Домініком Гусманом; своєю головною метою члени ордену вважали боротьбу з ересю.
- Духовенство** — загальна назва всіх служителів церкви, що становили привілейований перший стан середньовічного суспільства.
- Духовно-лицарські ордени** — військово-монаші об'єднання західноєвропейських лицарів, створені католицькою церквою в період Хрестових походів для захисту та розширення володінь на Сході.
- Емірат** — володіння або держава в країнах мусульманського Сходу, очолюване еміром — мусульманським правителем, який здійснював державну і духовну владу.
- Єпископ** — священнослужитель високого рангу. З єпископів обирали архієпископа.
- Єресь** — релігійне вчення, що суперечить основним положенням пануючої католицької церкви, відступ від «істинної віри».
- Єретик** — прихильник ересі.
- Замок** — укріплене помешкання феодала (сеньйора), переважно з каменю. Під час набігів ворога служив притулком для місцевого населення.
- Зброєносець** — другий після пажу ступінь виховання лицаря, приблизно з 14–15 років. Для дворян закінчувалася обрядом посвяти в лицарі віком 18–20 років. На відміну від дворян простолюдини, зазвичай, служили зброєносцями довічно.
- Імператор** — титул монарха, глави величезної держави (імперії).
- Індульгенція** — повне або часткове відпущення гріхів; грамота про відпущення гріхів, що видається за гроші католицькою церквою від імені папи римського, також називалася індульгенцією.

- Інквізиція** — загальна назва низки установ (спеціальних судів) католицької церкви у справах віри, які переслідували еретиків.
- Інки** — індіанське плем'я, що створило велику імперію з центром у перуанських Андах.
- Інкунабули** — друковані видання в Європі, що вийшли з моменту винаходу книгодрукування Гутенбергом до 1 січня 1501 року.
- Іслам** — одна із світових релігій, що виникла у першій половині VII століття серед арабів. Головний догмат ісламу — віра в єдиного бога Аллаха.
- Кардинал** — другий за значимістю ранг в ієрархії західнохристиянської церкви після папи римського; з XI століття пап римських обирають збори кардиналів.
- Католицька церква** — християнська церква Західної Європи після поділу церков у 1054 р., очолювана папою римським.
- Кирилиця** — слов'янська абетка, створена візантійськими богословами і проповідниками братами Кирилом і Мефодієм у IX столітті.
- Книгодрукування** — спосіб виготовлення книг за допомогою відбитків. У Європі поширився завдяки винаходам Йоганна Гутенберга в середині XV століття.
- Комуна** — міська громада, яка домоглася самоврядування. Керувалася міською радою та виборним правителем міста (мером, бургомістром, дожем).
- Коран** — головна священна книга мусульман, зібрання божественних відкровень, посланих пророку Мухаммеду, звернень Аллаха до людей.
- Кортеси** — станова-представницькі регіональні збори в державах Піренейського півострова.
- Куртуазність** — правила гарного тону, світські манери, що стали основою лицарської поведінки в XII–XIII століттях.
- Курфюрсти** — у Священній Римській імперії — сім духовних і світських правителів (імперських князів), за якими з XIII століття було закріплено право обрання імператора.
- Лицар** — важкоозброєний воїн у середньовічному війську, що бився верхи на коні. Отримував від свого сеньйора феоди, за що був зобов'язаний нести в його війську військову службу. Належав до другого стану. Також середньовічний дворянський почесний титул у Європі.
- Маєток** — господарство феодала, що включає землю, споруди, інвентар.
- Майордоми** — управляючі королівським будинком у Франкському королівстві, що з середини VII століття стали фактичними правителями держави.
- Майстер** — повноправний, самостійний ремісник, власник власної майстерні, член цеху.
- Майя** — індіанський народ, який створив високорозвинену цивілізацію в Центральній Америці, що проіснувала близько двох тисяч років.
- Медресе** — мусульманський навчальний заклад, що у Середньовіччі був духовним, культурним і науковим центром.
- Мечеть** — мусульманська богослужбова споруда, часто з вежами-мінаретами.
- Миряни** — назва осіб, які не мають духовного сану.

- Міська рада** — орган самоврядування середньовічного міста-комуни, на засіданні якого вирішувалися найважливіші питання внутрішнього життя міста та його зовнішньої політики.
- Монастир** — громада монахів, які живуть спільно і дотримуються даних ними обітниць, а також єдиний комплекс богослужбових, житлових, господарських будівель, що належать цій громаді.
- Мусульманин** — прихильник ісламу.
- Наділ селянський** — частина орної землі в маєтку феодала, що виділяється селянинові, за користування якої він ніс повинності на користь феодала.
- Натуральне господарство** — тип господарства, у якому продукти та речі виробляються не для продажу, а для власного споживання.
- Нормани** — «північні люди» (норвежці, шведи, ісландці, датчани), які з кінця VIII до середини XI століття нападали на держави Європи.
- Обітниця** — добровільне зобов'язання виконати якийсь видатний вчинок на славу віри, християнський подвиг, будь-яка добра справа.
- Оброк** — плата залежних селян феодалу продуктами чи грошима. У ранньому Середньовіччі за часів панування натурального господарства переважав натуральний оброк, після виникнення міст із зростанням дрібнотоварного господарства змінився грошовим.
- Община селянська** — об'єднання селян одного села в Середні віки.
- Паж** — перший ступінь виховання лицаря, що починався з 7–10 років зазвичай при дворі сеньйора.
- Панщина** — примусова робота залежних селян у господарстві феодала.
- Папа римський** — глава християнської церкви на більшості територій Західної Римської імперії в ранньому Середньовіччі, після розколу християнської церкви в 1054 році — глава католицької церкви. Також єпископ міста Риму. Обирався довічно зборами кардиналів.
- Парламент** — збори представників різних станів (феодалів, духовенства, городян) в Англії, орган станово-представницької монархії. Складався з верхньої палати — палати лордів і нижньої — палати громад.
- Патріарх** — титул глави деяких православних церков.
- Південні слов'яни** — болгари, серби, македонці, чорногорці, хорвати, що перебували під впливом Візантії і прийняли християнство в його візантійському варіанті та кириличну писемність.
- Підмайстер** — середньовічний ремісник, який не мав власної майстерні і працював як найманий робітник у майстра цеху.
- Повинності** — обов'язки залежного селянина стосовно власника землі. Виражалися у формі роботи в маєтку сеньйора (панщини) та різних форм оброку (плата продуктами, ремісничими виробами або грошима).
- Порцеляна** — матеріал для виготовлення посуду, відрізняється від кераміки дзвінкістю, білизною. Виробництво досягло найвищої майстерності в Китаї за часів династії Сун.
- Православна церква** — християнська церква, що склалася в Середньовіччі переважно в Південній і Східній Європі та на Русі і очолювана патріархами. Після розколу 1056 року — вся східно-християнська церква.

- Ратуша** — будівля міської ради в середньовічних містах (комунах), символ міської незалежності.
- Реконкіста** — визволення християнами захоплених мусульманами земель Піренейського півострова з VIII по XV століття.
- Ректор** — голова середньовічного університету, якого обирали магістри.
- Романський стиль** — стиль середньовічного мистецтва X–XII століть, який використовував елементи римської архітектури.
- Самурай** — військово-феодалний стан у середньовічній Японії, що мав особливий моральний кодекс — бусідо.
- Селяни** — сільські жителі, основним заняттям яких була обробка землі. На початку IX століття перебували в поземельній чи особистій залежності від власників землі. Належали до третього стану.
- Сеньйор** — великий земельний власник, який мав у підпорядкуванні залежних селян; у системі феодальних сходів покровитель васала.
- Сім вільних мистецтв** — система навчальних предметів у середньовічних школах та університетах. Поділялися на дві групи: тривіум — словесні науки (латинська граматики, діалектика, риторика) та квадрівіум — числові предмети (знання про природу, арифметика, геометрія, астрономія та музика).
- Стан** — соціальна група, що має певні звичаї і обов'язки, закріплені за нею звичаєм або законом і передавались у спадок. Середньовічне європейське суспільство ділилося на три основні стани — які моляться, які воюють, які трудяться.
- Станово-представницька монархія** — форма феодальної держави, в якій поряд з королівською владою існує станове представництво. Склалася у Європі XIII–XIV століттях під час об'єднання земель і централізації держав.
- Старшина** — виборний керівник цеху, який представляв свою організацію у міській раді.
- Статут** — зведення правил, що регулюють організацію та порядок діяльності ремісничого цеху.
- Схоластика** — середньовічне релігійно-філософське вчення, яке прагне пізнати Бога і світ за допомогою логічних міркувань, що спираються на авторитет Священного Писання.
- Сьогун** — титул військових правителів Японії в 1192–1867 роках, при яких імператорська династія була позбавлена реальної влади. Опору сьогуну складав стан самураїв.
- Таборити** — один із напрямків серед послідовників вчення Яна Гуса, прихильники рішучих дій і глибоких змін у католицькій церкві та чеському суспільстві.
- Тамплієри** — члени найвпливовішого духовно-лицарського ордена, заснованого французькими лицарями в Єрусалимі під час Хрестових походів на початку XII століття.

- Тевтонці** — члени духовно-лицарського ордену, що виник під час Хрестових походів, в основному з німецькомовних лицарів.
- Трипілля** — спосіб обробки ріллі, при якому поле щороку ділиться на три частини: засіяна озимими культурами, засіяна ярими культурами і земля під паром (необроблене в цьому році поле).
- Трубадури** — поети лицарської епохи, що оспівували ідеали куртуазного кохання, військові подвиги.
- Турнір** — військове змагання лицарів у середньовічній Європі, яке проводилося для демонстрації бойових якостей лицарів.
- Університет** — вищий навчальний заклад Середньовіччя, що виник з об'єднань викладачів і студентів, які відокремилися від церковних і монастирських шкіл.
- Учень** — працівник у середньовічному цеху, який проходить навчання ремеслу. Надалі ставав підмайстром чи майстром.
- Факультет** — об'єднання викладачів одного предмета у середньовічному університеті.
- Феод** — спадкове земельне володіння, надане сеньйором васалу за умови несення за нього служби (військової чи придворно-адміністративної).
- Феодал** — власник спадкового земельного володіння — феоду.
- Францисканці** — члени злиденного монашого ордену, заснованого Франциском Ассизьким.
- Фреска** — техніка монументального живопису — розписи фарбами по свіжій штукатурці.
- Халіф** — духовний глава мусульман і світський правитель арабської ісламської держави (халіфату).
- Хіджра** — переселення Мухаммеда та його прихильників з Мекки до Медини у вересні 622 року, що стало початком мусульманського літочислення.
- Хрестові походи** — військові походи на Близький Схід (у Сирію, Палестину, Північну Африку), організовані католицькою церквою в 1096–1270 роках для боротьби проти «невірних», визволення Святої землі та Гробу Господнього.
- Централізація** — зосередження влади в одному центрі, підпорядкування одному центру. Централізована держава — держава, яка об'єднала навколо сильної центральної влади (короля, імператора) раніше розрізнені землі.
- Цех** — об'єднання середньовічних ремісників однієї професії для захисту своїх членів від конкуренції та створення рівних умов праці.
- Шедевр** — зразковий ремісничий виріб, який повинен був виготовити підмайстер, щоб довести свою професійну майстерність, отримати звання майстра і бути прийнятим до членів цеху.
- Ярмарок** — розпродаж товарів, що періодично повторюється; відбувався в містах на перетині торгових шляхів. У Середньовіччі був однією з найважливіших подій у суспільстві, місцем обміну новинами, розвагами.

I. Загальна література, книги для читання

- Атлас Средневековья: История. Традиции. — М., 2000.
Дмитриева Н. Краткая история искусств / Н. Дмитриева. — М., 2008.
Живая история Востока. — М., 2010.
Иллюстрированная всемирная история: с древних времён до XVII века. М., 1999.
История средних веков: кн. для чтения / Под ред. В. П. Будановой. — М., 1999.
Калашников В. Загадки истории: Средние века / В. Калашников. М., 2002.
Контамин Ф. Война в Средние века / Ф. Контамин. — СПб., 2001.
Любимов Л. Д. Искусство Западной Европы / Л. Д. Любимов. М., 2005.
Рассказы по истории Средних веков / Под ред. А. А. Сванидзе. — М., 1996.
Чубарьян А. О. Средние века: кн. для чтения по истории / А. О. Чубарьян. — М., 2006.
Энциклопедический словарь юного историка: Всеобщая история. — М., 1994.
Энциклопедия для детей издательства «Аванта +». Тома: Всемирная история. Искусство. Религии мира (любое издание).

II. Твори епохи Середньовіччя

- Тысяча и одна ночь: арабские сказки. — М., 2006.
Беовульф: средневековый героический эпос. — М., 2004.
Кельты: мифы и легенды народов мира. М., 2008.
Легенда о Робин Гуде. — М., 2001.
Легенды Средневековья. — М., 2002.
Лирика вагантов. М., 2007.
Мифы Древней Японии. — М., 2006.
Падение Камелота. — М., 1996.
Песня о Роланде. — М., 2006.
Робин Гуд. — М., 2003.
Старшая Эдда: скандинавский эпос. — М., 2006.
Тристан и Изольда: рыцарский роман времён короля Артура. М., 2004.

III. Історичні романи і науково-популярні книги про епоху Середньовіччя

- Воскобойников В. М.* Великий врачеватель / В. М. Воскобойников. — М., 1980.
Гершензон М., Хьюлетт М. Робин Гуд. Ричард Львиное Сердце / М. Гершензон, М. Хьюлетт. — М., 2010.
Гиза Г. История Франции для юных / Г. Гиза. — М., 2006.

- Говоров В.* Последние Каролинги / В. Говоров. — М., 2001.
- Гурьян О.* Марион и косой король: история Франции / О. Гурьян. — М., 2009.
- Гурьян О.* Наследство Ви Шэна, или Воображаемые истории шестнадцати мудрецов, взятые из подлинных летописей / О. Гурьян. — М., 2008.
- Гурьян О.* Свидетели / О. Гурьян. — М., 2007.
- Дефурно М.* Повседневная жизнь в эпоху Жанны д'Арк / М. Дефурно. СПб., 2002.
- Диккенс Ч.* История Англии для детей / Ч. Диккенс. — М., 2002.
- Конан Дойл А.* Сэр Найджел. Белый отряд / А. Конан Дойл. М.; СПб., 2007.
- Дхар Ш.* История Индии для юных / Ш. Дхар. — М., 2007.
- Йонж Ш. М.* Таинственные приключения маленького герцога Ричарда / Ш. М. Йонж. — М., 1993.
- Клементс Дж.* Викинги. Исчезнувший мир / Дж. Клементс. — М., 2008.
- Кулидж О.* Крестовые походы / О. Кулидж. — М., 2002.
- Левандовский А. П.* Жанна д'Арк / Л. П. Левандовский. — М., 2007.
- Литаврин Г.* Как жили византийцы / Г. Литаврин. — СПб., 2000.
- Майнк В.* Удивительные приключения Марко Поло / В. Майнк. — СПб., 1993.
- Малов В.* Тайны бесстрашных викингов / В. Малов. — М., 2006.
- Медведев М.* Геральдика, или истинная наука о гербах / М. Медведев. — М., 2008.
- Моисеева К.* Звезды мудрого Бируни / К. Моисеева. — М., 2010.
- Обер Ф.* История Испании для юных / Ф. Обер. — М., 2009.
- Панова В.* Пророк Мухаммед / В. Панова, Ю. Вахтин. — М., 2000.
- Пастуро М.* Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола / М. Пастуро. — М., 2009.
- Платт Р.* Дневник пажа: Записки Тобиаса Бургесса / Р. Платт. — М., 2006.
- Плудек А.* Повесть о Карле IV / А. Плудек. — М., 1988.
- Скотт В.* Айвенго. Граф Роберт Парижский. Талисман. Квентин Дорвард. Карл Смелый (любое издание).
- Стивенсон Р.* Черная стрела / Р. Стивенсон. — М., 2009.
- Стил Ф.* Средневековый замок / Ф. Стил. — М., 1997.
- Тарновски В.* Рыцари / В. Тарновски. — М., 2007.
- Флори Ж.* Повседневная жизнь рыцарей в Средние века / Ж. Флори. — М., 2006.
- Хинкис В. А.* Жизнь и смерть Роджера Бэкона / В. А. Хинкис. — М., 2007.
- Шишова З. К.* Джек-Соломинка / З. К. Шишова. — М., 1987.
- Шпаковский В.* Атлас самураев / В. Шпаковский. — М., 2006.
- Шпаковский В.* Рыцари. Замки. Оружие / В. Шпаковский. — М., 2006.
- Эрби П.* Иллюстрированная история Китая / П. Эрби. — СПб., 2009.
- Ян В.* Чингиз-хан / В. Ян. — М., 2010.
- Янг Ш.* История Германии для юных / Ш. Янг. — М., 2006.

Інтернет-ресурси та CD з історії Середніх віків

- <http://school-collection.edu.ru> — єдина колекція цифрових освітніх ресурсів.
- <http://www.mid-ages.ru> — лекції з історії Середніх віків.
- <http://www.hrono.ru> — історичний проект «Хронос».
- <http://www.istorya.ru> — історія країн і цивілізацій.
- <http://www.world-history.ru> — всесвітня історія.
- <http://rulers.narod.ru> — проект «Всесвітня історія в обличчях».
- <http://historyevent.ru> — довідковий сайт «Хроніки» (історія в датах).
- <http://artclassic.edu.ru> — колекція «Світова художня культура».
- <http://www.artprojekt.ru> — всесвітня енциклопедія мистецтва.
- <http://www.arhitekto.ru> — історія архітектури, архітектурні стилі.
- <http://music.edu.ru> — музичні твори епохи Середньовіччя.
- <http://historydoc.edu.ru> — колекція історичних документів.
- <http://www.vostlit.info> — середньовічні історичні джерела.
- <http://www.edic.ru/myth> — міфи народів світу.
- <http://www.medieval-wars.com> — військове мистецтво Середньовіччя.
- <http://www.xlegio.ru> — воєнно-історичний портал Середніх віків.
- <http://parus.hobby.ru> — історія вітрильних суден.
- <http://www.sails.h1.ru> — історія кораблебудування.
- <http://www.knighttemplar.narod.ru> — історія ордену тамплієрів.
- <http://www.covadonga.narod.ru> — Реконкіста.
- <http://byzantion.ru> — Візантійська держава (історія і культура).
- <http://mirasky.h1.ru> — культура Візантії та ісламських країн.
- <http://www.angelfire.com/falcon/vikingr> — скандинавська міфологія.
- <http://ginnungagap.narod.ru> — релігія народів давньої Скандинавії.
- <http://celtica.narod.ru> — історія кельтської цивілізації.
- <http://templiers.info> — проект «Історія ордену Храму».
- <http://bukvaa.narod.ru> — електронна бібліотека книг, присвячених епосу Хрестових походів, історії лицарських орденів.
- <http://francegothic.boom.ru> — готика у Франції.
- <http://china.worlds.ru> — історія і культура Китаю.
- <http://mesoamerica.narod.ru> — історія Мезомерики.
- <http://www.goldenfish.nm.ru> — загадки цивілізації майя.
- Всемирная история в датах. Древний мир и Средние века. Интерактивный справочник. — М.: Новый диск, 2007 (CD).
- Занимательная история. Часть 1. Зарубежная история. Древний мир и Средневековье. — М.: Новый диск, 2007 (CD).
- История Древнего мира и Средних веков (5–6 классы): Библиотека электронных наглядных пособий. — М.: ГУ ФЦ ЭМТО; Нью Медиа Дженерейшн, 2004 (CD).
- История Средних веков. 6 класс. Электронный образовательный комплекс. — М.: 1С-Паблишинг, 2009 (CD).

Учебное издание

Агибалова Екатерина Васильевна
Донской Григорий Маркович

**ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
ИСТОРИЯ СРЕДНИХ ВЕКОВ
6 класс**

Учебник для общеобразовательных организаций
(на украинском языке)

Навчальне видання

Агібалова Катерина Василівна
Донской Григорій Маркович

**ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ
ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ
6 клас**

Підручник для загальноосвітніх організацій

Переклад з російської на українську мову *І.О. Бронич*

Коректор *Т.М. Ніязова*
Комп'ютерна верстка *Н.В. Надькіна*

Підписано до друку 29.05.2024. Формат 70×90/16.
Гарнітура Century Schoolbook, Arial.
Навч.-вид. арк. 14,98 + 0,44 форз. Тираж 55 прим. Замовлення №
ДОЗ ДПО «ІРОіПК», 3300, м. Тирасполь, вул. Каховська, 17.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на ТОВ «Теслайн», 3300, м. Тирасполь, вул. Фурманова, 1.

НАЙВАЖЛИВІШІ ПОДІЇ

500

УТВОРЕННЯ
АРАБСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ

630

ПРОГОЛОШЕННЯ
КАРЛА ВЕЛИКОГО
ІМПЕРАТОРОМ

800

ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

843

863

СТВОРЕННЯ
КИРИЛОМ
І МЕФОДІЄМ
СЛОВ'ЯНСЬКОЇ
ПИСЕМНОСТІ

962

УТВОРЕННЯ
СВЯЩЕНОЇ
РИМСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ

ВИНИКНЕННЯ
ДЕРЖАВИ
ФРАНКІВ

РОЗДІЛЕННЯ
ХРИСТІЯНСЬКОЇ
ЦЕРКВИ
НА ЗАХІДНУ
І СХІДНУ

1054

1066

ЗАВОЮВАННЯ
АНГЛІЇ
ГЕРЦОГОМ
НОРМАНДІЇ

ВИНИКНЕННЯ
АНГЛІЙСЬКОГО
ПАРЛАМЕНТУ

ВЕРДЕНСЬКИЙ
ДОГОВІР
ПРО РОЗДІЛ
ІМПЕРІЇ
КАРЛА
ВЕЛИКОГО

ХРЕСТОВІ
ПОХОДИ

1096-1291

1099

ВЗЯТТЯ
ХРЕСТОНОСЦЯМИ
ЄРУСАЛИМА

ЖАКЕРІЯ

1204

ЗАХОПЛЕННЯ
ХРЕСТОНОСЦЯМИ
КОНСТАНТИНОПОЛЯ

ПІДПИСАННЯ
АНГЛІЙСЬКИМ
КОРОЛЕМ
ВЕЛИКОЇ
ХАРТІЇ
ВІЛЬНОСТЕЙ

1215

1265

1302

СКЛИКАННЯ
ГЕНЕРАЛЬНИХ
ШТАТІВ
У ФРАНЦІЇ

СТОЛІТНЯ
ВІЙНА

1337-1453

1358

НАЙВАЖЛИВІШІ ПОДІЇ

ЗВІЛЬНЕННЯ
КИТАЮ
ВІД ВЛАДИ
МОНГОЛІВ

УТВОРЕННЯ
ІСПАНЬКОГО
КОРОЛІВСТВА

ПОВСТАННЯ
УОТА ТАЙЛЕРА

БИТВА
НА КОСОВОМУ
ПОЛІ

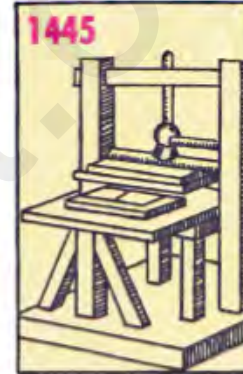
ВИГНАННЯ
МАВРІВ
З ІСПАНІЇ;
ЗАВЕРШЕННЯ
РЕКОНКІСТИ

ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

ГУСИТСЬКІ
ВІЙНИ

ВІДКРИТТЯ
АМЕРИКИ
ХРИСТОФОРМ
КОЛУМБОМ

ВИНАХІД
КНИГОДРУКУ-
ВАННЯ
І. ГУТЕНБЕРГОМ

ЗАГИБЕЛЬ
ВІЗАНТІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ

ВІДКРИТТЯ
ВАСКО ДА ГАМОЮ
МОРСЬКОГО
ШЛЯХУ В ІНДІЮ

